

Dilafro'z Botirova

UMUMIY PSIXOLOGIYA

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

DILAFRO‘Z BOTIROVA

UMUMIY PSIXOLOGIYA FANIDAN

O‘QUV QO‘LLANMA

(4-kurs sirtqi ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun tavsiya etilgan)

Toshkent 2023

Mazkur o'quv qo'llanmada oliy o'quv yurtlarining talabalari va shu sohada tadqiqotlar olib borayotgan tadqiqotchilar hamda umumiy psixologiya soxasi va muammolari bilan o'rganadigan barcha mutaxasislarga mo'ljallangan bo'lib, unda umumiy psixologiyaning fanining predmeti, vazifalari, tadqiqot usullari, inson shaxsidagi psixologik xolatlar, xususiyatlar, jarayonlar haqidagi dastlabki bilimlar, bilish jarayonlaridan diqqat va diqqatni boshqarishga oid masalalar, sezgilar klassifikasiyasi, idrok jarayonining xossalari, xotiraning turlari fiziologik asoslar, tafakkurning nutq bilan bog'liqligi, xayol obrazlarining nomoyon bo'lishi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari bo'limiga kiruvchi xarakter tomonlari, temperament turlari va uni asoslovchi muloxazalar, qobiliyatlarni yuzaga kelishi mavzulariga oid ma'ruza matnlari, mavzular bo'yicha test topshiriqlari, xamda mustaqil ishlash uchun keys va o'quv topshiriqlari va o'z-o'zini nazorat etish savollaridan iborat. Shuningdek nazariy materiallarni yaqqol ifodalash maqsadida chizma grafik, jadvallardan foydalanilgan.

Ma'sul muharir:

Umarov B.M. - psixologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Atabayeva N.B. - psixologiya fanlari buyicha Phd

Abdullayeva. Sh.X. - psixologiya fanlari doktori, professor

Ushbu o'quv qo'llanma:

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti O'quv-uslubiy kengashining 2022 yil 30 uyundagi 10 - sonli majlisida muhokama etilgan va nashrga tavsiya qilingan.

Mazkur o'quv qo'llanma Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti rektorining 2023-yilning 10-iyulidagi 158-UM-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berildi. (Ro'yxat raqami 158-24)

ISBN

© Umumiy psixologiya O'quv qo'llanma. /Botirova D.B– T.: 2023.-
168 b

KIRISH

Shiddat bilan hayotimizga XXI asr kirib keldi. Uning global o'zgarishlar davri bo'lishiga hech kimda shubha qolmadi, desak bo'ladi. Chunki bu davrda eng avvalo inson ongi va ruhiyatida evrilishlar yuz bermoqda. Bu holat inson va uning ichki dunyosini, zamondoshlarning bir-birlari ongi va shuurida ro'y berayotgan o'zgarishlarga monand xatti-harakat qilishlari lozimligini talab qiladi. Davrimiz insonni mustaqil fikrli shaxs sifatida har bir soniyada o'ylashga, fikrlashga, mulohaza yuritib, o'zi uchun ho'losalar chiqarishga majbur etmoqda. Ya'ni, bu cheksiz olamda biz o'zimizni o'zgalarsiz, o'z manfaatlarimizni o'zgalar manfaatisiz tasavvur qila olmaganimiz uchun ham psixologiyani bilishga majburmiz.

Prezident Sh.M.Mirziyoyev ham "Oldimizga yoshlarga tarbiya berish, psixologiya va boshqa turli sohalarda kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha murakkab vazifalar turibdi", deya jamiyatimiz hayotida ro'y berayotgan barcha o'zgarishlarning pedagogik-psixologik mohiyatini bo'lg'usi mutaxassislar tomonidan o'zlashtirilishiga ko'mak beruvchi ilmiy manbalarning ahamiyatini yana bir marotaba ta'kidlab o'tdilar.

Zero, mustaqil davlatimizning siyosati Inson manfaatini himoya qilish, uning uchun munosib turmush tarzini yaratish ekan, bu ishlarni amalga oshirish uchun bo'lg'usi mutaxassis, u pedagog-o'qituvchi bo'ladimi yoki quruvchi-muxandis yoki agronom bo'ladimi, ijtimoiy borliq qonuniyatlarini bilishi va undan maromida foydalib, turmush normalariga bo'ysunishi, jamiyatda o'zining munosib o'rnini egallab, fuqarolik burchini ado etishga tayyor bo'lishi darkor. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, talabalar hukmiga havola etilayotgan ushbu darslik jamiyatdagi shaxs psixologiyasini o'rganish va uning tamoyillari haqidagi bilimlarni inobatga olgan holda tayyorlashga harakat qilindi.

O'quv qo'llanmaning ahamiyati yana shundaki, u mustaqil yurtimiz fuqarolari psixologiyasida ro'y berayotgan o'zgarishlar, ularning hayotga, uning qadriyatlariga, kasb-kori, oilasi, o'z salomatligi va yaqinlariga bo'lgan munosabatlarida milliy mafkuramizning asosiy mazmun va mohiyatlari namoyon bo'layotganligi bilan uyg'un tarzda bayon etilganligidir. Zero, mustaqillik psixologiyasini ongi va shuurida aks ettirgan hamyurtlarimiz, birinchi navbatda, yosh avlod kundalik muomalasi va turmush tarzida o'sha millat va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi solih amallarga intilaveradi va sog'lom g'oyalarsiz yashay olmaydi.

Yuqorigilardan kelib chiqqan xolda biz jamiyatimiz hayotida ro'y berayotgan barcha o'zgarishlarning ijtimoiy psixologik mohiyatini bo'lg'usi

mutaxassislar tomonidan o'zlashtirilishiga ko'mak beruvchi ilmiy manbalarning ahamiyatini yana bir marotaba ta'kidlashni istardik.

Shaxs taraqqiyoti va kamoli uchun muhim bo'lgan omil va jihatlar, jumladan, undagi fikrlash jarayonlari, insondagi fikrning mustaqilligi, salomatligi, tashqi ijtimoiy muhitga kirishib ketishi, moslashishi, mehnat faoliyati, professional yuksalishiga turtki bo'luvchi muhim omillar, ya'ni, ma'naviyati, mafkurasi, oilasi va oilaviy munosabatlari, turli ijtimoiy guruhlardagi maqomi, shaxslararo munosabatlar va nizolar kabi qator masalalar yoritilgan.

O'quv qo'llanmaning tuzilishi, mavzularning bayon etilishida tanlangan stilistik uslub, mutloq yangidan kiritilgan mavzular uning talabalar tomonidan maqbul tarzda idrok etilishiga imkon beradi.

1-Mab3y: Umumiy psixologiya fanining dolzarb vazifalari, predmeti

Reja:

- 1.1. Umumiy psixologiya xaqida tushuncha va uning predmeti
- 1.2. Psixika va uning namoyon bo'lish shakllari
- 1.3. Yangi davr psixologiyasi
- 1.4. Umumiy psixologiya fanining vujudga kelishi va fanlar tizimida tutgan o'rni.

Tayanch tushunchalar: Umumiy psixologiya fanining maqsadi, predmeti va vazifalari, psixika, psixik jarayonlar, psixologiya, ong, ijtimoiy psixologik tadqiqotlar, ijtimoiy faoliyat, sezgi va idrok, faoliyat

1.1. Umumiy psixologiya xaqida tushuncha va uning predmeti

«Psixologiya» so'zi ikkita grek so'zlaridan - «psyche» - jon, ruh va «logos»- ta'limot, ilm so'zlaridan iborat bo'lib, an'anaviy ma'noda inson ruhiy dunyosiga aloqador barcha hodisalar va jarayonlar uning predmetini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, psixologiyaning predmeti har birimizning tashqi olamni va o'z-o'zimizni bilishimizning asosida yotgan jarayonlar, hodisalar, holatlar va shakllangan xislatlar tashkil etadi. Umumiy psixologiya bo'yicha adabiyotlarda uning predmetini qisqacha qilib, psixikadir, deb ta'rif berishadi. Psixika - bu inson ruhiyatining shunday holatiki, u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni ham) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimiz, anglashimizni ta'minlaydi. Lekin bu qisqa ta'riflardan psixikaga aloqador jarayonlar ongning aks ettirish shakllari ekan, degan yuzaki xulosaga kelish noto'g'ri bo'ladi. Chunki inson psixikasi va uning ruhiy olamiga aloqador hodisalar va jarayonlar shu qadar murakkab va xilma - xilki, biz ba'zan o'z-o'zimizni ham tushunmay qolamiz. Shuning uchun ham odamlarning bilimdonligi nafaqat tashqi olamda ro'y berayotgan ob'ektiv hodisalar mohiyatiga aloqador bilimlar majmuiga ega bo'lish bilan, balki hayotda munosib o'rin egallash, o'z ichki imkoniyatlari va salohiyatidan samarali foydalangan xolda faoliyatini oqilona tashkil etishning barcha sirlaridan boxabar bo'lish, o'ziga va o'zgalarga ta'sir ko'rsatishning usullarini bilish va ulardan o'z o'rnida unumli foydalanishni nazarda tutadi. Psixologik bilimdonlikning murakkabligi aynan shundaki, atrofimizdagi narsalar va hodisalarning mohiyatini bevosita his qilib bilishimiz mumkin, lekin psixikaga aloqador bo'lgan jarayonlarni, o'zimizda, miyamiz, ongimizda ro'y berayotgan narsalarning mohiyatini bilvosita bilamiz. Masalan, o'rtoqlarimizdan biri bizga yokadi, doimo bizda yaxshi, ijobiy taassurot qoldira oladi, lekin uning u yoki bu hatti - harakatlarini bevosita ko'rib, baholab, tahlil qilolsak-da, unga nisbatan his qilayotgan mehrimizni, uzoq ko'rishmay

qolganimizda uni sog'inayotganligimiz bilan bog'liq hisni bevosita ko'rib, idrok qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Aynan shunga o'xshash holatlar psixologiya o'rganadigan hodisalar va holatlarning o'ziga xos tabiati va murakkabligidan darak beradi va ular boshqa turli hodisalardan farq qiladi. Shunday qilib, psixologiya fani o'rganadigan jarayonlar va hodisalar murakkab va xilma-xil. Ularni o'rganishning ikki jihat bor: bir tomondan, ularni o'rganish qiyin, ikkinchi tomondan oson ham. Oxirgi jihat xususida shuni aytish mumkinki, bu hodisalar bevosita bizning o'zimizda berilgan, ularni uzoqdan qidirish, mavhum analogiyalar qilish shart emas, boshqa tomondan, ular o'zaro bir - birlari bilan bog'liq bo'lgan umumiy qonuniyatlar va tamoyillarga bo'ysunadi. Demak, psixologiya predmeti konkret shaxs, uning jamiyatdagi xulq - atvori va turli faoliyatlarining o'ziga xos tomonlaridir, deb ta'riflash mumkin.

1.2. Psixika va uning namoyon bo'lish shakllari.

Inson mavjud ekan, u o'z hayotiy tajribaciga asoslanib, u yoki bu holda idrok etish, olamni anglash, narsa va hodisalarni ajratish kabi xususiyatlarga ega ekanligi haqida o'ziga o'zi hisob beradi.

Biz kunda qushlarning sho'x navosini, musiqa asboblarining xonishini, inson nutqini, uchib o'tayotgan samolyot shovqinini eshitamiz, atrofimizni o'rab turgan narsa, daraxt, hayvonlar, mashinalarni ko'ramiz. Ularning rangi va hajmini ajrata olamiz. Mazkur jarayonlar insondagi aks ettirish xususiyati bilan chambarchas bog'liq.

Psixikaning tarkibiy qismlari bo'lmish faoliyat, xulq, muomala yaqqol namoyon bo'lish xususiyatiga ega bo'lsa, bilish jarayonlari, psixik holatlar, ichki kechinmalar, ijodiy rejalar, ilmiy farazlar esa miyada mujassamlashgani uchun ular ko'zga ko'rinmaydi. Psixologiya fanining keyingi davrdagi taraqqiyoti ular o'rtasida bir talay tafovutlarni keltirib chiqardi.

Demak, psixologiya predmetini har birimizning tashqi olamni va o'z-o'zimizni bilishimizning asosida yotgan *jarayonlar, hodisalar, holatlar* va shakllangan *xislatlar* tashkil etadi. Psixologiya bo'yicha adabiyotlarda uning predmetini qisqacha qilib, *psixikadir*, deb ta'riflashadi.

Psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyati va miyaning mahsuli bo'lib, u borliqning sezgi organlari orqali insonning miyasiga bevosita ta'sir etishi asosida vujudga kelib, bilish jarayonlarida, shaxsning xususiyati va holatlarida, diqqati, his-tuyg'ulari, xarakter xislatlarida, qiziqishi hamda ehtiyojlarida o'z ifodasini topadi.

Psixikaning negizida miyaning reflektor faoliyati yotib, tashqi dunyodan kirib keladigan qo'zg'atuvchilarga ichki yoki tashqi biologik organlarning javob reaksiyasini bildiradi. Bosh miya katta yarim sharlarida vujudga keladigan muvaqqat nerv bog'lanishlari psixik hodisalarning fiziologik asoslari hisoblanib, ular tashqi ta'sirning natijasida hosil bo'ladi. Miyaning funksiyasi psixofiziologik qonuniyatlarga binoan muvaqqat nerv bog'lanishlarining birlashish mexanizmi hamda analizatorlar faoliyati mexanizmlari ta'sirida hosil bo'ladi.

Psixikani tadqiq etish deganda insonning butun ongli faoliyatini – uning ham nazariy, ham amaliy hayot faoliyatini o‘rganish tushuniladi. Odamning ongliligi uning turli-tuman faoliyatida, xatti-harakatlarida namoyon bo‘lib, uning shaxsi har xil shakl va mazmunga ega bo‘lgan nazariy hamda amaliy faoliyatlarda tarkib topadi. Bunda muhit, irsiy belgilar, ijtimoiy ta’sir asosiy omillar hisoblanadi.

Inson o‘zi yashab turgan davrni, moddiy turmushni aks ettiradi, ijtimoiy-siyosiy muhit ta’siri ostida bilimlarni o‘zlashtirgan holda ijtimoiylashadi. Shuningdek, ijtimoiy muhitda uning his-tuyg‘ulari, xarakteri, qobiliyati, iqtidori, tafakkuri, ehtiyojlari, e’tiqodi, uni faollikka da’vat qiluvchi harakat motivlari, istaklari, tilaklari, xohishlari asta-sekin o‘zgarib boradi.

Psixikaning turli shakllarda ko‘rinishi, jumladan, psixik jarayonlar, anglanilmagan holatlar, xulq-atvor, psixosomatik (*yunoncha psyche “jon” somo “tana” ma’nosini anglatadi*) hodisalar, inson aql-zakovati va qo‘lining mo‘jizakorligi moddiy va ma’naviy madaniyat mahsulini yaratdi. Har qanday faktlarda (voqelikda), hodisalarda psixika namoyon bo‘lib, o‘zining xususiyatlarini ajratadi va faqat ular orqaligina psixikani o‘rganish mumkin bo‘ladi.

1-jadval.

PSIXIK HODISALAR KLASSIFIKATSIYASI		
Psixik holatlar	Psixik holatlar	Psixik holatlar
Diqqat	Emotsiya	Temperament
Sezgi	E’tiqod	Xarakter
Idrok	Stress	Qobiliyat
Xotira	Kayfiyat	
Tafakkur	Frustratsiya	
Nutq	Affekt	
Xayol	Hayratlanish	
	Ehtiros	
	Ruhlanish	
	Iroda	

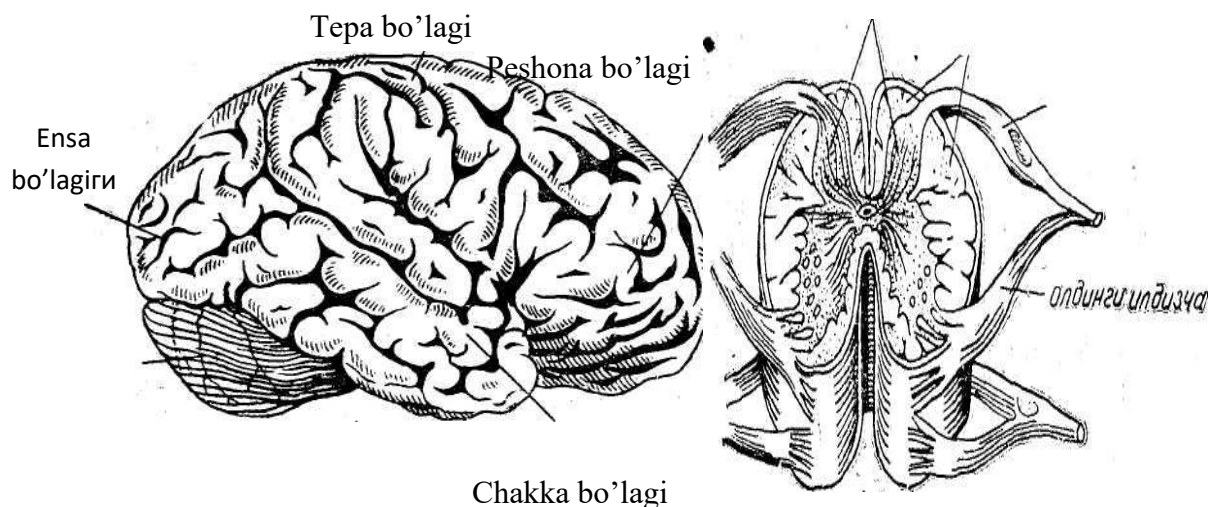
Psixikaning moddiy asoslari to‘g‘risida fikr yuritilganda, eng avvalo, u miyaning xususiyati ekanligini ta’kidlash lozim. Organizmning psixik faoliyati tananing ko‘p miqdordagi a’zolarining yordami bilan ishga tushadi. A’zolarining ba’zi birlari ta’sirotlarni qabul qilsa, boshqalari ularni signallarga aylantiradi, xatti-harakatlarning rejasini tuzadi hamda uning amalga oshishini nazorat qiladi. Shuningdek, ularning bir guruhi xatti-harakatga kuch-quvvat, g‘ayrat, shijoat baxsh etadi, yana bir turi esa mushaklarni, paylarni harakatlantiradi. Mana shunday murakkab funksiyaning yig‘indisi (majmuasi) organizmning tashqi muhitga moslashuvini, unga muvofiqla-shuvini, hayotiy vazifalar ijro etilishini, bajarilishini ta’minlaydi.

Organik olamning mikroorganizmdan to insonga qadar bir necha o‘n million yil davom etgan evolyusiyasi davomida xatti-harakatlarning, xulq-atvorning fiziologik mexanizmlari uzluksiz ravishda murakkablashib, tabaqalanib, buning oqibatida organizm muhitning o‘zgarishlariga tez reaksiya qiluvchan, moslashuvchan xususiyat kasb etib borgan.

Jumladan, bir hujayrali amyobaning hayot kechirishi uning ozuqa qidirish imkoniyati, o'z hayotini muhofaza qilish qobiliyati muayyan darajada cheklangandir. Undagi yolg'iz hujayraning o'zi ham sezuvchi, ham harakatlanuvchi, ham ovqat hazm qiluvchi vazifalarni ijro etadi. Murakkab tuzilishga ega bo'lgan hayvonlarda a'zolarining ixtisoslashuvi ozuqani ko'rish, uni farqlash, xavf-xatarni tez sezish, aniq mo'ljal olish imkoniyatini beradi. Ixtisoslashuvning asosiy funksiyasi signallarni idrok qilishdan iborat xujayralarning vujudga kelishida o'z aksini topadi. Mazkur hujayralar yig'indisi reseptor deb nomlanadi. Hujayralarning boshqalari mushak to'qimalari ishini, bezlarning shira ajratishini nazorat qiladi. Bunday hujayralar effektorlar deyiladi. Ixtisoslashuv a'zolari hamda funksiyalarni bir-biridan ajratadi. Organizmning asosiy boshqaruv imkoniyati yaxlit narsa sifatida harakat qiladigan markaziy nerv sistemasi vositasi bilan erishiladi.

Nerv sistemasining asosiy tarkibiy qismlari nerv hujayralari (neyronlar) hisoblanib, ularning funksiyasi qo'zg'atishdir. *Neyron hujayra tanachasidan, dendritdan, aksondan tashkil topadi.* Markaziy nerv sistemasi bosh miya va orqa miyadan iborat.

Hozirgi zamon fanining ko'rsatishicha, *orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining tug'ma (shartsiz refleklar) hisoblangan shakllarni amalga oshiradi,* katta yarim sharlarning qobig'i esa hayotda orttirilgan, psixika yordami bilan boshqariladigan xulq-atvor shakllarining organi sanalanadi.

Bosh miya va uning tuzilmasi

Miya katta yarim sharlari faoliyatining umumiy qonunlari I.P.Pavlov tomonidan kashf etilgan. Hozirgi zamon fiziologiyasi ma'lumotiga qaraganda, miyada hosil bo'ladigan to'lqinlar turli chastotadagi elektromagnit tebranishlariga o'xshab ketadi. Miyada elektroensefalogramma ko'rinishdagi kuchaytirgich yordamida yozib olish mumkin bo'lgan elektr toklari paydo bo'lishining kashf etilishi muhim ahamiyatga ega.

Odamning psixik hayotida katta yarim sharlar qobig'i sirtining peshona qismlari alohida rol o'ynaydi. Psixik funksiyalar chap va o'ng yarim sharlar o'rtasida taqsimlanadi. Ma'lumki, *psixikaning mazmuni tirik mavjudod o'zaro munosabatda bo'ladigan tashqi olam bilan belgilanadi.* Psixik va nerv-fiziologik

jarayonlarning o'zaro munosabati masalasi murakkab muammolardan hisoblanadi. Psixikaning o'ziga xos xususiyatlari nerv-fiziologik xususiyatlaridan qanday muhim belgilari bilan farqlanishini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Agarda mazkur o'ziga xoslik mavjud bo'lmaganida edi, u holda psixologiya mustaqil bilim sohasi sifatida tadqiq etilishi ham mumkin emas edi. Psixik jarayonlar o'zida ichki, fiziologik jarayonlarning emas, balki tashqi ob'ektlarning tavsifini mujassamlashtiradi.

Psixikada o'tmishning, hozirgi davr va kelasi zamonning hodisalari ifodalangan, tartibga solingandir. O'tmish hodisalari inson xotirasida mujassamlashib, shaxsiy tajribalarda namoyon bo'ladi. Hozirgi zamon aqliy jarayonlar, hissiy kechinmalar, obrazlar va tasavvurlar majmuasida ifodalanadi. Kelajak esa turtkilarda, maqsad, ezgu niyatlarda, shuningdek, fantaziya, vijdon azobi, armon va tushlarda aks etadi. Inson psixikasi ham anglanilmagan, ham anglanilgan xususiyatga ega bo'lib, anglanilmagan psixika o'z navbatida hayvon psixikasidan sifat jihatidan keskin tafovutga va ustuvorlikka ega.

Psixikaning insonda paydo bo'lishi sifat jihatdan mutlaqo yangi tuzilishga ega, chunki u ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning qonuniyatlari bilan shartlangandir. Faoliyat regulatsiyasining yuksak darajasi sifatida ong vujudga keladi, psixika faolligining yuksak ko'rinishi manbai tariqasida esa shaxs shakllanadi.

Insonning ongi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli bo'lish bilan birga, u mehnat faoliyatida, ijtimoiy tajribani o'zlashtirishda, hamkorlikdagi o'zaro ta'sirda, tabiatga, jamiyatga nisbatan munosabatlar mohiyatida vujudga kelgan. Buning mahsuli, shakli sifatida individual, guruh, etnik (milliy) ijtimoiy ong namoyon bo'lgan va ularning barchasi taraqqiyot tufayli o'zining yangi bosqichlariga o'sib borib, fan, texnika yaralishiga puxta zamin hozirlagan.

Ong psixikani yaxlit tarzda ifodalovchi yuksak shakli, ya'ni faqat odamgagina tegishli bo'lib, u nutq bilan bog'liq bo'lgan markaziy nerv sistemasi faoliyatidir. Shuningdek, **ong** shaxsning tevarak-atrofdagi narsalarni, hozirgi va o'tmish davrni yaxshi bilish, o'zlikni anglash, qaror qabul qilish, vaziyatga qarab o'z xatti-harakatini boshqarish qobiliyati bilan namoyon bo'ladi.

Psixologik manbalarda *ongning tarkibiy qismlarining mohiyati* quyidagicha tavsiflanadi:

Ong - narsa va hodisalar haqidagi bilimlar majmuasidan iborat bo'lib, uning tuzilishi tarkibi barcha bilish jarayonlari (diqqat, sezgi, idrok, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol) kirib, ular yordami bilan shaxs o'z axborotlari ko'lamini uzluksiz ravishda boyitib boradi. Bunda bilish ikki xil *hissiy* va *aqliy* bosqichda namoyon bo'ladi.

Ongning ikkinchi psixologik tavsifi sub'ekt bilan ob'ekt o'rtasidagi aniq farqlanishda o'z ifodasini topishi, ya'ni shaxs "Men" degan tushunchasi bilan "Men emas" atamasi tarkibiga nimalar tegishli ekanligini aniq bilishi bilan izohlanadi. Shaxs tirik mavjudodlar olamida birinchi bo'lib borliqda real uni qurshab turgan tevarak-atrofga nisbatan o'zini qarama-qarshi qo'yadi va ong yordamida o'z-o'zini anglaydi.

Ongning uchinchi psixologik tavsifi shaxsning maqsadni ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan. Bunda shaxs faoliyatining turli xususiyatli motivlari ehtiyojlar asosida yuzaga kelishi, ular inson tomonidan chamalab

chiqilishi, buning natijasida motivlar kurashi namoyon bo'lishi, bu o'rinda ustuvorlikka erishish yetakchilikni ta'minlashi, irodaviy zo'r berish oqibatida muayyan qaror qabul qilinishi, harakatlarni bajarishning izchilligi qay yo'sinda amalga oshirilayotgani hisobga olinishi, maqsadni qaror toptirish yo'lidagi to'siqlar bartaraf etilishi va unga muayyan o'zgarishlar kiritilishi, samaradorlikni oshirish uchun ba'zi bir tuzatishlar amalga oshirilishi nazarda tutiladi.

4. *Ongning so'nggi tavsifi* uning tarkibiga muayyan darajadagi emotsional (hissiy) munosabatlar tizimi qamrab olinganligini aks ettiradi. Shaxs ongiga turli-tuman his-tuyg'ular, kechinmalar, stress, affekt holatlar to'g'risidagi axborotlar oqimi kirib kela boshlaydi. Shaxsning boshqa kishilarga, tabiatga, jamiyatga, narsalarga nisbatan munosabatlari mavjud mezonlarga asoslansa, muayyan qoidalarga bevosita amal qilinsa ongning nazorat funksiyasi me'yorda ekanligidan dalolat beradi.

Odamda ong asta-sekin rivojlana boradi. Yangi tug'ilgan bolada ong bo'lmaydi, lekin u ruhan va jismonan taraqqiy etgan sari rivojlana boradi va takomillashadi. Ongga yuqori darajali izchillik xosdir. U doim jadalligi, chuqurligi va kengligi bilan boshqa bilish jarayonlaridan farq qiladi. Odam hayotining turli davrlarida — o'smirlik, o'rta yosh, qarilik chog'ida ong turli ko'rinishda bo'lsa-da, u bir butundir.

Odam tanasi faqat tashqi olamdan (ko'ruv, eshituv, hid bilish) dan emas, balki tanasining ichki a'zolaridan ham ta'sirot yetkazuvchi reseptorlar orqali ma'lumot olib turadi, lekin ular ongda aks etmaydi. Tashqi olamdan axborot olish va o'zini-o'zi anglash doimo ongda aks etib turadi. Ana shu jarayonlar natijasida odam o'z his-tuyg'ulari, sezgilari, xohishlari, ehtiyojlarini atrof-olam vaziyatlari bilan taqqoslaydi. Bu ongning eng muhim funksiyasidir.

Psixofiziologlar ongga bosh miya po'stlog'ining funksiyasi deb ta'rif berishadi. Ularning fikricha, bosh miya po'stlog'i va birinchi galda ikkinchi signal sistemasi ong uchun, uning rivojlanishi hamda saqlanib qolishi uchun hal etuvchi o'rin tutadi. Miya ustuni retikulyar formatsiyasi ham ong jarayonida muhim o'rin tutadi. Retikulyar formatsiya ongga ta'sir o'tkazadi, uyqu va tetiklikni idora etadi. Ikkinchi signal sistemasi ongga xos bo'lgan o'z-o'ziga hisobot berishni ta'minlasa, ong faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan po'stloqning tetiklik holati retikulyar formatsiyaning faoliyati bilan uzluksiz bog'langandir.

1.3. Yangi davr psixologiyasi.

XIX asr oxirlariga kelib psixologiya sohasida mukammal darsliklar yozila boshlagan. Shu davr ichida juda ko'plab ilmiy tadqiqot natijalarini o'z ichiga olgan monografiyalar, darsliklar, qo'llanmalar yozildi. Lekin, bu bilan fanning jamiyat hayotida tutgan o'rni juda oshib ketdi, deb bo'lmaydi. Sababi, psixologiya sohasida faoliyat ko'rsatgan barcha olimlar ko'prok diqqatlarini mavxum shaxs va individual psixologiyaga qaratdilar.

vaholanki, inson, uning barkamolligi, jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'siri masalasi hozirgi davrga kelib, o'ta dolzarb va muhim muammolar qatoridan joy oldi. XX asrda insoniyat texnika, elektronika va boshqa shunga o'xshash murakkab texnologiyalarni yaratgani bilan xarakterlansa-da, vaqti kelganda,

shunday xolatga duch kelamizki, murakkab elektron texnikani yaratgan o'ta aqlli inson o'zi va o'zi atrofidagilarning ruhiy kechinmalarini to'g'ri baholay olmasligi sababli, o'zini nochor va kuchsiz sezishi mumkinligini hayot isbotladi. XXI asrda juda ko'plab davlatlarda bo'lgani kabi dunyo xaritasida munosib o'rin olgan mustaqil O'zbekistonda ham barcha sohalarida tub islohotlar boshlandi. Bu islohotlarning barchasi inson omilini har qachongidan ham yuqori saviyaga ko'tarib, uning kuchi, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma'naviy barkamolligini bevosita taraqqiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan uzviy bog'ladi. Bundan inson va uning mukammalligi, o'z ustida ishlashi, o'z mukammalligi xususida qayg'urishi muammosi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi.

Inson psixologiyasini bilish, o'z taraqqiyotini va iqtidorini tashkil etishni bilish, har qanday yosh davrda ham optimal ravishda ishga yaroqlilikni, turli o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorlikni ta'minlash, yangicha fikrlash va tafakkur qilish, ro'y berayotgan jarayonlarni ob'ektiv va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini rivojlantirish muammosini ilgari surdi. Shunday qilib, yangi davr har bir insondan o'z ichki imkoniyatlarini adekvat bilish, shu bilimlar zahirasi bilan yaqinlari va hamkasblari psixik dunyosini bilishni talab qilmoqda. Buyuk Suqrot o'z davrida «O'z - o'zingni bil!» degan shiorni o'rtacha tashlagan bo'lsa, yangi davr «o'z yoningdagilarni va ularning qilayotgan ishlarini ham bil», degan shiorni har qachongidan ham dolzarb qilib qo'ydi. Ayni shu muammoni yechishda hozirgi zamon psixologiya ilmi va amaliyotining roli benihoya kattadir. An'anaga aylanib qolgan hodisalardan biri shuki, psixologiya va u o'rganadigan hodisalarni faqatgina ushbu fan bilan bevosita shug'ullanadigan kimsalar o'rganib kelishgan, zero, psixologik hodisalar bilan har qanday inson ham tanish bo'lishi va u inson hayotining asosini tashkil etishi kerak. Yangi davr va uning o'zgarishlarga boy hayoti endi har bir kishining psixik hodisalar qonuniyatlarini bilish va shunga mos tarzda oqilona va omilkorona ish yuritish zaruratini talab qilmoqda.

Umumiy psixologiyaning fan sifatida dunyoga kelishi va rivojlanishi ko'plab olimlarning ilmiy adabiyot va darsliklarida bayon etilgan. Fransiyalik olim J.Godfruaning "Что такой психология" nomli 2-jilddan iborat kitobida antik dunyodan boshlab inson psixikasi, uning qalbi, hislari, xulqi masalalari diqqat markazda bo'lgan ekanligi, psixologiyaning fan sifatida rivojlanishida faylasuflarning qarashlari, tabiiy fanlar rivoji, 17asrdan boshlab falsafa fanidan turli fanlarning ajralib chiqishi, 18 va 19asrlarda Kondilyak, Lokk, Yum yondashuvlari asoslab berilgan. Psixologiyaning Fan sifatida rivojlanishida nemis psixologi va fiziologi vilgelm vundt (1832-1920)ning xizmati, uning tomonidan maxsus tajribaviy sinov laboratoriyalarining tashkil etilishi va mohiyati ochib berilgandir. Psixologiyaning paydo bo'lishi va Fan sifatida e'tirof etilishida biologik, ijtimoiy, bixevior (xulqqa ko'ra), kognitiv, psixoanalitik, gumanistik, sotsial-psixologik yo'nalishlar va ularning asoschilari bayon etilgan. (Godfrua J. Что такой психология: в 2-х т. Т.1. Пер. с франс. М., Mir, 1992. -496 с. 57-80-b.) Rossiyalik psixolog olim R.S.Nemov uch jilddan iborat "Psixologiya" kitobida psixologiya atamasi 16-asrda birinchi marta qo'llanilganligini, ong va o'zini kuzatish tufayli inson o'zidagi psixik xolatlarni o'rgana borganligini, keyinchalik insonning faoliyati sohasida shu psixik jarayonlarni o'rganish zarurati

yetilganligini izohlab bergan. (Nemov R.S. Psixologiya: Uchebnik dlya stud. vuzov., Kn. 1.: 688 s. 8-12 b.)

O'zbek psixolog olimlari E.G'oziev, M.Xolmuxamedov, X.Ibrohimovlarning "Psixologiya metodologiyasi" o'quv qo'llanmasida psixologiya fanining falsafa va tabiatshunoslik fanlari negizida paydo bo'lganligi yetarlicha dalillar vositasida ko'rsatib berilgan. Demak, psixologiya 1879-yilda Leypsig Universitetida nemis fiziologi va psixologi vilgelm vundt tomonidan birinchi psixologik laboratoriya tashkil etilib, unda ilmiy asosda turli tajribalar o'tkazish boshlangandan keyin mustaqil fan sifatida tan olingan.

1.4. Umumiy psixologiya fanining vujudga kelishi va fanlar tizimida tutgan o'rni.

Psixologiya fanining maqsad va vazifalari shaxs psixik faoliyatining shakllanish va rivojlanish mexanizmlarini o'rganishdan iboratdir. Psixologiya fani yaqqol inson fazilati, muayyan taraqqiyot xususiyatlari, mexanizmlari, qonuniyatlari, o'ziga xoslik, alohidalik, yakkahollik tabiati yuzasidan bahs yuritadi.

Buyuk mutafakkir Abu Ali Ibn Sino (980-1037) o'zining davrigacha ma'lum bo'lgan psixologiyaga doir ma'lumotlarni to'plab, maxsus asarlar ("Jon to'g'risida risola" ("Risola fi-al-nafs"), "Psixologiya to'g'risida risola" ("Risola-dar revanshinosi"), "Kitob al-ta'bir" ("Tushni yo'yish kitobi"), "Jon-ruh haqida kitob" ("Kitob al-muhjat"), "Tib qonunlari" ("Kitob al-qonun fit tib"), "Shifo beruvchi kitobi" ("Kitob an-najot"), "Donishnoma") yozib qoldirgan.

Ibn Sino antik dunyo olim va faylasuflari va o'tgan sharq mamlakatlari olimlari yozib qoldirgan asarlarini chuqur o'rganar ekan, u psixologiyaning "otasi" deb nom olgan Arastuni o'zining "birinchi o'qituvchisi" deb tan oladi. U Arastu singari odam tanasi va "ruhiy quvvatlar" materiya bilan shaklan bir-biridan ajratilmagan holda mavjud ekanligini e'tirof etadi. Bu bilan mashhur mutafakkir psixik faoliyat bilan odam salomatligining bir-biriga ta'sir etish kuchi qanchalik katta ahamiyatga ega ekanligini isbot qilishga harakat qiladi. Ibn Sino o'zining nazariy bilimlarini turli tajribalari natijalariga ko'ra asoslab berishga harakat qiladi.

Ibn Sino psixik holatlarning organizmga ta'siri har qanday ruhiy jarayonning fiziologik asoslari bilan bog'liq ekanligi hamda organizmga tashqi muhitning ta'siri katta bo'lishini isbotlash maqsadida ikkita qo'zi olib, ulardan birini och bo'ri yaqiniga bog'lagan, ikkinchisini esa bo'riga ko'rsatmay, oddiy, tinch sharoitda boqqan. Har ikkala qo'yga ham bir xil hajmdagi yemakni aynan bir vaqtda berib borgan. Ko'p o'tmay bo'riga yaqin bog'langan qo'zi uning doimiy hamlalaridan uzoq vaqt qo'rqqanidan juda ham ozib ketgan va yaxshi boqilishiga qaramay, kasallikka uchrab nobud bo'lgan. Tinch sharoitda boqilgan qo'zi esa kundan-kun semirib, xotirjam uzoq yashagan. Ibn Sinoning turli kasallikka chalingan og'ir bemorlarni psixoterapevtik ya'ni so'z bilan ruhiy ta'sir qilish orqali davolaganligi haqida ko'plab hikoyalar uchraydi.

Shuningdek, uning asarlarida kasalliklarning oldini olishda tarbiyaning ahamiyati alohida ko'rsatib o'tiladi. "Tarbiya erta bolalik davridan boshlanishi kerak", degan edi Ibn Sino. Bolani qo'rqqoq, g'amgin yoki juda erka qilib o'stirmaslik kerakligini, bolaning istaklarini yaqinlari payqashi va uning xohishini

muhayyo qilishini, yomon illatlardan esa bolani yiroqlashtirishlari zarurligini uqtirgan. Bu amallarni bajarish bolaning zehnini o'tkir, tanasini sog'lom qilib o'stirishini ta'kidlab o'tgan.

Ibn Sinoning tana va ruhiyatning bir butunligi haqidagi fikrlari hozirgi kunda zamonaviy tibbiyot yutuqlari tufayli o'z isbotini topib, psixosomatik tibbiyot faniga asos soldi. U xotiraning buzilishi bosh miyaning orqa qismi, tafakkurning buzilishi miyaning o'rta qismi, idrokning buzilishi esa miya qorinchalarining zararlanishi bilan bog'liq deb mulohaza bildirgan. Psixik jarayonlarning buzilishini o'rganish XIX asrlarda G'arb olimlari tomonidan boshlangan degan fikr hali-hanus manbalarda uchraydi. vaholanki, buyuk bobokalonimiz o'z davrida depressiya, epilepsiya, ongning buzilishlari, gallyusinatsiyalar, alahsirash, tafakkur va xotira buzilishlarini o'rganib, ular haqida yozib qoldirgan.

Abu Ali ibn Sino bosh miyaning atrof muhitdagi narsa va hodisalarni o'zida turli xil shaklda aks ettirish qobiliyatiga ega ekanligini anglab yetgan. Tashqi ta'sirlar avvalo sezgilar orqali namoyon bo'lishi va ular ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm va teri-tuyg'u ko'rinishga ega ekanligini, ularning xususiyatlari va ahamiyati haqida to'xtalib, har qaysi sezgining bosh miyada alohida boshqarib turadigan markazi borligini ta'kidlagan. U insonning tafakkuri, xayoli, xotirasi va iroda sifatlariga yuqori baho beradi va bu psixik jarayonlarning bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanligini angelaydi. Tafakkurning yordamida hodisa va voqealarni bir-biri bilan almashtirish, abstraksiyalash bilan haqiqatni yolg'ondan ajratiladi. Xotira yordamida esa idrok qilingan narsa va hodisalar kishi ongida mustahkam joylashadi va idrok qilingan bir ob'ektni ikkinchisidan ajratishga yordam beradi. Xayol kishi ongida ob'ektiv voqelikni aks ettiradi, degan fikrlarni bayon etish orqali Ibn Sino psixologiya sohasida chuqur bilimga ega bo'lganidan dalolat beradi. Abu Ali ibn Sino psixologiya fanining keyingi taraqqiyotiga ham ko'pgina ilg'or va haqqoniy fikrlari bilan katta hissa qo'shgan.

Sharqlik yana bir buyuk mutafakkir alloma Ismoil Jurjoni (1080–1141 yillarda Xorazmda yashab ijod qilgan) tibbiyotga oid asarlarida ("Ibn Sino haqida so'z", "Xorazmshoh xazinasi" va "Xastaliklarni aniqlash usullari") bemorlar psixologiyasiga bag'ishlangan bir qancha fikrlar bayon qilingan. Sharq olimlari bemorlar psixologiyasi va ruhiy kasalliklarni o'rganishga katta hissa qo'shibgina qolmay, ular Marvda, Bog'dodda, Quddusda, Damashqda bemorlar uchun shifoxonalar ochadilar.

XVII asr biologiya va psixologiya fanlari taraqqiyoti uchun muhim davr bo'lib, jumladan, fransuz olimi Dekart (1596-1650) tomonidan xulq-atvorning reflektor (g'ayriixtiyoriy) tabiatga ega ekanligini kashf etilishi, yurakdagi mushaklarning ishlashi (faoliyati) qon aylanishning ichki mexanizmi bilan boshqarilayotganligini tushuntirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, refleks (*lot. "reflexus" - aks ettirish*) organizmning tashqi ta'sirga qonuniy ravishdagi javob reaksiyasi sifatida talqin qilinishi asab-mushak faoliyatini ob'ektiv tarzda bilish vositasiga aylandi, sezgi, assotsiatsiya, ehtiros yuzaga kelishini izohlashga imkon yaratildi.

Psixologiya fanining ilmiy asosga qurilishida ingliz olimi Gobbs (1588-1679) ruhni mutlaqo rad etib, mexanik harakatni yagona voqelik deb biladi va uning qonuniyatlari psixologiyaning ham qonuniyatlari ekanligini ta'kidlaydi. Uning

negizida epifenomenalizm (*yunon. “epi” - o‘ta, “phainomenon” - g‘ayritabiiy hodisa*) vujudga kelib, psixologiya tanadagi jarayonlarning soyasi singari ro‘y beradigan ruhiy hodisalar to‘g‘risidagi ta‘limotga aylandi.

Niderlandiyalik olim Spinoza (1632-1677) ongni katta ko‘lamga ega materiyadan sira qolishmaydigan voqelik, ya‘ni yaqqol narsa deb tushuntirib, u determinizm (*lot. “demerminata” - belgilayman*) prinsipining, ya‘ni tabiat, jamiyat hodisalarining, shu jumladan, psixik hodisalarning ob‘ektiv sabablari bilan belgilanishi haqidagi ta‘limot targ‘ibotchisi hamdir.

Nemis mutafakkiri Leybnis (1646-1716), ingliz faylasufi Jon Lokk (1632-1704), ingliz tadqiqotchisi Gartli (1705-1757), fransuz adibi Didro (1713-1784) kabilar g‘oyalar assotsiatsiyasi (bog‘lanishi) qonuni, idrok va tafakkurning paydo bo‘lishi, qobiliyatlar psixologiyasi haqida muhim ta‘limotlarini yaratish bilan fanning rivojlanishiga muhim hissa qo‘shdilar.

XVIII asrga kelib Galler, Proxazkalar nerv tizimini tadqiq qilishda ulkan yutuqlarga erishdilar, natijada esa psixika miyaning funksiyasi ekanligi haqidagi ta‘limot vujudga keldi. Ingliz tadqiqotchisi Charlz Bell va fransuz Fransua Majandi tomonidan yozuvchi va harakat nervlari o‘rtasidagi tafovut ochib berilib, uning negizida reflektor yoyi degan yangi tushuncha paydo bo‘lib, bularning natijasida ixtiyoriy (ongli) va ixtiyorsiz (ongsiz) reflektor turlari kashf qilindi.

Avstriyalik shifokor F.Gall (1758–1828) odam miyasining tuzilishini juda mukammal o‘rganib, miyaning frenologik xaritasini yaratdi. U bosh miya katta yarim sharlarining kulrang va oq moddasini bir-biriga bog‘liq bo‘lgan alohida tuzilmalar ekanligini birinchilardan bo‘lib aniqladi. F.Gall bosh miya po‘stlog‘ida 40 ga yaqin ruhiy funksiyalarni joylashtirdi va ularni miyaning pushtalari (bo‘rmalar) bilan bog‘ladi. U harakat, ko‘ruv, eshituv va sezgi markazlari bilan birgalikda miyada xotira, tafakkur, sevgi, kamtarlik, donolik, ayyorlik markazlarini joylashtirdi. O‘ta qobiliyatli odamlarning miyasidagi pushtalar kuchli rivojlangan, botiq va chuqur bo‘ladi, kimning fikrlashi sust bo‘lsa, uning miyasi silliq bo‘ladi, degan fikrni ilgari suradi.

Yuqoridagi ilmiy kashfiyotlar ta‘sirida rus olimi I.M.Sechenovning (1829-1905) reflektor nazariyasi ro‘yobga chiqdi va ushbu nazariya psixologiya fanining fiziologik asoslari, mexanizmlari, bosh miya reflekslarining o‘ziga xos xususiyatlari tabiatini ochib berish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bu muhim nazariy qoidalar I.P.Pavlov (1849-1936) tomonidan tajriba yo‘li bilan tasdiqlandi. U hayvon va odamning tashqi muhit bilan o‘zaro harakati miya tomonidan boshqarilishi qonuniyatlarini kashf etgan edi. Olimning ushbu qonuniyatlariga nisbatan barcha qarashlari odatda ikki xil signal tizimi haqidagi ta‘limot deb ataladi.

XIX asrning o‘rtalarida psixologiya rivojlanishida katta o‘zgarishlar yuz berib, Mesmer gipnoz (*yunoncha – “uyqu” degan ma‘noni anglatib, fanga ushbu tushunchani 1843 yili angliyalik jarroh Jeyms Bred kiritgan.*) haqidagi ta‘limot yaratadi. Gipnozda kuzatiladigan barcha hodisalarni Mesmer “magnetizm” bilan bog‘laydi. Keyinchalik fransiyalik olim J.M.Charkott (1888) gipnoz asosida fiziologik jarayonlar yotadi deb uqtiradi. Mazkur davrda mashhur nevrologlar va psixiatrlar (J.Sharko, Benedikt, Forel, Levenfeld, Mapassan, S.S.Korsakov, Mebius) bemorni gipnoz usuli bilan davolashni keng yo‘lga qo‘yishadi.

1879 yili Leypsigda birinchi psixologik laboratoriya tashkil qilgan vilgelm vundt (1832-1920) psixologiyaning strukturaviy maktab yo'nalishiga asos soladi. vundt psixologiyaning asosiy vazifasi sifatida ong jarayonini qismlarga ajratish va ular o'rtasidagi qonuniyat bog'lanishlarni o'rganish taklifini kiritadi.

venalik yosh shifokor Zigmund Freyd (1856-1939) psixologiya sohasida katta shov-shuvga sabab bo'lgan psixoanalitik maktab yo'nalishiga asos soladi. Z.Freyd odam psixik hayotining markaziga ongni qo'yish o'rniga, uni ozgina qismi suvning tepasiga chiqib turgan aysbergga qiyosladi. U shu davrgacha hukmronlik qilib kelgan odamga o'z xulqini anglay oladigan aqlli mavjudot sifatida qarashlarga mutloqo zid bo'lgan nazariyani ilgari suradi. U odamlar doimiy ziddiyat holatida bo'lishini va nizolarning sababini anglanilmagan jinsiy, agressiv mayllar bilan bog'liqligini e'tirof etadi. Z.Freyd o'zining 45 yillik samarali ilmiy faoliyati davomida shaxsning birinchi keng ko'lamli nazariyasini, o'zining terapevtik tajribasi va o'zini o'zi tahlil qilishga asoslangan klinik kuzatishlarning keng miqyosli tizimini, nevrotik buzilishlarni davolashning o'ziga xos usulini, boshqa hech qanday usul bilan o'rganib bo'lmaydigan psixik jarayonlarni tadqiq qilish usullarini yaratib, freydizm yo'nalishiga asos soladi.

Z.Freyd fiziologlar (I.M. Sechenov, I.P. Pavlov) hamda nevropatolog va psixolog olimlarning (Ernest Krechmer, Emil Krepelin, Eygen Bleyler) ilmiy ishlarini ham o'rganadi. U isterik nevrozlarning kelib chiqishida I.P.Pavlovning tormozlanish va qo'zg'alish jarayonlari haqidagi ta'limotini yuqori baholaydi. Uning dastlabki safdoshlari va shogirdlari A.Adler va K.G.Yunglar nevrozlarning kelib chiqishiga oid o'z nazariyalarini ilgari surib, Freydcha yondoshuvni kengaytirishga harakat qilishdi. A.Adler fanda individual psixologiya g'oyasini ko'tarib chiqib, shaxsning ijtimoiy determinantlariga alohida e'tibor beradi. K.G.Yung esa o'z e'tiborini analitik psixologiyaga qaratib, shaxsning psixik salomatligiga erishish uchun uning turli yo'nalishdagi intilishlari o'zaro mutanosiblikdagi bir butunlikda jamlanishi kerak, degan fikrni isbotlaydi.

O'tgan asrning birinchi yarmida E.Krechmer (1888-1964) "Tibbiyot psixologiyasi" asarini yozadi va tibbiyot psixologiyasini alohida fan sifatida rivojlanishiga sababchi bo'ladi. U mazkur fanni barcha tibbiy, falsafiy va biologik fanlar yutug'iga asoslanib o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Krechmer tibbiyot psixologiyasida va psixoterepiyada odam ruhiyatining shakllanishida va buzilishida asosan tug'ma konstitusional omillarga katta e'tibor berdi.

Psixologiya fanining eksperimental, psixoanalitik, bixevioristik, empirik, epifenomenalistik, geshtalt, assotsiativ, vyursburg, psixogenetik, reduksionizm, solipsizm, gumanistik, biogenetik, sotsiogenetik kabi yo'nalishlari tomonidan to'plangan ma'lumotlar hozirgi zamon psixologiyasini vujudga keltirdi.

Psixik (ruhiy) hodisa insonning shaxsiy g'oyalarini, hissiy kechinmalarini, sezgi va idrok jarayonlarini o'zi kuzatish jarayonida aks etuvchi voqelikdangina iborat emas. Balki u refleks singari tashqi qo'zg'atuvchilarning ta'sirini va unga javoban bildiriladigan harakat reaksiyasini ham o'zida mujassamlashtiradi. Ma'lumki, I.M.Sechenovgacha bo'lgan psixologik, fiziologik nazariyalarda insonning ongida obrazlar, tasavvurlar, mulohazalar, g'oyalar tarzida aks ettiriluvchi hodisalarni psixologiya fanining predmeti sifatida tan olinar edi. Lekin bu psixologik voqelik I.M.Sechenov tomonidan organizmning muhit bilan o'zaro

ta'sir harakatining alohida shaklidan iborat ekanligi, psixologik yaxlit jarayonning ayrim holatlari, uning lahzalari tariqasida tushuntirildi. Psixologiyada tan olib kelinayotgan psixik jarayonlar ongning ichida tug'iladi va uning ichida yakunlanadi, degan g'oya I.M.Sechenov tomonidan inkor qilinadi, asossiz da'vo ekanligi ta'kidlanadi.

Psixikaning reflektor tabiati, xususiyati to'g'risida rus olimi I.M.Sechenov va uning shogirdlari tomonidan to'plangan materiallar asos hisoblanadi. I.M.Sechenovning "Bosh miya reflekslari" nomli asarida "ong va ongsiz hayotning barcha harakatlari ro'y berish usuliga ko'ra reflekslardan iboratdir" deydi. Uning fikricha, psixik hodisa sifatida ongning harakati tanasiz ruhning xususiyatiga emas, vujudga kelish usuliga, tuzilishiga binoan refleksga o'xshash xislatga ega bo'lgan jarayondir.

I.M.Sechenovning fikricha, psixik hodisa yaxlit reflektor harakat tufayli yuzaga keluvchi va uning mahsuli bo'lishi bilan birga ham vujudga kelmagan, lekin ta'sir o'tkazish ehtimoli mavjud kutilmadan boxabar qiluvchi omil funksiyasini ham bajaradi, ya'ni ilgarilab ketuvchi bashorat vazifasini ijro etadi. Bunday dadil ilmiy mushohadalar psixik jarayonlar umuman qanday rol o'ynashi mumkinligi, ularning o'zni to'g'risida tasavvurga ega bo'lish uchun moddiy negizni vujudga keltiradi. Psixik jarayonlar organizmda signal va boshqaruv (regulyativ) funksiyasini ijro etib, o'zgaruvchan shart-sharoitlarga harakatni moslashtiradi, shuningdek, mazkur daqiqada yuqori samaraga erishishni ta'minlaydi. Psixik jarayon miyaning bo'lmalari (tarkibiy qismlari) funksiyasi tariqasida tashqi olam (borliq) to'g'risidagi axborotning qabul qilinishi, saqlanishi, qayta ishlanishini o'zida mujassamlash-tiruvchi javob faoliyatining idora qiluvchisi hisoblanadi. Shuning uchun odamlarning bilimlari borliq to'g'risidagi tasavvurlari, shaxsning shaxsiy tajribalarining yig'indisi reflektor harakat tarkibiga kiradi. Shunday qilib, psixik hodisalar deganda miyaning tashqi (qurshab turgan olam) va ichki (fiziologik tizimdagi organizmning holati) ta'sirlarga javobini tushunmoq kerak.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, I.M.Sechenov psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi ta'limotini xaspo'shlab berdi. Bu ta'limot ya'ni nazariya rus olimi I.P.Pavlov (1849-1936) tomonidan eksperimental tasdiqlandi va xususiy holatlarda keng ko'lamda yaqqollashtirildi. I.P.Pavlov ham odamlarning, ham hayvonlarning tashqi muhit bilan o'zaro harakati *miya bilan boshqarilishi* qonuniyatini ochgan edi. Uning mazkur qonuniyatlarga taalluqli qarashlari yig'indisi birinchi va ikkinchi signallar tizimi to'g'risidagi ta'limot tariqasida fan olamida muhim o'rin egalladi.

Tevarak-atrof muhitidagi narsa va hodisalarning ko'rinishi, eshitilishi, hid tarqatishi, tovlanishi, yengil yoki og'irligi, qattiq yoki yumshoqligi kabilar hayvonlar uchun *shartsiz qo'zg'atuvchi signal* bo'lib xizmat qiladi, keyinchalik ular *shartli refleksga* aylanishi mumkin. Hayvonlar o'z xatti-harakatlarida I.P.Pavlov ta'biri bilan aytganda, birinchi signal sistemasining signallari ("birinchi signallar")ga rioya etadilar. Binobarin, ularning psixik faoliyati birinchi signallar sistemasi bosqichida amalga oshadi va unga uzluksiz ravishda amal qiladi. Inson faoliyati va xulq-atvori uchun ham birinchi signal sistemasining signallari (yaqqol, tasavvurlar, timsollar, obrazlar) ularni boshqarishi, yo'naltirishi, harakatlantirishi

faollashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, yo‘l (ko‘cha) qoidolari, avtomobil, elektrovoz signallari, havf-xatar belgilari shaxs uchun muhim rol o‘ynaydi. Shuni unutmaslik kerakki, insonning xulq-atvorini signal qo‘zg‘atuvchilar mexanik ravishda boshqarmaydi, balki mazkur *qo‘zg‘atuvchilarning miyaga o‘rnashib qolgan timsollari, ya’ni signallari boshqarib turadi*. Muayyan timsolga ega bo‘lgan timsollar narsa va hodisalar to‘g‘risida signal jo‘natadi, buning natijasida insonning xatti-harakatini boshqarib turadi.

Odamlarda hayvonlardan farqli o‘laroq, birinchi signallar sistemasi bilan bir qatorda ikkinchi signallar sistemasi ham mavjuddir. Ikkinchi signallar sistemasining signallari odamlar tomonidan talaffuz etilgan, qabul qilingan, eshitilgan, o‘qilgan tushunchalar va so‘zlardan (“ikkinchi signallari”dan) tashkil topadi. Odatda birinchi signallar sistemasining signallari timsoliy signallar, o‘z navbatida so‘zlar bilan almashtiriladi, uzatiladi. So‘z birinchi signallar sistemasi signallari o‘rmini bosishi, umumlashtirishi va ular vujudga keltiradigan jamiki xatti-harakatlarni amalga oshirishi mumkin. Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda psixika ob‘ektiv borliqning su‘ektiv obrazining voqelik tarzida miyada aks etishi deb baholash mumkin.

Z.Freyd yaratgan psixonaliz to‘g‘risidagi nazariya inson ruhini bir muz tog‘iga qiyoslaydiki, go‘yo uning ustki, oltidan bir qismi ong bo‘lsa, suv ostida ko‘rinmay yotgan oltidan besh qismi — *ong ostidagi jarayonlardir, ya’ni ongsizlikdir*. Psixanaliz fani o‘z oldiga ongdan yashirinib yotgan chuqur psixologik jarayonlarning sir-asrorini ochishni maqsad qilib qo‘yadi va shu yo‘l bilan nevrozni keltirib chiqaruvchi omillarni o‘rganadi. Z.Freyd “yashirinib” yotgan psixologik jarayonlarni ongsiz jarayonlar deb ataydi.

O‘zini-o‘zi nazorat va muhokama qilish uchun savollar:

Umumiy psixologiya haqida tushuncha.

Psixikaning mohiyati.

Umumiy psixologiya fanining predmeti.

Ilmiy psixologiya va kundalik psixologiya.

Umumiy psixologiya fanining vujudga kelishi:

Antik dunyo psixologiyasi to‘g‘risida tasavvurlar;

XVII—XVIII asrlarda psixologiyaning taraqqiyoti.

Psixikaning fiziologik mexanizmlari.

Umumiy psixologiya va uning moddiy asoslari.

Psixika va aks ettirish.

Aks ettirishning hozirgi zamon talqini.

Psixikaning predmeti to‘g‘risida psixologik qarashlar.

Umumiy psixologiya fani taraqqiyoti bosqichlari.

Psixikaning moddiy asoslari to‘g‘risida mulohazalar.

Aks ettirishning psixologik asoslari.

O'quv topshiriqlar

Savol	Umumiy psixologiya soxasi tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida.....
FIKR	
SABAB	
MUAMMO	
UMUMLASHTIRISH	

Umumiy psixologiyaning asosiy muammosi

TOIFALASH JADvALI

Ijobiylari	Salbiylari
1. 2. 3. 4.	

Test topshiriqlari

1. Hozirgi zamon umumiy psixologiya fanining predmeti quyidagi qoidalarning qaysi birida to'g'ri aks ettirilgan?

psixologiya psixik faktlarni, ularning qonuniyatlarini, mexanizmlarini o'rganuvchi fandır.

psixologiya kishining ongini o'rganuvchi fandır

psixologiya ruh, jon haqidagi fandır

psixologiya kishining hatti-harakati, xulq-atvorini o'rganuvchi fandır

2. 2300 yil ilgari psixologiyaga qanday ta'rif berilgan?

ruh haqidagi fan

ong haqidagi fan

inson xulq-atvorini o'rganuvchi fan

psixikaning qonuniyatlarini, mexanizmlari va faktlarni o'rganuvchi fan

3. Empirik psixologiyaning asoschisi kim?

Jon Lokk

Gartli

Leybnits

Didro

4. Fan klassifikatsiyasiga muvofiq psixologiya markaziy o‘rin egallaydi deb kim aytgan?

B.M.Kedrov

V.I.vernadskiy

F.Bekon

M.V.Lomonosov

2-Маърузы. Umumiy psixologiyaning zamonaviy metodlari va ularni amaliyotga tadbiq etish

Reja

- 2.1. Umumiy psixologiyaning asosiy metodlari.
- 2.2. Umumiy psixologiyaning tadbiqiy va amaliy sohalari.
- 2.3. Amaliy psixologiyaning yo‘nalishlari

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR:

Psixologiyaning zamonaviy metodlari va ularni amaliyotga tadbiq etish. Psixologiyaning an'anaviy, asosiy va yordamchi empirik metodlari to hozirgi kungacha muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

2.1. Umumiy psixologiyaning asosiy metodlari.

Psixologining asosiy metodlari: Har bir fan taraqqiyotining asosiy sharoitlaridan biri uning ma'lum darajada mumkin qadar obektiv, aniq ishonchli uslublarga ega ekanligidir. Metod – uslubning manosi biror narsaga borish yo‘li demakdir. Umuman psixologiyada inson psixikasini tadqiq qilishda metodlarning turli tasnifi mavjuddir. Tadqiqot metodlarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan rus psixologi B.G.Ananov mazkur metodlarni xususiyatlariga qarab klassifikatsiya qilgan.

B.G.Ananov psixikani o‘rganish metodlarini turli guruhga ajratib, o‘rgangan:

A) tashkiliy guruhga - qiyoslash, longityud, kompleks metodlari kiradi;

B) empirik guruhga kuzatish, eksperiment, suhbat, so‘rovnoma, test, faoliyat mahsulini o‘rganish metodi, biografiya, sotsiometriya;

V) natijalarni qayta ishlash yoki statistik metodlar;

G) sharhlash guruhiga genetik va donalash metodlari kiradi.

B.G.Ananev tomonidan ajratilgan klassifikatsiyaga ko'ra, tadqiqot ishlarida foydalaniladigan asosiy metodlar empirik guruh metodlari hisoblanadi. Shunday bo'lsada oshqa guruh metodlariga ham qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Tadqiqot metodlarining birinchi tashkiliy guruhi o'z ichiga qiyoslash, longityud (uzluksiz), kompleks (ko'pyoqlama) deb ataladigan turlarni qamrab oladi.

Asosiy metodlar	Asosiy metodlarning variantlari
KUZATISH	Tashqi (ob'ektiv kuzatish) Ichki (sub'ektiv, o'z-o'zini kuzatish) Erkin kuzatuv Standartlashtirilgan Guruh ichida kuzatish Guruh tashqarisida kuzatish
SO'ROV	Og'zaki so'rov Yozma so'rov (anketa) Erkin so'rov (suhbat) Standartlashtirilgan so'rov
FAOLIYAT MAHSULLARINI TAHLIL QILISH	Bolalar faoliyat mahsulini tahlil qilish Kattalar faoliyat mahsulini tahlil qilish
TEST	Test - so'rov Test - topshiriq Proektiv test Sotsiometrik test
EKSPERIMENT	Tabiiy eksperiment Laboratoriya eksperimenti
BIOGRAFIYA (TARJIMAI HOL) METODI	
MODELLASHTIRISH	Matematik modellashtirish Mantiqiy modellashtirish Texnik modellashtirish Kibernetik modellashtirish

Kuzatish metodi tabiiy metodlar jumlasiga kirib, bunda tashqi kuzatuv mohiyatan kuzatiluvchi xulq-atvorini bevosita tashqaridan turib kuzatish orqali ma'lumotlar to'plash usuli bo'lsa, o'z-o'zini kuzatish esa odam o'zida kechayotgan biror o'zgarish yoki hodisani o'zi o'rganish maqsadida ma'lumotlar to'plashdir.

Erkin kuzatuvda ko'pincha biror ijtimoiy hodisa yoki jarayonni o'rganish maqsad qilib qo'yiladi. Masalan, dars jarayonida ta'lim oluvchilarning u yoki bu mavzu yuzasidan umumiy munosabatlarini bilish uchun ham ba'zan erkin kuzatish tashkil etilishi mumkin. *Standartlashtirilgan kuzatuv* esa, buning aksi bo'lib, nimani, qachon, kim va kimni kuzatish qat'iy belgilab olinadi va maxsus dastur asosida kuzatuv olib boriladi.

Umumiy psixologiyada guruhij jarayonlarning shaxs xulq-atvoriga ta'sirini o'rganish maqsadida bevosita *ichkaridan kuzatuv* tashkil qilinadi, bunda

kuzatuvchi shaxs o'sha guruh hayotiga tabiiy ravishda qo'shiladi va zimdan kuzatish ishlarini olib boradi. Shu yo'l bilan olingan ma'lumotlar bir tomondan tabiiyligi va mufassalligi bilan qimmatli bo'lsa, ikkinchi tomondan, agar kuzatuvchida konformizm xislati kuchli bo'lsa, o'zi ham guruh hayotiga juda kirishib ketib, undagi ayrim hodisalarni sub'ektiv ravishda takrorlaydigan bo'lib qolishi ham mumkin. Guruhiy fenomenlarni *tashqaridan kuzatish* buning aksi – ya'ni kuzatuvchi guruhga yoki kuzatilayotgan jarayonga nisbatan chetda bo'ladi va faqat bevosita ko'zi bilan ko'rgan va eshitganlari asosida fikr-mulohaza yuritadi.

Kuzatish metodining ijtimoiy hayot, professional ko'rsatkichlarni qayd qilishda so'zsiz afzalliklari bor, lekin shu bilan birga kuzatuvchining professional mahorati, kuzatuvchanligi, sabr-qanoatiga bog'liq bo'lgan jihatlar, yana to'plangan ma'lumotlarni sub'ektiv ravishda tahlil qilish xavfi bo'lgani uchun ham biroz noqulayliklari yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun ham kuzatish boshqa metodlar bilan birgalikda ishlatiladi.

So'rov metodi ham psixologiyaning barcha tarmoqlarida birlamchi ma'lumotlar to'plashning an'anaviy usullaridan biri bo'lib, unda tekshiriluvchi tekshiruvchi tomonidan qo'yilgan qator savollarga muxtasar javob qaytarishi kerak bo'ladi.

Og'zaki so'rov oddiygina qilib, suhbat metodi deb ham ataladi. Suhbat o'tkazadigan shaxs unga ma'lum darajada tayyorgarlik ko'rgach so'roq o'tkazadi. Agar so'rovchining professional mahorati yoki tajribasi bunga yetarli bo'lmasa, so'rov o'z natijalarini bermasligi, aksincha bo'lsa esa ushbu metod yordamida inson ruhiy kechinmalariga aloqador bo'lgan noyob ma'lumotlarni to'plash imkoniga ega bo'ladi.

Yozma so'rov yoki anketaning afzalligi shundaki, uning yordamida bir vaqtning o'zida ko'pgina odamlar fikrini o'rganish mumkin bo'ladi. Unga kiritilgan savollar, ulardan kutiladigan javoblar (yopiq anketa), yoki erkin o'z fikrini bayon etish imkoniyatini beruvchi (ochiq anketa) so'rovnomalar aniq va ravon tilda, javob beruvchilar tushunish darajasiga monand tuzilgan bo'lsa, qimmatli birlamchi materiallar to'planadi.

So'rovning ham *erkin* va *standartlashtirilgan* shakllari mavjud bo'lib, birinchisida oldindan nimalar so'ralishi qat'iy belgilab olinmaydi, ikkinchi shaklida esa, hattoki, dastur ishlab chiqilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida so'roq o'tkazilishi nazarda tutiladi.

Faoliyat mahsullarini tahlil qilish metodi inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida psixologiyada keng qo'llaniladi. Ijodiy faoliyat mahsullariga sxema, ixtiro, asbob-uskunalar, referat, kurs va malakaviy bitiruv ishlari, magistrlik dissertatsiyasi, ilmiy ma'ruza, konspekt, taqriz, tezis, maqola, ko'rsatmali qurollar (bolalarning chizgan rasmlari, yasagan o'yinchoqlari) kabilar kiradi.

Test (ing. sinash, tekshirish) metodi yordamida biror o'rganilayotgan hodisa xususida ham sifat, ham miqdor xarakteristikalarini olish, ularni ko'pchilikda qayta-qayta sinash va ma'lumotlarni korrelyatsion analiz orqali ishonchlilikka tekshirish mumkin. Testga qo'yilgan talab hech qachon o'zgarmaydi, hattoki, shunday testlar borki, ular turli millat va elat vakillarida, turli davrlarda ham

o'zgarmagan holda ishlatiladi (masalan, Ravenning aqliy intellektni o'lchash, Kettelning va Ayzenkning shaxs testlari).

Testning so'rov shaklida oldindan qat'iy tarzda qabul qilingan savollarga javob berish talab qilinadi (masalan, Ayzenkning 57 ta savoldan iborat testi shaxsdagi introversiya - ekstroversiyani aniqlab, undagi savollarga "ha" yoki "yo'q" tarzida javob berish so'raladi).

Test-topshiriqda esa odam xulqi va holatini amalga oshirgan ishlari asosida baholash tushuniladi. Bunday testlarga shaxsning kreativligini aniqlash maqsadida sinaluvchiga tugallamagan shakllardan o'zi xohlagancha rasmlar chizish imkoniyati beriladi. Chizilgan rasmlarning o'ziga xos va betakrorligiga qarab shaxs fikrlashi jarayoniga baho beriladi, miqdoriy ko'rsatkich aniqlanadi. Mazkur metodlarning afzalligi ularni turli yosh, jins va kasb egalariga nisbatan qo'llashning qulayligi, bir guruhda natija bermasa, boshqa guruhda yana qayta tekshiruv o'tkazish imkoniyatining mavjudligidir. Kamchiligi – agar sinaluvchi testning mohiyatini yoki kalitini bilib qolsa, natijalar sun'iy xarakterga ega bo'lib qoladi.

Testning *proektiv (loyiha)* turida uning asl maqsadi tekshiriluvchiga sir bo'ladi. Bunda tekshiriluvchi o'zining qaysi xislati yoki holati, yoki jarayoni tekshirilayotganidan bexabar bo'ladi. Masalan, mashhur Rorshaxning "siyoh dog'lari" testi, assotsiativ (tugallanmagan hikoyalar), ekspressiv (psixodrama, o'yinlar, ishbilarmonlik o'yinlari, ijtimoiy treninglar, erkin mavzuda rasm chizish) kabi testlarda bir narsaning loyihasidan go'yoki ikkinchi bir narsaning mohiyati aniqlanadi.

Sotsiometrik test kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llanilib, unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Mazkur test yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoning o'zaro munosabatlarini aniqlash uchun, uning qaysi faoliyatida kim bilan qatnashishi so'raladi.

Eksperiment metodining psixologiyada ikki turi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment tafovut qilinadi.

Laboratoriya eksperimentida tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisani qachon kerak bo'lsa, o'sha vaqtda ataylab vujudga keltiradi. Bunda tekshirilayotgan psixik hodisa tabiiy sharoitda birgalikda sodir bo'ladigan boshqa psixik hodisalar eksperiment mobaynida o'zgartirilishi, boshqa psixik hodisalar bilan muayyan bir tarzda bog'lanishi, kuchi, tezligi, hajmi va boshqa shu kabi jihatlari o'lchab ko'rilishi mumkin. Psixik hodisalarning qonuniyatlari yaxshiroq aniqlanishi mazkur metodning yutug'i sanaladi. Bu metodni o'tkazishda maxsus metodik materiallar – narsa, rasm va so'zlar, maxsus asboblari qo'llaniladi.

Tabiiy eksperiment kuzatish va laboratoriya eksperimenti metodi o'rtasida turadi. Tabiiy eksperimentda tekshiruvchi kishining o'zi tekshiriladigan kishida yoki kishilarda psixik jarayon (masalan, xotira, diqqat, tasavvur) hosil qilish yoki tekshiriladigan kishilarda individual xususiyatlarni namoyon etish uchun maxsus sharoit tug'diriladi.

Biografiya (tarjimai hol) metodi yordamida inson hayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi og'zaki va yozma ma'lumotlar o'rganiladi. Bunda kishilarning

tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o'zgaralar ijodiga bergan baholari, tanbehlari, taqrizlari alohida o'rin egallaydi.

Modellashtirish metodi kuzatish, so'roq, eksperiment yoki boshqa usullar yordamida olingan natijalar qoniqtirmagan vaziyatda qo'llaniladi. Bunda o'rganilayotgan hodisaning umumiy xossasi yoki asosiy parametrlari modellashtirilib, o'sha model asosida tadqiqotchini qiziqtirgan jihat o'rganiladi va xulosalar chiqariladi (v.M.Karimova "Psixologiya" 2002).

Har bir metodni o'z vaqtida va professional tarzda qo'llay bilish va olingan natijalardan to'g'ri xulosalar chiqara olish muhim ahamiyatga egadir.

2.2. Umumiy psixologiyaning tadbqiqiy va amaliy sohalar

Hozirgi zamon ilm - fanining qadri va ahamiyati uning nechog'li amaliyotga kirib borib, tadbqiqiy salohiyati ortib borishi bilan baholanadi. Umumiy psixologiyaning oxirgi yillardagi taraqqiyoti ham aynan ana shu mezon talablariga javob berishi bilan xarakterlanadi.

Amaliy hamda tadbqiqiy psixologiya sohalarining o'ziga xos jihatlari avvalo shundan iboratki, ular jamiyatning bevosita bugungi kundagi talablari va buyurtmalariga ko'ra ish yuritadi.

Jamiyatimizda esa psixologik bilimlarni bevosita amaliyotga tadbqiq etishga ehtiyoj katta. Birgina O'zbekistonda kadrlar tayyorlashning milliy dasturini oladigan bo'lsak, uning bajarilishi va muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun psixologiyaning aralashuvi zarur.

Joylarda tashkil etilgan Tashhis markazlarida faoliyat ko'rsatayotgan mutaxassislar o'quvchilardagi rivojlanish ko'rsatkichlari, aqliy o'sish omillari va iqtidoriga qarab ta'lim - tarbiyani tashkil etishlari uchun qator diagnostik tadbqirlarni o'tkazishlari zarurki, bu tadbqirlar oxir - oqibat aniq samara berishi lozim.

Ta'kidlash zarurki, tadbqiqiy psixologiyadagi «samara»ni o'lchash mezonlari bilan nazariy psixologiyadagi samara tushunchalari biroz farq qiladi. Ya'ni, bu yerda bevosita buyurtmaning bajarilishi sifatiga buyurtmachining o'zi baho beradi.

Shuning uchun ham amaliy psixologiyaning alohida tarmog'i bo'lmish sotsial psixologiya bilimlarga amaldagi ehtiyojni uch asosiy sabab bilan tushuntirishi mumkin: a) kichik korxona yoki yirik firmalardan tortib, toki xukumat darajasidagi idoralar ham o'z faoliyati samaradorligini oshirish uchun tobora insonlar faoliyati va ulardagi rezervlardan omilkorona foydalanishning psixologik manbalarini qidirish lozimligini tushunib yetmoqdalar; b) professional psixologlarning o'zi ham o'z ishlaridan keladigan obro' - e'tiborning amaliy sohalarida ishlay olish qobiliyatlariga bog'liq ekanligini tushunib yetmoqdalar; v) amaliyotda ishlayotgan boshqa soha vakillari ham agar psixologik tayyorgarlikdan o'tgan bo'lsalar, ishni tashkil qilishga o'quvlari yaxshirok va ishlari unumliroq bo'lishini tushunib yetmoqdalar. Shuning uchun ham ko'plab yangi turdagi markaz va firmalar, qo'shma korxonalarda amaliyotchi psixologlar ishlamoqdalar.

Umumiy psixologiya yaxlit va mustaqil fan sifatida odamlarda gumanistik mentalitetning shakllanishiga xizmat qilib, inson omiliga aloqadorligi uning shu

yo‘nalishdagi muammolarni ma’lum ma’noda o‘rganadigan barcha fanlar bilan bevosita aloqasini taqazo etadi. Bular birinchi navbatda ijtimoiy-gumanitar fan sohalari bo‘lib, psixologiyaning ular orasidagi mavqei o‘ziga xos va yetakchidir.

Umumiy psixologiya va falsafa. Falsafa va uning oxirgi paytlarda shakllanib, rivojlanib borayotgan ijtimoiy falsafa qismi bilan bo‘lgan aloqa bu ikkala fanning inson va uning hayoti mohiyatini to‘la anglash va uning rivojlanib borish tendensiyalarini belgilashdagi o‘rni va ahamiyatidan kelib chiqadi. Tabiat, jamiyat va inson tafakkurining rivojlanishiga oid bo‘lgan umumiy qonuniyatlar va tamoyillarni psixologiya falsafaning bazasidan oladi va shu bilan birga o‘zi ham inson ongi va tafakkuri qonuniyatlari sohasidagi yutuqlari bilan falsafani boy ma’lumotlarga ega bo‘lishiga yordam beradi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, mustaqillik mafkurasi va milliy ongning shakllanishiga taalluqli umumiy ilmiy qonuniyatlarni izlashda ham yurtimiz sharoitida bu ikkala fan - falsafa va psixologiyaning hamkorligi bevosita sezilmoqda. Bu bog‘liqlik avvalo yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantirish muammosi ko‘ndalang turgan tarixiy davrda milliy mafkura va milliy g‘oyani shakllantirish kabi dolzarb vazifani bajarishga xizmat qilmoqda.

Umumiy psixologiya va sotsiologiya. Sotsiologiya fani ham yangicha ijtimoiy munosabatlar sharoitida o‘z taraqqiyotining muhim bosqichiga o‘tgan ekan, psixologiya ushbu fan erishgan yutuqlardan ham foydalanadi, ham ularning ko‘lami kengayishiga baholi qudrat xizmat qiladi. Ayniqsa, psixologiyadan mustaqil ravishda ajralib chiqqan, bugungi taraqqiyot davrimizda alohida ahamiyat kasb etgan ijtimoiy psixologiyaning sotsiologiya bilan aloqasi uzviy bo‘lib, ular jamiyatda ijtimoiy taraqqiyot va rivojlanishni ta’minlash ishiga xizmat qiladilar.

Qolaversa, huquqiy, demokratik davlat qurish ishini sobitqadamlik bilan amalga oshirayotgan O‘zbekiston aholisining huquqiy madaniyatini va demokratik o‘zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorligini amalda ta’minlash, bu sohada muntazam tarzda ijtimoiy fikr va insonlar fikr va qarashlaridagi o‘zgarishlarni o‘z vaqtida o‘rganish, bashorat qilish va taraqqiyot mezonlarini ishlab chiqishda ikkala fanlar metodologiyasi va metodlarini birlashtirish tadbqiqiy ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun joylarda tashkil etilgan ijtimoiy-psixologik xizmat markazlari ayni shu vazifani bajarishga qaratilgandir.

Respublikamiz miqyosida esa “Ijtimoiy fikr” markazining turli mavzular bo‘yicha olib boradigan ijtimoiy so‘rovlari aholining kayfiyati, qiziqishi, xoxishi, ehtiyoji, niyatini ifodalash bilan birga, hukumat va davlat tomonidan qanday istiqbolli rejalar tuzish lozimligiga olib keladi. Ijtimoiy-psixologik so‘rovlarning oliygohlarda o‘tkazilishi ustoz-shogird, talaba-o‘qituvchi munosabatlarini, ish joylarida o‘tkazish xodim-rahbar, xodim-xodim munosabatlarini bilib olish imkonini yaratadi. Bu orqali nafaqat sotsiologik so‘rov, balki inson shaxsiga aloqador psixologik xususiyatlarni aniqlash mumkin bo‘ladi.

Umumiy psixologiya va pedagogika. Pedagogika bilan psixologiyaning o‘zaro hamkorligi va aloqasi an’anaviy va azaliy bo‘lib, ularning yosh avlod tarbiyasini zamon talablari ruhida amalga oshirishdagi roli va nufuzi o‘ziga xosdir. Respublikamizda amalga oshirilayotgan «Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun» hamda «Kadrlar tayyorlashning Milliy Dasturi»ni amalga oshirish ham ikki fan hamkorligi va o‘zaro aloqasini har qachongidan ham dolzarb qilib qo‘ydi. Milliy

dasturda e'tirof etilgan yangicha modeldagi shaxsni kamol toptirish, uning chuqur bilimlar sohibi bo'lib yetishishi, barkamolligini kafolatlovchi shart - sharoitlar orasida yangi pedagogik texnologiyalarini ta'lim va tarbiya jarayonlariga tadbqiq etishda pedagogikaning o'z uslub va qoidalari yetarli bo'lmaydi.

Shuning uchun ham psixologiya u bilan hamkorlikda yosh avlod ongining ta'lim olish davrlaridagi rivojlanish tendensiyalaridan tortib, toki yangicha o'qitish texnologiyalarini bola tomonidan o'zlashtirilishi va undagi aqliy hamda intellektual qobiliyatlarga nechoglik ta'sir ko'rsatayotganligini o'rganish va shu asosda ishni tashkil etish psixologiyadagi metodlarni didaktik metodlar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Ayniksa, ma'naviy barkamollik tamoyillarini maktabda va yangi tipdagi ta'lim muassasalarida joriy etish ham shaxs psixologiyasini teran bilgan xolda o'qitishning eng ilg'or va zamonaviy shakllarini amaliyotga tadbqiq etishni nazarda tutadi. Shaxsga ta'lim va tarbiya berishning alohida emas, birgalikda qaralishida pedagogika va psixologiya fanlarining o'zaro uzviyligi muhimdir. Hozirgi kunlarda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish uchun ta'lim oluvchining psixologik xususiyatlarini bilgan xolda, unga pedagogik ta'sir etish va uni yangi bilimlarga yo'naltirish texnologiyasi joriy etilganligi ham bu ikki fan bir-biriga chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Umumiy psixologiya va tabiiy fanlar. Tabiiy fanlar: biologiya, fiziologiya, ximiya, fizika va b.k. psixik hodisalar va jarayonlarning tabiiy fiziologik mexanizmlarini tushunish va shu orqali ularning kechishi qonuniyatlarini ob'ektiv o'rganish uchun material beradi. Ayniksa, bosh miyaning hamda markaziy asab sistemasining psixik faoliyatlarini boshqarishda va ularni muvofiklashtirishdagi rolini e'tirof etgan xolda psixologiya fani tabiiy fanlar erishgan yutuqlar va ulardagi tadqiqot uslublaridan omilkorona foydalanadi. Masalan, shaxs qobiliyatlarini diagnostika qilish uning tug'ma layoqatlari hamda orttirilgan sifatlarini bir vaqtda bilishni taqozo etgani sababli, o'sha tabiiy layoqatning xususiyatlarini aniqlashda psixofiziologiyaning qator usullaridan (miya assimetriyasi qonunlari, miya bioritmlarini yozib olish, neyrodinamik hodisalarni aniqlash, qon aylanish va tana haroratini o'lchash metodlari) o'z o'rnida foydalanadi va biologiya, anatomiya, fiziologiya, neyrofiziologiya kabi fanlarning shu kungacha erishgan yutuqlaridan foydalanadi. Shuning uchun tabiiy fanlar sohasida erishilgan barcha yutuqlar psixologiyaning predmetini mukammalroq yoritishga o'z hissasini qo'shgan xolda uni boyitadi.

Umumiy psixologiya va kibernetika. Kibernetika fani sohasidagi erishilgan yutuqlar psixologiya uchun ham ahamiyatli va zarur bo'lib, u inson shaxsining o'z-o'zini boshqarish va psixik jarayonlarni takomillashtirish borasida axborotlar texnologiyasi va kibernetika tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar va tadqiqot metodlari, maxsus dasturdan o'z o'rnida foydalanadi. Ayniksa, ma'lumotlar asri bo'lgan XX1 asrda informasion texnologiyalar va modellashtirish borasida psixologiya hamda kibernetika hamkorligining salohiyati yanada ortadi. Masalan, oddiy muloqot jarayonini yanada takomillashtirish, har bir so'zning shaxslararo munosabatlardagi ta'sirchanligini oshirish maqsadida hamda ana shunday ijtimoiy faoliyat jarayonida shaxs tizimini takomillashtirishda turli kibernetik modellaridan o'rinli foydalanish zamonaviy psixologiyaning jamiyatdagi o'rne va rolini oshiradi,

maxsus kompyuter dasturlarining keng qo'llanilishi inson miyasi va ruhiy olami sirlarini tez va aniq o'rganishni kafolatlaydi.

Umumiy psixologiya va texnika fanlari. Texnika fanlari bilan psixologiyaning o'zaro aloqasi va hamkorligi yaqqol sezilmoqda. Bir tomondan murakkab texnikani boshqaruvchi inson ongi muammosini yechishda, ikkinchi tomondan, psixik hayotning murakkab qirralarini ochishda maxsus texnik vositalardan foydalanish zarurati bu ikki yo'nalishning erishgan yutuqlarini birlashtirishni nazarda tutadi. Masalaning yana bir alohida tomoni ham borki, u ham bo'lsa, texnika taraqqiyotga intilayotgan bir vaqtda murakkab texnika va mashinalar bilan «muloqot» qilayotgan shaxs faoliyatini yanada mukammallashtirish va uning imkoniyatlariga moslash masalasi ham ana shu hamkorlikda hal qilinishi lozim bo'lgan masaladir. Ayniksa, mustaqil O'zbekiston uchun murakkab zamonaviy texnika sir - asrorlarini biladigan, uning jamiyat va fan ravnaqiga xizmatini ta'minlash qanchalik dolzarb bo'lsa, ana shu texnikaga har bir oddiy fukaro ongi, tafakkuri va qobiliyatlarini moslashtirish va «odam - mashina» dialogining eng samarali yo'llarini izlab topishi juda muhim. Texnika bilan bemalol «tillashadigan» malakali mutaxassislar tayyorlash borasida ham texnika fanlari pedagogika va psixologiya fanlari metodlaridan foydalana olsagina, muvaffaqiyatga erishadi.

Umumiy psixologiya va iqtisodiyot. Iqtisodiyot bilan psixologiyaning o'zaro aloqasi va hamkorligi ham yangilik bo'lib, ayniqsa, bozor munosabatlariga bosqichma - bosqich o'tish sharoitida iqtisodiy ong hamda iqtisodiy xulqning o'ziga xos namoyon bo'lish qonuniyatlarini o'rganishda ikkala fan teng xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.Karimov mustaqillikning dastlabki yillaridayoq fuqarolarda, birinchi navbatda, yoshlarda yangicha iqtisodiy tafakkur shakllanishining jamiyat iqtisodiy taraqqiyotidagi ahamiyatiga e'tiborni qaratgan edilar. Demak, yangi davr shaxsini tarbiyalash va uning jamiyatga moslashuvi masalasida psixologiya iqtisodiyot fanida qo'lga kiritgan yutuqlar, yangiliklar va iqtisodiy samaraga erishish omillarini hisobga olsa, iqtisodiyot o'z navbatida iqtisodiy islohotlarning ob'ekti hamda sub'ekti bo'lmish inson omilidagi barcha psixologik o'zgarishlarni aniqlash, tahlil qilish va shu asnoda bashorat qilish vazifasini yechishi kerak. Yuqorida ta'kidlangan fan tarmoqlari psixologiya bevosita uzviy aloqada rivojlanadigan fanlarning asosiy qismi xolos. Bugungi kunda har bir fan rivoji uchun inson omilini hisobga olish zarur ekan, psixologiya o'sha barcha fanlar bilan aloqada va hamkorlikda rivojlanadi. Shuning uchun bugungi kunda psixologiya fanidan alohida bo'lib ajralib chiqqan tarmoqlar to'g'risida ham fikr yuritish mumkin.

Umumiy psixologiyaning tarmoqlari. Psixologiyaning alohida tarmoqlarini differentsiatsiya qilish eng avvalo ishlab chiqarishdagi inson faoliyati kechadigan sohalar va ularning vazifalaridan kelib chiqadi. Hozirgi davrga kelib psixologiyani inson shaxsi haqidagi eng muhim fanlardan biri sifatidagi ahamiyatini hamma tan olmoqda. Inson shaxsining esa bevosita kirib bormagan sohasini topish qiyin. Psixologiya iqtisod, pedagogika, falsafa, mantiq, sotsiologiya va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan aloqador fan hisoblanadi. Chunki hamma sohada inson shaxsi faoliyat ko'rsatar ekan, har bir sohada ishni samarali tashkil etish, olib borish uchun kishilar psixologiyasini, shaxslararo munosabatlar psixologiyasini,

odamlarning turli vaziyatlardagi xulq-atvor normalarini bilish va shunga ko'ra ish olib borish muhimdir. Shuning uchun hozirgi davr mutaxassislari psixologik bilimlardan boxabar bo'lishlari lozimdir.

Psixologiyaning 300dan ortiq tarmoqlari fan sifatida rivojlanayotganligi hozirgi kunda psixologiyaning fanlar tizimida yanada mustahkamlanayotganligidan dalolat beradi: - umumiy psixologiya - psixologiyaning barcha masalalarining o'ziga xos jihatlarini o'rganadigan maxsus sohasi; - pedagogik psixologiya - kishiga ta'lim va tarbiya berishni psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi; - yosh davr psixologiyasi - turli yoshdagi odamlarning tug'ilgandan to umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi va o'zaro munosabatlari qonuniyatlarini o'rganadi; - ijtimoiy psixologiya - odamlarning jamiyatdagi birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida ularda hosil bo'ladigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar, hissiy kechinmalar va xulq-atvorlarini o'rganadi; - mehnat psixologiyasi - kishi mehnat faoliyati psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini o'rganadi; - injenerlik psixologiyasi - avtomatlashtirilgan boshqaruv sistemalari operatorning faoliyatini, odam-texnika o'rtasida funksiyalarni taqsimlash va muvofiqlashtirishning xususiyatlarini o'rganadi; - yuridik psixologiya - huquq sistemasining amal qilishi bilan bog'liq masalalarning psixologik asoslarini o'rganadi; - harbiy psixologiya - kishining harbiy harakatlar sharoitida namoyon bo'ladigan xulq-atvorini, boshliqlar bilan ijro etuvchilar o'rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini o'rganadi; - savdo psixologiyasi - jamiyatda tijoratning psixologik sharoitlari, ehtiyojning individual, yoshga oid, jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat ko'rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi, modalar psixologiyasi kabi masalalarini ko'radi; - tibbiyot psixologiyasi - shifokor faoliyati psixologiyasini, bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini o'rganadi. Shuningdek psixologiyada etnopsixologiya, oilaviy hayot psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, iqtisodiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, rahbar psixologiyasi, muloqot psixologiyasi, pedagogik psixologiya, intellekt psixologiyasi, psixodiagnostika va boshqa ko'plab sohalari mavjud

2.3. Amaliy psixologiyaning asosiy yo'nalishlari.

Sanoat va ishlab chiqarish sohasi. Sanoat va mahsulotlar ishlab chiqarish sohasida tadbqiqiy ishlar birinchi navbatda konkret tashkilotda kadrlar zahirasini to'g'ri va oqilona tashkillashdan tortib, xodimlar ish sharoitlari va mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar kompleksini ilmiy ravishda o'rganib, hayotda natija olishga qaratilgan harakatlar majmuidir. Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida ushbu yo'nalishdagi tadbqiqiy ishlarning ikki sohasini ajratish mumkin:

- marketing xizmatlari
- xodimlar (personal) bilan ishlash.

Birinchisi eng zamonaviy va muhim ish bo'lib, bu yerda psixologning vazifasi «Nimani?» va «Kim?» harid qilib olishga ehtiyoji borligini o'rganishga ko'maklashishdir. Chunki, talab bilan ehtiyoj bevosita shaxsga va uning psixologik munosabatlari tizimiga aloqador kategoriyalar bo'lib, bozor va raqobat sharoitida korxona yoki tashkilotlarning samarali ishlab ketishi eng avvalo haridorgir tovar mahsulotlarni ajratib, ularning odamlar talab - ehtiyojiga kanchalik mosligini aniq tahlil qilishdan boshlanadi. Marketing munosabatlari aslida odamlar o'rtasidagi sof psixologik munosabatlar bo'lib, uning negizida odamlar o'rtasidagi jonli muloqot, ta'b va did tarbiyasi yotadi. Shuning uchun biz bugun odamlarda to'g'ri marketing tafakkurini shakllantirish vositalarini qidirishimiz va talab - taklif munosabatlarini real ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirishda inson psixologiyasi xususiyatlarini inobatga olib ishlashga o'rganishimiz kerak.

Masalan, shunday «Case Study»ni olaylik: Psixologiyani qanday qilib sotish mumkin? (ya'ni, Psixologik ma'lumotlar va bilimlarni) Biz aniq va to'g'ri javoblar olishimiz kerak bo'lgan savollar quyidagilar bo'ladi: Nima sotiladi? - Test natijalari Nima uchun? - nima qilib bo'lsa ham, pul ishlash, o'z imkoniyatlarni tekshirish, shaxsiy ish ochish; Kim? - firma yoki konkret kishilar; Nima? - xilma - xil testlar batareyasi; Kimga? - turli kasb egalari, o'quvchilarga, xodimlarga; Qaerda? Qachon? - zarurat bo'lgan har qanday joyda; Qanday qilib? - minimal vaqt sarflab, tez va soz; Qancha? - test o'tkazuvchilarning soni va imkoniyatiga qarab; Kim bilan? - shu firma xodimlari bilan

Demak, marketing xizmatida javob berilishi zarur bo'lgan savollardan ko'rinib turibdiki, har bir savolga beriladigan javobning orkasida konkret odamlar, ularning qobiliyatlari, manfaatlari va ish unumi yotadi. Shuning uchun bu sohada psixologik xizmat zarur. Ikkinchi soha - kadrlar va ular bilan bevosita ishlash sohasi. Bu kadrlarni ishga jalb etishda bilish zarur bo'lgan qobiliyatlar va shaxsiy fazilatlaridan tortib, ularni to'g'ri yunaltirish, o'z joyiga qo'yish, tashkilot doirasida guruhlarini shakllantirish, xodimlarga ma'lumotlarni o'z vaqtida yetkazish bilan bog'liq kadrlar siyosatini olib borishga aloqador xizmatdir. Psixolog bu o'rinda asosan maslahatchi - konsultant va ekspert sifatida rol o'ynaydi.

Siyosat sohasidagi psixologiya. Har bir davr o'z kishilari ongida beixtiyor siyosiy ongni shakllantiradi va odamlar uning tamoyillariga bo'ysunadilar. Siyosat borasidagi psixologik masalalarga psixolog aralashuvining zarurati har doim bo'lmasa - da, ayrim paytlarda - yirik islohotlar boshlanishi arafasida, saylov oldi kompaniyalarda, yangi siyosiy liderlarning halk tomonidan qabul qilinishi jarayonlari, ko'pchilik auditoriyaga zarur ma'lumotlarni yetkazish, ijtimoiy ustunliklarni o'zgartirish, siyosiy arboblarning imidjini ommaga ongiga singdirish paytlarida psixologik ta'sir vositalaridan o'rinli foydalanish, maslahatlar berish va ayrim guruhlar e'tiqodiga ta'sir etish kerak bo'lganda kerak bo'ladi.

Siyosiy sohada ishlayotgan psixolog ishining o'ziga xos jihatlari bo'lib, unga quyidagilar kiradi: a) siyosatda psixolog aralashuvi ko'pchilik ommaga bevosita aloqador bo'lmaydi; b) zarurat tug'ilganda, psixolog shunday tez va ishonchli o'lgaydigan metodikalarni ishlatadiki, ularning natijalari sir saqlanib, o'sha buyurtmachi - siyosatchining talabiga ko'ra izlanishlar olib boriladi; v) psixolog har bir siyosatchi uchun shunday ishonchli shaxs bo'lishi lozimki, undan odamlarning qayfiyatlari, reaksiyalari, his - kechinmalari xususida aniq

ma'lumotlar so'raladi; g) o'ziga xos qiyinchilik shundan iboratki, jamoatchilik psixolog kiyofasida ko'pincha liderning bevosita «odamini» ko'rishga moyil bo'lib, liderning o'zi ham ba'zan o'ta professional psixologdan hadiksirab qolishi mumkin.

Shuning uchun yuqorida ta'kidlaganimizdek, zarur paytlarda siyosiy arboblarning psixolog xizmatiga murojaat qilishlari va undan asosan biror jiddiy ijtimoiy proektlarni qabul qilish jarayonida yordam berishini so'rash mumkin. Buning uchun psixologdan jamoatchilik fikrini psixologik tahlil qilib berish, va shu asosda fukarolarning ustanovkalari va kayfiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni birgalikda ajratish vazifasini hal qilishlari mumkin. Saylov oldi kompaniyalarda esa, psixologning asosiy vazifasi odamlarning kayfiyatini o'rgangan xolda da'vogar imidjini shakllantirishga, odamlarga yoqtirishga sabab bo'ladigan shaxsiy fazilatlar algoritmini tuzish, omma oldiga chiqishga psixologik tayyorlash, raqiblarning bahslashish madaniyati va etikasi borasida psixologik yo'l - yo'riq va usullar borasida ma'lumotlar almashinish kerak bo'ladi. O'zbekiston sharoitida siyosiy psixologiyaning o'zi juda zaif rivojlangan tarmoq bo'lgani sababli ham uni rivojlangan davlatlar tajribasiga tayangan xolda rivojlantirish muhimdir.

Oila va nikoh borasidagi tadbqiq ishlar.

O'zbekistonda endi shakllanayotgan, lekin nazariy nuqtai nazardan ma'lum an'analarga ega bo'lgan sohadir. 1998 yilning Prezidentimiz tomonidan «Oila yili» deb e'lon qilinishi joylarda psixologik xizmat o'choqlarining paydo bo'lishiga va u yerlarda psixologik xizmatidan foydalanishni anglashga turtki bo'ldi. Shuning uchun Respublikamizda oila muamolarini maxsus tadqiq etadigan ilmiy-amaliy «Oila» markazi ham tashkil etilganki, bu markazda turli sohaga aloqador mutaxassislar oilani shaxs ijtimoiylashuvining asosiy maskanlaridan biri sifatida o'rganib kelmoqdalar. Psixolog bu yerlarda yoshlardagi oila va nikoh borasidagi tasavvurlarning to'g'ri shakllanishidan tortib, toki muammoli, hattoki, ajrim bo'lgan oila a'zolariga psixologik maslahatlar berish, «ishonch telefonlari» orqali maslahatlar uyushtirishni o'z zimmasiga oladi.

Maorif sohasidagi amaliy ishlar.

Boshqa sohalarga nisbatan anchagina yaxshi tajribaga ega. Ayniqsa, O'zbekistonda kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi qabul qilingandan so'ng tashkil qilingan yangi tipdagi ta'lim muassasalari - akademik litseylar va kasb - xunar kollejlariga bir nechtdan psixologlar shtati kiritilgan va ular aynan tadbqiq muammolar - bolaning o'quv jarayoniga psixologik jihatdan tayyorligini diagnostika qilishdan tortib, professional va kasb mahoratini rivojlantirishgacha bo'lgan barcha muammolarni hal qilishga «aralashadi».

Huquqbuzarlikning oldini olish.

Bu soha va unga aloqador muammolar har doim ham psixolog aralashuvini talab qilib kelgan. Chunki jinoyatchi yoki huquqbuzar shaxsi o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi, uni shakllantiruvchi omillar, motivlar va bolani qayta tarbiyalash va reabelitatsiya masalalari ijtimoiy psixologik jarayonlar mohiyatini bilish va ularga faol ta'sir ko'rsatish talab qiladi. Shuning uchun ham mamlakatimizda yoshlar o'rtasida huquqiy ma'rifat va huquqiy madaniyatni shakllantirishga juda katta e'tibor qaratilgan va bu ishda amaliyotchi xodim - psixologning o'rni va roli katta bo'ladi.

Yuqorida e'tirof etilgan psixologiyaning tadbqiqiy sohalari uchun umumiy narsa shuki, bu sohalarda ishlaganlar avvalo yaxshi psixodiagnost, ya'ni psixologiya metodlarini o'z o'rnida samarali ishlatishni bilishi va yaxshigina psixoterapevt va psixokorrektor - ya'ni, aniqlangan muammo yoki «kasallikni» tuzatuvchi mohir professional bo'lishi kerakligini taqozo etadi.

O'zini-o'zi nazorat va muhokama qilish uchun savollar:

1. Umumiy psixologiyaning mustaqil fan sifatida taraqqiyot davri masalalari.
2. Z.Freyd asarlarida ong va ongsizlik munosabatlari.
3. Inson ongi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli.
4. Psixologiyaning rivojlangan fanlar tizimidagi o'rnini.
5. Hozirgi zamon psixologiyasi yo'nalishlari.

O'quv topshiriqlar

Trening dasturi vazifalari:

1. Shaxslararo jipslikni ta'minlash.
2. Nizoli vaziyatlarda o'zini tutishni o'rganish.
3. O'z o'ziga bo'lgan ishonchni orttirish.
4. Atrofdagilarni va o'zini hurmat qilishga o'rgatish.
5. Xulq atvordagi ijobiy va salbiy tomonlar haqida fikr almashish.

Kutilayotgan natijalar:

1. Ishtirokchilarning kayfiyatini ko'tarilishi.
2. Ishtirokchilar orasida o'zaro hurmat tuyg'usining vujudga kelishi.
3. Ishtirokchilarning bir birlari haqida kengroq tasavvurga ega bo'lishlari.
4. Trening ishtirokchilarini o'zaro ahillashuvi.
5. Ishtirokchilarda o'zaro psixologik to'siqlarni bartaraf etish.

Trening mashg'uloti 80 daqiqa davom etib, 7 ta mashg'ulotdan iborat.

1 mashg'ulot	“Olma”	5 daqiqa
2 mashg'ulot	“Botqoqlik o'yini”	10 daqiqa
3 mashg'ulot	“Avlodlar o'rtasidagi nizo”	15 daqiqa
4 mashg'ulot	“G'aram, tepalik, so'qmoq”	10 daqiqa
5 mashg'ulot	Oila muammolari	15 daqiqa
6 mashg'ulot	“Oila tasviri”	20 daqiqa

7 mashg'ulot	"Avtobus"	5 daqiqa
--------------	-----------	----------

Test topshiriqlari

1. Umumiy psixologiya mustaqil fan sifatida nechanchi asrda rivojlandi?
80 yillarda XIX asr
40 yillarda XIX asr
90 yillarda XIX asr
2. Jon va tananing birligi haqidagi g'oya birinchi bo'lib kim tomonidan taklif yetilgan?
Aristotel
Epikur
Demokrit
B.Spinoza
3. "Psixologiya" terminini fanga olib kirgan olim kim?
X.volf
R.Dekart
G.Leybnits
Aristotel
4. Psixik aks ettirish?
tanlovchilik xarakterida bo'ladi
mustaqil rivojlanadi
tabiiy xarakterda bo'ladi
voqelikni to'g'ridan-to'g'ri aks yettiradi

3-Mavzy Umumiy psixologiyada shaxs va jamiyat muammosi. Shaxsga ta'sir etuvchi psixologik omillar Shaxsning ijtimoiy- psixologik xarakteristikasi va yosh taraqqiyoti Reja

- 3.1. Shaxs haqida tushuncha.
- 3.2. "Endopsixika" va "ekzopsixika" haqida tushuncha.
- 3.3. Shaxs ijtimoiy ta'sirlar mahsuli sifatida
- 3.4. Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs.
- 3.5. Ijtimoiy tasirlarning shaxs tomonidan anglanishi.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR:

Shaxs, munosabatlar, individ, muhit, jamiyat, endopsixika, ekzopsixika, e'tiqodlar, vaziyat, nutq, muloqot, norma, sanksiya

3.1. Shaxs haqida tushuncha.

Shaxs tushunchasi keng va ko'p qirralidir. Mehnat qila olish ko'nikmasining mavjudligi, insonlar bilan birgalikda faoliyat munosabatni amalga oshirayotgan kishi asta – sekin shaxsga aylanib boradi. Bevosita moddiy dunyoni, jamiyatni va xususan o'zini o'rganish va faol tarzda qayta o'zgartirish jarayonining sub'ektga aylanmoqda. Shu o'rinda haqli bir savol tug'iladi, ya'ni shaxs, individ, individuallik tushunchasining o'zaro bog'liqlik jihatlari mavjudmi? Buning uchun mazkur tushunchalarning mazmunini tahlil qilish samarali hisoblanadi

Shaxs deb - muayyan jamiyatda yashovchi faoliyatning biror turi bilan shug'ullanuvchi, kishilar bilan normal til orqali munosabatga kirishuvchi ongli individga aytiladi.

Shu o'rinda haqli bir savol tug'iladi, ya'ni shaxs, individ, individuallik tushunchasining o'zaro bog'liqlik jihatlari mavjudmi? Buning uchun mazkur tushunchalarning mazmunini tahlil qilish samarali hisoblanadi. Shuning uchun ham dastlab individ tushunchasining mazmuniga to'xtalish lozim. A.v.Petrovskiy tahriri ostida chiqqan "Umumiy psixologiya" darsligida "Individ" tushunchasida kishining nasl-nasabi ham mujassamlashgandir. Yangi tug'ilgan chaqaloqni, katta yoshdagi odamni ham, mutafakkirni ham, aqli zaif ovsarni ham, yovvoyilik bosqichidagi qabilaning vakilini ham, madaniyatli mamlakatda yashayotgan yuksak bilimli kishini ham individ deb hisoblash lozim. Individ tushunchasi professor E.G'ozievning "Umumiy psixologiya" darsligida tavsiflanishicha, individ lotincha ajralmas, alohida zot ma'nolarini anglatib, inson zotiga xoslik masalasini belgilab beradi. Shuningdek, katta yoshdagi ruhiy sog'lom odamlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo'q, oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi.

M.G.Davletshin tahriri ostida chiqqan "Psixologiyadan qisqacha izohli lug'atda" individ bo'linmas, ayrim jins, shaxs ma'nolarini anglatib, biologik turga kiruvchi alohida tirik mavjudot sifatida ko'rsatib o'tiladi.

Keltirilgan ta'riflardan shuni xulosa qilish mumkinki **shaxs** deb muayyan jamiyatda yashovchi faoliyatning biror turi bilan shug'ullanuvchi, kishilar bilan normal til orqali munosabatga kirishuvchi ongli individga aytiladi.

Individ sifatida dunyoga kelgan odam ijtimoiy muhit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Dunyoga kelayotgan chaqaloqning gavda tuzilishi unda tik yurish uchun imkoniyatining mavjudligini taqozo etsa, miyasining tuzilishi aql-hushining rivojlanishi uchun imkoniyat tug'diradi, qo'llarining shakli shamoyili mehnat qurollaridan foydalanish istiqbollarining mavjudligini ko'rsatadi. Yuqorida aytilganlarning barchasida chaqaloqning inson zotiga mansubligini ta'kidlanadi va bu fakt individ tushunchasida qayd etiladi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri – bu uning individualligidir. **Individuallik** deganda insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik kishining o‘ziga xosligini, uning boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik fazilatlar birikmasidir. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig‘indisi, iroda, faoliyat motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Individuallik individning boshqalardan farqlaydigan ijtimoiy xususiyatlari va psixikasining o‘ziga xosligi hamda uning qaytarilmasligidir. Zikr etilgan psixologik xususiyatlarning bir xildagi birikmasini o‘zida mujassamlashtirgan odam yo‘q, inson shaxsi o‘z individualligi jihatidan betakrordir.

Mashhur faylasuf M.K. Mamardashvili fikricha: «Shaxs – bu turmush tarzi, uning shakli, hayotning alohida holati, evolyusiyasining noyob topilmasi. Shaxs – bu «tabiatning yirik mushohadasi». Shunday ta’rif bergan bo‘lardim. Uning ifodalanishlarga moyilligi barcha narsalarni bilishga yoki boshqa yuksak belgilarga bog‘liq emas. Tushunsangizchi, axir insonning eng muhim ehtirosi – bu ro‘yobga chiqmoq, amalga oshmoq, sodir bo‘lmoq»¹. degan fiklar e’tirof etilgan

3.2. “Endopsixika” va “ekzopsixika” haqida tushuncha.

Hozirgi kunda asosiy muammolardan biri bir shaxsning boshqa odamlardan ajratib turadigan individual tuzilishga ega ekanligidir. Ushbu psixologik muammoni hal qilish shaxsning mazkur tuzilishining ichki sharoitlarida ifodalanuvchi xulq-atvorni oldindan bashorat qilish imkonini yaratadi.

Shaxs tuzilishi bilan bog‘liq bo‘lgan ikkinchi masala esa bunday tuzilishning bir necha tarkibiy qismlarga ajratishni taqozo etadi binobarin, ushbu bo‘laklarning yig‘indisi yaxlit inson shaxsini vujudga keltiradi. Jahon psixologiya fanida psixologlar shaxsning psixologik tuzilishining tarkibiy qismlarini turli jihatlariga asoslanib, turkumlarga ajratishni tavsiya etmoqdalar.

Hozirgi zamon jahon psixologiyasida biologik (tabiiy) va ijtimoiy omillarning voqelikka ta’siri ostida shakllangan inson shaxsida ikkita muhim qism bo‘lganligini tasdiqlovchi nazariya yuksak mavqeni egallab turibdi. Mazkur nazariyaga binoan “ichki psixik” (“endopsixik” – yunoncha endo ichki degan ma’noni bildiradi) degan g‘oyani ilgari surdilar. Uning talqiniga ko‘ra, “**endopsixika**” shaxsning psixik tuzilishining ichki qismlari sifatida psixik elementlar va funksiyalarning o‘zaro bog‘liqligini aks ettiradi. Uning negizida insonning nerv-psixologik tuzilishi bilan “endopsixika” aynan bir narsa degan tushuncha tasdiqlanadi, chunki u odam shaxsining ichki mexanizmini yuzaga keltiradi. Psixik tuzilishning “endopsixik” qismi bo‘lsa, shaxsning tashqi muhitga nisbatan munosabatini, shaxsga qarama-qarshi bo‘lgan barcha jihatlarini, shaxslararo va ob’ektiv munosabatini belgilaydi. “Endopsixika” o‘z navbatida shaxsning ta’sirlanishi, xotira, tafakkur, xayol kabi bilish jarayonlarining xususiyatlarini irodaviy zo‘r berish xislatlarini ixtiyorsiz harakatlarni va shu kabi fazilatlarni aks ettiradi. “**Ekzopsixika**” esa o‘z tarkibida shaxs munosabatlarining

¹ Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. М., 1990. Б.173.

tizimini va uning qiziqishlari, mayllari, ideallari, maslagi ustunlik qiluvchi, hukmron hissiyotlarini, egallagan bilimlarni, tajribalarni qamrab oladi. Tabiiy asosga ega bo'lgan "endopsixika" biologik shart-sharoitlarga bog'liq bo'lsa, "ekzopsixika" aksincha ijtimoiy voqeliklar ta'sir ostida yuzaga keladi, tarkib topadi va takomillashib boradi.

3.3. Shaxs ijtimoiy ta'sirlar mahsuli sifatida

«Shaxs» tushunchasi psixologiyada eng ko'p qo'llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Umumiy psixologiya o'rganadigan barcha fenomenlar aynan shu tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson ruhiy olami qonuniyatlari bilan qiziqqan har qanday olim yoki tadqiqotchi ham shaxsning ijtimoiyligi va aynan jamiyat bilan bo'lgan aloqasi masalasini chetlab o'tolmagan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, «Homo sapiens» - «aqli zot» tushunchasini o'zida ifoda etuvchi jonzotning paydo bo'lganiga taxminan 40 ming yildan oshibdi. Bu davrda olimlarning e'tirof etishlaricha, 16 ming avlod almashgan emish. Darvin ta'biri bilan aytganda, tabiiy tanlanish jarayonida yer yuzida saqlanib qolgan minglab millat va elatlarning keyingi davrdagi taraqqiyoti ko'proq biologik omillardan ko'ra, ijtimoiy - sotsial omillar ta'sirida ro'y bermoqda. Shuning uchun ham har bir individni yoki shaxsni o'rganish masalasi uning bevosita ijtimoiy muhiti va uning ijtimoiy normalari doirasida o'rganishni taqozo etadi. Sotsial yoki ijtimoiy muhit - bu insonning aniq maqsadlar va rejalar asosida faoliyat ko'rsatadigan dunyosidir. Mazmunan har bir insonning shu ijtimoiy olam bilan aloqasi uning insoniyat tajribasi, madaniyati va qabul qilingan, tan olingan ijtimoiy xulq normalari doirasidagi harakatlarida namoyon bo'ladi. Psixologiya ilmining namoyondalari bo'lmish olimlarning butun bir avlodi ana shu shaxs va jamiyat aloqalari tizimida insonning tub mohiyatini anglash, uning rivojlanishi va kamol topishi qonuniyatlarini izlaganlar. Abu Nasr Farobiy, A.Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab Sharq allomalari ham bu o'zaro bog'liqlikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga o'zlarining eng durdona asarlarini bag'ishlaganlar. Barcha qarashlarga umumiy bo'lgan narsa shu bo'lganki, odamni, uning mohiyatini anglash uchun avvalo uning shu jamiyatda to'tgan o'rnini va mavqeini bilish zarur. Shaxsni o'rganishning birlamchi mezoni ham shundan kelib chiqqan xolda, uning ijtimoiy mavqei, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rnini bilan belgilanishi kerak. Lekin, shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar masalasi birdaniga, bir xil yechimga kelinmagan. Bu o'zaro munosabatlar asosan ikki polyar nuqtai nazardan kelib chiqadi.

Nativizm yo'nalishining tarafdorlari insonlardagi barcha xususiyatlarni tug'ma xarakterga ega, deb e'tirof etadilar. (Lens, Gruber va boshqalar).

Empirizm tarafdorlarining fikricha, yangi tug'ilgan bola go'yoki «top - toza taxta»(tabula rasa), unga hayot va undagi talablar o'zining qonuniyatlarini yozadi va bola ularga so'zsiz bo'ysunishga majbur. Bu yo'nalishning asoschilaridan biri Dj. Lokk bo'lib (1632 - 1704) uning fikricha, tug'ma fikrlar yoki g'oyalar bo'lishi mumkin emas, ular xoxish - tilak va og'riq kabi elementar sezgilarning qayta ishlanishi natijalaridir. Hayotda ana shunga o'xshash turli xil sezgilar va g'oyalarning assotsiatsiyasi ro'y beradi. G. Leybnis (1646-1716) Lokka e'tiroz bildirib, hayotda umuman toza, sof doskaning o'zi bo'lmaydi, hattoki eng yaxshi

silliqlangan marmar yuzasida ham sezilarli teshiklar, do'ngliklar yoki tug'ma asoratlar bo'ladi, ular layoqatlardek inson takdirida ma'lum rol o'ynaydi. Bu ikkala yirik yo'nalish o'rtasidagi tortishuvlarga chek qo'yish maqsadida F. Galton qator eksperimental tadqiqotlar o'tkazib, har bir individga xos differensial xususiyatlar mavjudligini «egizaklar metodi» yordamida asoslashga harakat qildi. 3 - jadvalda Galton tomonidan irsiy va orttirilgan sifatlar munosabati yuzasidan aniqlangan natijalardan keltirilgan.

Galtondan keyingi tadqiqotlarda musiqaga bo'lgan qobiliyatga ona tilining xususiyati ta'sir qilishi aniqlandi: yumshoq - tonal yoki keskir - tonal bo'lmagan tillar. Masalan, keskinroq hisoblangan rus tilida gapiruvchi bolalardagi musiqani idrok qilish yumshok, tonal tillarda so'zlashuvchi vietnamliklarning idrokidan ancha past chiqqan. Lekin yuqoridagi fikrlar va tortishuvlarning kelib chiqish sababi tushunarli bo'lishi kerak: ular insonning asl mohiyatini tushunish va uning xulqini boshqarish ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Demak, inson jamiyat a'zosi sifatida uning normalariga bo'ysunadi, uning kutishlariga javob berishga harakat qiladi va o'z xulqini uning talablariga monand qilishga intiladi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, shaxs fenomeniga ta'rif berish mumkin.

Sh a x s - ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsulii, ongli faoliyatning sub'ekti bo'lmish individdir. Shaxsga taallukli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham ob'ekt, ham sub'ekt bo'lishlikdir. Shaxsga taallukli bo'lgan fazilatlaridan eng muhimi shuki, u shu tashqi, ijtimoiy ta'sirlarni o'z ongi va idroki bilan qabul qilib (ob'ektni), so'ngra shu ta'sirlarning sub'ekti sifatida faoliyat ko'rsatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanok «mening hayotim», «bizning dunyo» degan ijtimoiy muhitga tushadi. Bu muhit o'sha biz bilgan va har kuni his qiladigan siyosat, huquq, axloq olamidir. Bu muhit - kelishuvlar, tortishuvlar, hamkorliklar, an'analar, udumlar, turli xil tillar olami bo'lib, undagi ko'plab qoidalarga ko'pchilik mutloq qo'shiladi, ba'zilar qisman qo'shiladi. Bu shunday qoidalar va normalar olamiki, ularga bo'ysunmaslik jamiyat tomonidan qoralanadi, ta'qiblanadi. Shulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, shaxs jamiyatga nisbatan barcha tartib - qoidalarni qabul qiluvchi sub'ekt bo'lsa, jamiyat - ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal ko'rinishidir. Shaxs ijtimoiy xulqiga turli tashqi kuchlar ta'sir qiladi: siyosiy, mafkuraviy, iqtisodiy, ma'naviy, axloqiy va boshqalar. Bu ta'sirotlar mohiyatan aslida jamiyat a'zolari bo'lmish shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ayrim alohida yo'nalishlarini belgilab beradi. Shunday qilib, shaxs turli ijtimoiy munosabatlar tizimi ta'sirida bo'ladi va ko'plab ijtimoiy institutlar (oilalar, mahalla, o'quv maskanlari, mehnat kollektivlari, norasmiy tashkilotlar, din, san'at, madaniyat va boshk.) bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, shaxsdagi turli g'oyalar, fikrlar va mafkura mafkuraviy munosabatlar tizimi ta'sirida shakllanib, ular bevosita oilalar, bog'cha, maktab, boshqa o'quv va tarbiya muassasalari orqali ongga singdiriladi. Agar bu ta'sir uning e'tiqodi darajasida ko'tarilsa, va unda yana

yangidan - yangi fikrlar va g'oyalarning paydo bo'lishi, o'sishiga olib kelsa, shaxs taraqqiyoti jarayonida shunday faoliyat sohasini tanlaydiki, o'z qobiliyatlari, malaka va ko'nikmalarini rivojlantira borib, ziyoli sifatida yo o'qituvchi, yoki vrach, yoki olim, kashfiyotchi, muhandis bo'lib, elu - yurtiga xizmat qiladi. Iqtisodiy munosabatlar ham shaxs ongi va uning insoniy xususiyatlari shakllanishida katta rol o'ynaydi. Masalan, bosqichma - bosqich bozor munosabatlariga o'tayotgan O'zbekiston sharoitini oladigan bo'lsak, yangicha iqtisodiy o'zgarishlar, bozor, raqobat, legalizatsiya va shunga o'xshash yangiliklar har bir shaxsning moddiy boyliklar va ularga bo'lgan shaxsiy munosabatlarida aks etib, uning iqtisodiy ongi, tafakkuri va iqtisodiy xulqi normalarini belgilaydi.

Bu to'rt tarkibiy qismga yana ikki tarkibiy qism jamlanadi: mustaqil tarkibiy qism bo'lib hisoblanmaydigan shaxsning umumiy sifatlaridan iborat, asosiy tarkibiy qismlarning har birining xususiyatlaridan tashkil topgan xarakter va layoqatlar.

Bunday yondoshuvning asosiy kamchiligi shundan iborat ediki, shaxs umumiy tuzilishi uning biologik va ijtimoiy belgi, xususiyatlarining yig'indisi sifatida izohlanar edi. Natijada shaxs psixologiyasida shaxsdagi ijtimoiy va biologik xususiyatlar nisbati muammosi asosiy muammolardan biri bo'lib qoldi. Lekin, aslini olganda, biologik xususiyatlar inson shaxsi tarkibida ijtimoiyga aylanadi.

3.4. Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs

Ijtimoiy norma - shaxs hayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning o'z a'zolari xulq - atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan harakatlar talablaridir. Masalan, o'zbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insonning kim bo'lishidan qat'iy nazar, «Assalomu alaykum» deb kelishi - norma; o'quvchining o'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarishi lozimligi - norma; xotinning er hurmatini o'rniga qo'yishi, qaynonaga gap qaytarmaslik - norma; avtobusda yoki boshqa jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga o'rin bo'shatishi - norma, va hokozo. Bu normalarni ayrim - alohida odam ishlab chiqmaydi, ular bir kun yoki bir vaziyatda ham ishlab chiqilmaydi. Ularning paydo bo'lishi ijtimoiy tajriba, hayotiy vaziyatlarda ko'pchilik tomonidan e'tirof etilganligi fakti bilan xarakterlanadi, har bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy guruh psixologiyada muhrlanadi.

Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bo'lmish shaxs tomonidan qay darajada bajarilishi yoki unga amal qilinayotganligi ijtimoiy sanksiyalar orqali nazorat qilinadi. Ijtimoiy sanksiyalar - normalarning shaxs xulqida namoyon bo'lishini nazorat qiluvchi jazo va rag'batlantirish mexanizmlari bo'lib, ularning borligi tufayli biz har bir alohida vaziyatlarda ijtimoiy xulq normalarini buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri ob'ektiga aylanib qolmaslikka harakat qilamiz. Masalan, yuqoridagi misolda, agar jamoat transportida katta muysafid kishiga o'rin bo'shatishni norma deb qabul qilmagan o'smirda nisbatan ko'pchilikning ayblov ko'zi bilan qarashi, yoki og'zaki tanbex

berishi, juda kam xollarda o‘zini bebosh tutayotgan o‘smirning qo‘lidan tutib, nima qilish kerakligini o‘rgatib, «ko‘zini moshday qilib ochib qo‘yish» ijtimoiy sanksiyaning hayotdagi bir ko‘rinishidir.

Har bir alohida shaxs jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy normalar va sanksiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida xulqida namoyon etadi. Rol - shaxsga nisbatan shunday tushunchaki, uning konkret hayotiy vaziyatlardagi huquq va burchlaridan iborat harakatlari majmuini bildiradi. Masalan, talaba rolini oladigan bo‘lsak, uni bajarish - u yoki bu oliy o‘quv yurtida tahsil olish, uning moddiy bazasidan foydalanish, kutubxonasiga a‘zo bo‘lish, stipendiya olib, ma‘muriyatning ijtimoiy himoyasida bo‘lish kabi qator huquqlar bilan birgalikda o‘sha oliygox ichki tartib - intizomi normalariga so‘zsiz bo‘ysunish, darslarga o‘z vaqtida kelish, reyting baholov talablari doirasida kundalik o‘zlashtirishni bajarish, amaliyotda bo‘lish, dekanatning bergan jamoatchilik topshiriqlarini ham bajarish kabi qator burchlarni ham o‘z ichiga oladi. Bu rol uning uyga borgach bajaradigan «farzandlik» roli (ota-ona, yaqin qarindoshlar oldida) talab va imtiyozlaridan farq qiladi. Ya‘ni, konkret shaxsning o‘ziga xosligi va qaytarilmasligi u bajaradigan turli-tuman ijtimoiy rollarning xarakteridan kelib chiqadi.

Shunga ko‘ra, kimdir «tartibli, ba‘mani, fozil, axloqli va odobli» deyilsa, kimdir - be‘mani, bebosh, o‘zgaruvchan, ikki yuzlamachi (ya‘ni, bir sharoitda juda qobil, boshqa yerda - betartib) degan hayotiy mavqega ega bo‘lib qoladi. Hayotda shaxs bajaradigan ijtimoiy rollar ko‘pligi sababli ham, turli vaziyatlardagi uning mavqei - statusi ham turlicha bo‘lib qoladi. Agar biror rol shaxs ijtimoiy tasavvurlari tizimida uning o‘zi uchun o‘ta ahamiyatli bo‘lsa (masalan, talaba roli), u boshqa rollarni unchalik qadrlamasligi va oqibatda, o‘sha vaziyatda boshqacharoq, noqulay va noboproq mavqeni egallab qolishi mumkin. Qolaversa, rollarning ko‘pligi ba‘zan rollar ziddiyatini ham keltirib chiqarishi mumkinki, oqibatda - shaxs ichki ruhiy qiyinchiliklarni ham boshdan kechirishi mumkin. Masalan, sirtidan tahsil olayotgan talaba sessiya paytida ishlab turgan korxonasiga komissiya kelishi va uning faoliyatini tekshirayotganligini bilib, ruhiy azobga tushadi - bir tomondan, talabachilik va uning talablari, ikkinchi tomondan - kasbdoshlar oldida uyalib qolmaslik uchun har kuni ishxonaga ham borib kelish.

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va bozor munosabatlari sharoitidagi raqobat muhiti shaxsdan bir vaqtning o‘zida qator qobiliyatlar va malakalarni talab qilmoqdaki, ayniksa, yoshlar o‘zgaruvchan sharoitlarga tezroq moslashish uchun ba‘zan bir-biriga zid xislatlarni ham xulqda namoyon qilishga majbur bo‘lishmoqda. Masalan, yosh oila boshligi, talaba, ota - onalarga moddiy jihatdan qaram bo‘lmaslik uchun, bir vaqtning o‘zida ham itoatkor, intizomli talaba va ishdan keyin esa - chaqqon va uddaburon, tadbirkor, tijoratchilik bilan shug‘ullanishga majbur bo‘lishi mumkin. Bu holat tabiiy, shaxsdan kuchli iroda, doimiy intiluvchanlik va o‘z ustida muttasil ishlashni talab qiladi.

3.5. Ijtimoiy ta’sirlarning shaxs tomonidan anglanishi

Ijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq-atvorini ma'lum ma'noda boshqarib, muvofiqlashtirib turishga yordam beradi. Lekin insonning komilligi, uning axloq - ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul harakati uning o'ziga ham bog'liqdir.

Odamning o'z - o'zini anglashi, bilishi va o'z ustida ishlashi avvalo uning diqqati, ongi bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, hissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. Ya'ni, ijtimoiy xulq - shaxs tomonidan uni o'rab turgan odamlar, ularning xulq-atvorlariga e'tibor berishdan tashqari, o'zining shaxsiy harakatlari, ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali, rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

Shaxsning o'zi, o'z xulq-atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeini tasavvur qilishidan hosil bo'lgan obraz - «Men» - obrazi deb atalib, uning qanchalik adekvatligi va reallikka yaqinligi shaxs barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi. «Men» - obrazining ijtimoiy psixologik ahamiyati shundaki, u shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omillaridan hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, tarbiya shaxsning o'zi va o'z sifatleri to'g'risidagi tasavvurlarining shakllanishi jarayonidir, deb ta'rif berish mumkin. Demak, har bir inson o'zini, o'zligini kanchalik aniq va to'g'ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning jamiyat normalariga zid harakat qilish extimoli ham shunchalik kam bo'ladi, ya'ni u tarbiyalangan bo'ladi.

O'z-o'zini anglash, o'zidagi mavjud sifatlarni baholash jarayoni ko'pincha konkret shaxs tomonidan og'ir kechadi, ya'ni inson tabiati shundayki, u o'zidagi o'sha jamiyat normalariga to'g'ri kelmaydigan, no'maqul sifatlarni anglamaslikka, ularni «yashirishga» harakat qiladi, hattoki, bunday tasavvur va bilimlar ongsizlik sohasiga sikib chiqariladi (avstriyalik olim Z. Freyd nazariyasiga ko'ra). Bu ataylab qilinadigan ish bo'lmay, u har bir shaxsdagi o'z shaxsiyatini o'ziga xos himoya qilish mexanizmidir. Bunday himoya mexanizmi shaxsni ko'pincha turli xil yomon asoratlardan, hissiy kechinmalardan asraydi. Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki, «Men» - obrazining ijobiy yoki salbiyligida yana o'sha shaxsni o'rab turgan tashqi muhit, o'zgalar va ularning munosabati katta rol o'ynaydi. Odam o'zgalarga qarab, guyoki oynada o'zini ko'rganday tasavvur qiladi. Bu jarayon psixologiyada refleksiya deb ataladi. Uning mohiyati - aynan o'ziga o'xshash odamlar obrazi orqali o'zi to'g'risidagi obrazni shakllantirish, jonlantirishdir. Refleksiya «Men» - obrazi egasining ongiga taalluqli jarayondir. Masalan, ko'chada bir tanishingizni uchratib qoldingiz. Siz tinmay unga o'z yutuqlaringiz va mashg'ulotlaringiz haqida gapirmoqdasiz. Lekin gap bilan bo'lib, uning qaergadir shoshayotganligiga e'tibor bermadingiz.

Shu narsani siz uning betoqatlik bilan sizni tinglayotganligidan, hayoli boshqa yerda turganligidan bilib qolasiz va shu orqali ayni shu paytda «maxmadona, laqmaroq» bo'lib qolganingizni sezasiz. Keyingi safar shu o'rtog'ingiz bilan uchrashganda, oldingi hatoga yo'l qo'ymaslik uchun «O'rtoq, shoshmayapsanmi?» deb so'rab ham qo'yasiz. Ana shu ilgarigi refleksiyaning natijasidir. Ya'ni, suhbatdosh o'rniga turib, o'zingizga tashlangan nazar («men unga qanday

ko‘rinyapman?») - refleksiyadir. Shaxsning o‘zi haqidagi obrazi va o‘z-o‘zini anglashi yosh va jinsiy o‘ziga xoslikka ega. Masalan, o‘ziga nisbatan o‘ta qiziquvchanlik, kim ekanligini bilish va anglashga intilish ayniqsa, o‘smirlik davrida rivojlanadi.

Bu davrda paydo bo‘ladigan «kattalik» hissi qizlarda ham, o‘smir yigitchalarda ham nafaqat o‘ziga, balki o‘zgalar bilan bo‘ladigan munosabatlarini ham belgilaydi. Qizlardagi «Men» - obrazining yaxshi va ijobiy bo‘lishi ko‘proq bu obrazning ayollik sifatlarini o‘zida mujassam eta olishi, ayollik xislatlarining o‘zida ayni paytda mavjudligiga bog‘liq bo‘lsa, yigitlardagi obraz ko‘proq jismonan barkamollik mezonlari bilan nechog‘li uyg‘un ekanligiga bog‘liq bo‘ladi.

Shuning uchun ham o‘smirlikda o‘g‘il bolalardagi bo‘yning pastligi, muskullarning zaifligi va shu asosda qurilgan «Men» - obrazi qator salbiy taassurotlarni keltirib chiqaradi. Qizlarda esa tashqi tarafdin go‘zallikka, kelishganlik, odob va ayollarga xos qator boshqa sifatlarining bor - yo‘qligiga bog‘liq xolda «Men» obrazi mazmunan idrok qilinadi. Qizlarda ham ortiqcha vazn yoki terisida paydo bo‘lgan ayrim toshmalar yoki shunga o‘xshash fiziologik nuqsonlar kuchli salbiy emotsiyalarga sabab bo‘lsa-da, baribir, chiroyli kiyimlar, taqinchoqlar yoki sochlarning o‘ziga xos turmagi bu nuqsonlarni bosib ketadigan omillar sifatida qaraladi.

«Men» - obrazi va o‘z-o‘ziga baho: «Men» - obrazi asosida ham bir shaxsda o‘z-o‘ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadiki, bu tizim ham obrazga mos tarzda har xil bo‘lishi mumkin. O‘z-o‘ziga nisbatan baho turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog‘liq xolda turlicha bo‘lishi mumkin. Ya‘ni, ayni biror ish, yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi ta‘sirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxsga boshqalarning real munosabatlariga bog‘liq bo‘lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, ya‘ni, uning o‘zi sub‘ektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog‘liq tarzda shakllanadi. Masalan, maktabda bir fan o‘qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maktovlari uning o‘z-o‘ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o‘qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin. Ya‘ni, bu baho ko‘proq shaxsning o‘ziga bog‘liq bo‘lib, u sub‘ektiv xarakterga egadir. O‘z-o‘ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin (adekvat), to‘g‘ri bo‘lishi, balki u o‘ta past yoki yuqori ham bo‘lishi mumkin. O‘z-o‘ziga bahoning past bo‘lishi ko‘pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo‘yayotgan talablarining o‘ta ortiqqligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e‘tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishdan, o‘qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo‘lishi mumkin. Bunday o‘smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetrokda yurishga harakat qilishi, o‘zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik qayfiyatida bo‘lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va hatti-harakatlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Hattoki, bunday holat suisidal harakatlar, ya‘ni o‘z joniga qasd qilish, real borligidan «qochishga» intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin. O‘z-o‘ziga baho o‘ta yuqori ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta‘sir ko‘rsatmaydi. Chunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarining boshqalar tomonidan sun‘iy tarzda bo‘rttirilishi,

noo‘rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o‘tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo‘ladigan psixologik holat «noadekvatlik effekti» deb atalib, uning oqibatida shaxs hattoki, mag‘lubiyatga uchraganda yoki o‘zida nochorlik, o‘quvsizliklarni sezganda ham buning sababini o‘zgalarda deb biladi va shunga o‘zini ishontiradi ham (masalan, «halaqit berdi-da», «falonchi bo‘lmaganida» kabi bahonalar ko‘payadi). Ya‘ni, nimaiki bo‘lmasin, aybdor o‘zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida borabora odamlar «oyog‘i yerdan o‘zilgan», «manmansiragan», «dimog‘dor» kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, o‘z-o‘ziga baho realistik, adekvat, to‘g‘ri bo‘lishi kerak. Realistik baho shaxsni o‘rab turganlar - ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo‘ni-qo‘shni va yaqinlarning o‘rinli va asosli baholari, real samimiy munosabatlari mahsuli bo‘lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o‘z vaqtida kerak bo‘lsa to‘g‘rilashga o‘rgatilgan bo‘ladi. Bunda shaxs uchun etalon, ibratli hisoblangan insonlar guruhi - referent guruhning roli katta bo‘ladi. Chunki biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning hattoki, oddiygina tanbehlari, maslahatlari, hattoki, maktab turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo‘lishi (masalan, ota-ona, o‘qituvchi, ustoz, yaqin do‘stlar), yoki noreal, hayoliy (kitob kaxramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo‘lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tarbiyasida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta‘sir yoki taz‘yiq ko‘rsatish kerak bo‘lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘ladi. Shunday qilib, o‘z-o‘ziga baho sof ijtimoiy hodisa bo‘lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o‘rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e‘zozlanadigan qadriyatlarga bog‘liq bo‘ladi. Keng ma‘nodagi yirik ijtimoiy jamoalar etalon rolini o‘ynashi oqibatida shakllanadigan o‘z-o‘ziga baho - o‘z-o‘zini baholashning yuksak darajasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillik sharoitida mamlakatimiz yoshlari ongiga milliy qadriyatlarimiz, vatanparvarlik, adolat va mustaqillik mafkurasiga sadoqat hislarining tarbiyalanishi, tabiiy, har bir yosh avlodda o‘zligini anglash, o‘zi mansub bo‘lgan halq va millat ma‘naviyatini kadrlash hislarini tarbiyalamoqda. Bu esa, o‘sha yuksak o‘z-o‘zini anglashning poydevori va muhim shakllantiruvchi mexanizmidir. Demak, o‘z-o‘zini baholash - o‘z-o‘zini tarbiyalashning muhim mezonidir.

O‘z-o‘zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa, quyidagilar kiradi:

- o‘z-o‘zi bilan muloqot (o‘zini konkret tarbiya ob‘ekti sifatida idrok etish va o‘zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida);
- o‘z-o‘zini ishontirish (o‘z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo‘ysundirish);
- o‘z-o‘ziga buyruq berish (tig‘iz va ekstremal holatlarda o‘zini qo‘lga olish va maqbul yo‘lga o‘zini chorlay olish sifati);
- o‘z-o‘ziga ta‘sir yoki autosuggestiya (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan xolda o‘zida ma‘qul ustanovkalarni shakllantirish);

■ ichki intizom - o'z-o'zini boshqarishning muhim mezon, har doim har yerda o'zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korreksiya qilish va boshqarish uchun zarur sifat. Yuqoridagi o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari orasida psixologik nuqtai nazardan o'z-o'zi bilan amalga oshiriladigan ichki dialog alohida o'rin tutadi. O'z-o'zi bilan dialog - oddiy til bilan aytganda, o'zi bilan o'zi gaplashishdir. Aslida bu qobiliyat bizning boshqalar bilan amalga oshiradigan tashqi dialoglarimiz asosida rivojlanadi, lekin aynan ichki dialog muhim regulativ rol o'ynaydi. Ye. Klimov bunday dialogning uch bosqichini ko'rsatib o'tadi.

O'spirinlik davrida shaxs ijtimoiylashuvi: Shaxs, uning dunyoni bilish, o'zini va atrofidagi insoniy munosabatlarni bilish, tushunishi va o'zaro munosabatlar jarayonida o'zidagi takrorlanmas individuallilikni namoyon qilishi hamda ushbu jarayonlarning yoshga va jinsga bog'liq ayrim jihatlarini tahlil qilish bizga umumiy ravishda shaxs - jamiyatda yashaydigan ijtimoiy mavjudotdir, degan xulosani qaytarishga imkon beradi. Ya'ni, u tug'ilgan onidan boshlab o'ziga o'xshash insonlar qurshovida bo'ladi va uning butun ruhiy potentsiali ana shu ijtimoiy muhitda namoyon bo'ladi. Chunki agar insonning ontogenetik taraqqiyoti tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, hali gapirmay turib, odam bolasi o'ziga o'xshash mavjudotlar davrasiga tushadi va keyingina ijtimoiy muloqotning barcha ko'rinishlarining faol ob'ekti va sub'ektiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, har birimizning jamiyatdagi o'rnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo bo'lgani, jamiyatga qo'shilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya deb yuritiladi. Demak, sotsializatsiya yoki ijtimoiylashuv - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv - har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan xolda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishi jarayonidir. Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga ko'rsatilayotgan ta'sir oddiy, mexanik tarzda o'zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha sub'ektiv tarzda idrok etiladi. Shuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil ta'sirlar odamlar tomonidan turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10-15-ta o'quvchidan iborat akademik litsey o'quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota - onalarining kutishlari, o'qituvchilarning berayotgan darslari va unda yetkazilayotgan ma'lumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 o'quvchining har biri shu ta'sirlarni o'zicha, o'ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o'quv ko'rsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu o'sha biz yuqorida ta'kidlagan ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining o'zaro bog'liq va o'zaro qarama-qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi. Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart-sharoitlarini ijtimoiy institutlar deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (bog'cha, maktab, maxsus ta'lim o'choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat

tashkilotlari kiradi. Bu institutlar orasida bizning sharoitimizda oila va mahallaning roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, oilaviy munosabatlar tizimida shakllanadi. Shuning uchun ham halqimizda «Qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda mahalla ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya'ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib yetishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. Shunga o'xshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta'sirini ko'rsatadi. Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga maktab va boshqa ta'lim maskanlari kiradi. Aynan shu yerda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg'unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta'lim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu yer ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu yerda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan «Ma'naviyat darslari», «Etika va psixologiya» kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan kuzlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga sub'ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks xolda esa o'qituvchining ta'siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfda shakllangan muhit ham katta rol o'ynaydi. Ba'zi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z a'zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yunaltirib turadi. Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu mehnat jamoalaridir. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu yerga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma'lum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. Qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar xarakteriga ta'sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti ta'sirida ekanligi uning yetuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. Shuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu yerdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va

uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. Shuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, sog'lom ma'naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Katta yoshdagi ijtimoiylashuvning o'ziga xosligi shundaki, unda individualizatsiya jarayoni aniqroq, sezilarliroq kechadi. Chunki katta odam nafaqat tashqi ta'sirlarni o'zlashtiradi, balki o'zidagi iqtidor, malakalar bilan boshqalarga ham tarbiyaviy ta'sir, shaxsiy o'rnak ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, qarilikning ijtimoiy mohiyati shundaki, ota - bobolarmiz, onaxonlarimiz asosan o'zlaridagi mavjud ijtimoiy tajribani boshqalarga (farzandlar, nabiralar, mahalladagi yoshlar va x-zo) uzatish bilan shug'ullanadilar va bu narsa ayniqsa, Sharq halqlarida juda e'zozlanadi. Shu sababli ham mustaqil yurtimizda qariyalar e'zozlanadi, mahallaning boshqaruv roli kun sayin oshirilmoqda, oila - tarbiyaning bosh o'chog'i sifatida davlat himoyasida bo'lib kelmoqda. Bu mustaqil davlat yoshlarida yangicha tafakkur va ongning shakllanishiga, yurtga sadoqat, vatanparvarlikning rivojiga o'z hissasini qo'shadi.

Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar: Ijtimoiylashuvning institutlaridan tashqari uning oqibati masalasi ham psixologiyada muhim amaliy ahamiyatga ega. Shaxs ijtimoiylashuvining eng asosiy mahsuli - bu uning hayotda o'z o'rnini topib, jamiyatga manfaat keltiruvchi faoliyatlarda ishtirok etishidir. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, shaxsning yo'nalganligi masalasiga ham fanda katta e'tibor beriladi. Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs faoliyatini yunaltirib turadigan va real vaziyatlarga nisbatan turgun, barqaror motivlar majmuiga ega bo'lishlik shaxsning yo'nalganligi deb ataladi. Yo'nalganlikning eng muhim tarkibiy qismlarini quyidagilar tashkil etadi: Mas'uliyat. Bu ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning yetukligini belgilovchi muhim ko'rsatgichlardan sanaladi. Oxirgi yillarda psixologiyada nazorat lokusi nazariyasi (teoriya lokusa kontrolya) keng tarqaldiki, unga ko'ra, har bir insonda ikki tipli mas'uliyat kuzatiladi. Birinchi tipli mas'uliyat shundayki, shaxs o'zining hayotida ro'y berayotgan barcha hodisalarning sababchisi, mas'uli sifatida faqat o'zini tan oladi. («Men o'zim barcha narsalarga mas'ulman. Mening hayotim va yutuqlarim faqat o'zimga bog'liq, shuning uchun o'zim uchun ham, oilam uchun ham o'zim javob beraman»). Mas'uliyatlikning ikkinchi turi undan farqli, barcha ro'y bergan va beradigan vokea, hodisalarning sababchisi tashqi omillar, boshqa odamlar (ota - ona, o'qituvchilar, hamkasblar, boshliqlar, tanishlar va boshk.). Xorij mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ikkinchi turli mas'uliyat ko'prok o'smirlarga xos bo'lib, ulardan 84% mas'uliyatni faqat boshqalarga yuklashga moyil ekanlar. Bu ma'lum ma'noda yoshlar o'rtasida mas'uliyatsizlikning avj olganligidandir. Shuning uchun ham «nazorat lokusi» tushunchasini fanga kiritgan amerikalik olim Dj. Rotter (J. Rotter)ning fikricha, mas'uliyatni o'z bo'yniga olishga o'rgatilgan bolalarda havotirlik, neyrotizm, konformizm holatlari kam uchrarkan. Ular hayotga tayyor, faol, mustaqil fikr yurituvchilardir. Ularda o'z-o'zini hurmat hissi ham yuqori bo'lib, bu boshqalar bilan ham hisoblashish yashashga sira halakit bermaydi. Shuning uchun ijtimoiylashuvning muhim bosqichi kechadigan ta'lim muassasalarida yoshlarga

ko'prok tashabbus ko'rsatish, mustaqil fikrlash va erkinlikni his qilishga sharoit yaratish kerak va bu hozirgi kunda birinchi prezidentimiz I.Karimov siyosatining asosini tashkil etadi. Maqsadlar va ideallar. Ijtimoiylashuvning mas'uliyat hissiga bog'liq yo'nalishlaridan yana biri shaxsda shakllanadigan maqsadlar va ideallardir. Ular shaxsni kelajakni bashorat qilish, ertangi kunini tasavvur qilish, uzoq va yaqinga muljallangan rejalarni amalga oshirishga tayyorligini ta'minlaydi. Maqsad va rejasiz inson - ma'naviyatsiz pessimistdir. Bu maqsadlar doimo o'zining anglanganligi va shaxs real imkoniyatlariga bog'liqligi bilan xarakterlanadi. Ularning shakllanishi va ongda o'rnatilishida ma'lum ma'noda ideallar ham rol o'ynaydi. Ideallar - shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu-umidlari, ular ongda bor, lekin har doim ham amalga oshmaydi. Chunki ularning paydo bo'lishiga sabab bevosita tashqi muhit bo'lib, o'sha ideallar ob'ekti bilan shaxs imkoniyatlari o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Masalan, o'smirning ideali otasi, u otasiday mashxur va el suygan yozuvchi bo'lmoqchi. Bu orzuga yaqin kelajakda erishib bo'lmaydi, lekin aynan ana shunday ideallar odamga maqsadlar qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni yengishga irodani safarbar qilishga yordam beradi. Qiziqishlar va dunyoqarash. Qiziqishlar ham anglangan motivlardan bo'lib, ular shaxsni atrofida ro'y berayotgan barcha hodisalar, olamlar, ularning o'zaro munosabatlari, yangiliklar borasida faktlar to'plash, ularni o'rganishga imkon beruvchi omildir. Qiziqishlar mazmunan keng yoki tor, maqsad jihatidan professional, bevosita yoki bilvosita bo'lishi, vaqt tomondan barqaror, doimiy yoki vaqtinchalik bo'lishi mumkin. Qiziqishlarning eng muhim tomoni shundaki, ular shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini shakllantirishga asos bo'ladi. Chunki e'tiqod shaxsning shunday ongli yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashiga mos tarzda yashashga imkon beradi. Halk doimo e'tiqodli insonlarni hurmat qiladi. E'tiqodning predmeti turlicha bo'lishi mumkin - vatanga e'tiqod, dinga, fanga, kasbga, axloqiy normalarga, oilaga, go'zallikka va shunga o'xshash.

E'tiqod va qiziqishlar har birimizdagi dunyoqarashni shakllantiradi. Dunyoqarash - tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va g'oyalar majmui bo'lib, u shaxsni ma'lum bir qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlaydi. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, an'analarni e'zozlashni, o'z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo'liga - kasbi, maslagi va e'tiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. Yangicha fikrlash va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqoddur.

Milliy va ma'naviy qadriyatlarning roli: Dunyoqarash - shaxsning shaxsligini (individue), uning ma'naviyatini, ijtimoiylashuvi darajasini ko'rsatuvchi kuchli motivlardandir. Shuning uchun ham uning shakllanishi va o'zgarishi masalasi muhim masalalardan bo'lib, hamma vaqt va davrlarda ham o'ta dolzarb bo'lib kelgan. O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgach, jamiyatda tub islohotlar boshlandi. Ana shu islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri - ma'naviy-ma'rifiy islohotlar bo'lib, uning asosiy maqsadi jamiyat a'zolari dunyoqarashini istiqbol ruhida shakllantirishni maqsad qilib qo'ydi. Davlatimizning yoshlar borasidagi

siyosatining asosini ham ularda yangicha xurfikrlilik bilan yangicha dunyoqarashni shakllantirishdir. Bu o'rinda psixologiya o'zgarishlar sharoitida e'tiqod, dunyoqarash va ideallar o'zgarishiga sabab bo'luvchi omillar xususida quyidagilar aytatadi: 1. Ma'naviyat va ma'rifat. Avvalo ma'rifat xususida. Bu - odamning tabiat, jamiyat va insonlar to'g'risidagi turli bilimlari, tushunchalari, ma'lumotlari majmui bo'lib, uning mazmuni bevosita shaxs dunyoqarashining mazmun-mohiyatini belgilaydi. Demak, yoshlarga qaratilgan va ular o'qib, o'rganishi uchun yo'naltirilgan barcha turdagi ma'lumotlar (kitoblar, ommaviy - axborot vositalari orqali, muloqot jarayonida), ular asosida shakllanadigan yangicha tasavvurlar yangicha dunyoqarash uchun zamindir.

2. Respublikamizda «Oila» yili deb elon qilinishi, «Oila» ilmiy-amaliy Markazi o'z faoliyatini boshlashi jamiyatda, yoshlar tarbiyasi borasida oilaning roli va mas'uliyatini oshirishga qaratilgan muhim tadbir bo'ldi va ularda yurtga, vatanga, yaqinlarga sadoqat, muhabbat hislarini tarbiyalash orqali dunyoqarashlari mazmuniga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

3. Mafkura. Har bir davrning o'z mafkurasini bo'ladi va u shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida uning ongiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Kommunistik mafkuradan batamom voz kechgan jamiyatimizda yangi mustaqillik mafkurasini shakllanmoqda. Zero, mafkura jamiyat a'zolarining tabiat, jamiyat va ijtimoiy jarayonlar xususidagi g'oyalari, bilimlari majmui bo'lib, har bir ijtimoiy guruh o'ze'tiqodiga mos mafkurani tanlaydi. Mustaqillikdan ruhlangan, uning moddiy va ma'naviy ne'matlaridan baxramand bo'layotgan O'zbekistonliklar o'tgan qisqa vaqt mobaynida uning qadriyatlarini, har bir shaxsga yaratilayotgan cheksiz imkoniyatlari, ilm va bilim borasidagi shart-sharoitlarni anglab, o'zlari ongli ravishda ana shu tuzumga sadoqat va uni sevish, ardoqlash va himoya qilishga tayyorlik falsafasini shakllantirmoqdalar. Yangi mafkura mustaqillik va milliy qadriyatlar g'oyasi ta'sirida shakllanmoqda va bu tabiiy, birinchi navbatda yoshlar dunyoqarashini o'zgartiruvchi muhim shartdir.

4. Ijtimoiy ustanovkalar. Sof psixologik ma'noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o'zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm - bu ijtimoiy ustanovkalardir. Bu - shaxsning atrof muhitida sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni, ob'ektlarni, ijtimoiy guruhlarni ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar urnatishga ruhiy ichki hozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o'zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Rus olimi V.A. Yadov o'zining dispozision konsepsiyasini yaratib, unda ustanovkalarni to'rt bosqich va to'rt tizimli sifatida tasavvur qilgan. A) elementar ustanovkalar (set) - oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko'pincha ongsiz tarzda hosil bo'ladigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun moddiy shart-sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o'zgartirish kifoya.

B) ijtimoiy ustanovkalar (attitud) - ijtimoiy vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun ijtimoiy shart-sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o'zgartirish kerak.

V) bazaviy ijtimoiy ustanovkalar - ular shaxsning umumiy yo‘nalishini belgilaydi va ularni o‘zgartirish e‘tiqodlar va dunyoqarashlarni o‘zgartirish demakdir.

G) Qadriyatlar tizimi - ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsulii sifatida jamiyatda qadr-qimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka. Masalan, saxix hadislar shunday qadriyatlardir, biz ularni tanqidsiz, muhokamalarsiz qabul qilamiz, chunki ular ham ilohiy, ham eng buyuk insonlar tomondan yaratilgan va avloddan avlodga o‘z qadrini yo‘qotmay kelayotgan qadriyatlardir.

Ijtimoiy ustnovkalarni o‘zgartirishning eng sodda va qulay yo‘li - bu ayni vaziyatlar va ulardagi ta’sirlarni qaytarishdir. Bu qaytarish qayd qilingan obraz sifatida inson ongida uzoq muddatli xotirada saqlanadi va vaziyat paydo bo‘lganda, ob’ektivlashadi, ya’ni o‘z kuchini va mavjudligini ko‘rsatadi. Shuning uchun ham agar chet el tajribasiga murojaat qiladigan bo‘lsak, u yerda biror g‘oyani ongga singdirish uchun bir odam yoki biror guruh o‘zsiyosiy, mafkuraviy yoki boshqa qarashlarini bir xil so‘zlar va iboralar, harakatlar bilan qaytaraveradi va shu yo‘l bilan ko‘pchilikning ma’qullashiga erishadi. Ayniksa, saylov oldi tadbirlarida ana shu usul keng qo‘llaniladi.

Shulardan kelib chiqib, ijtimoiy ustanovkalarni o‘zgartirishning usullari va psixologik vositalari orqali ham dunyoqarashni o‘zgartirishga erishish mumkin.

Chet el psixologiyasida shaxs nazariyalari: Jahon psixologiyasi fanida shaxsning kamoloti, uning rivojla nishi to‘g‘risida xilma-xil nazariyalar yaratilgan bo‘lib, tadqiqotchi-lar inson shaxsini o‘rganishda turlicha pozisiyada turadilar va mu-ammo mohiyatini yoritishda o‘ziga xos yondashishga egadirlar. Mazkur nazariyalar qatoriga biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik, kog-nitivistik, psixoanalistik, bixevioristik kabilarni kiritish mumkin. Quyida sanab o‘tilgan nazariyalar va ularning ayrim namo-yandalari tomonidan shaxsni rivojlantirishning prinsiplari to‘g‘ri-sidagi qaradxlarga to‘xtalib o‘tamiz.

Biogenetik nazariyaning negizida insonning biologik yetilishi bosh omil sifatida qabul qilingan bo‘lib, qolgan jarayonlarning taraqqiyoti ixtiyoriy xususiyat kasb etib, ular bilan o‘zaro shunchaki aloqa tan olinadi, xolos. Mazkur nazariyaga binoan, taraqqiyotning bosh maqsadi - biologik determinantlariga (aniqlovchilariga) qara-tiladi va ularning mohiyatidan sotsial-psixologik xususiyatlar kel-tirilib chiqariladi.

Taraqqiyot jarayonining o‘zi, dastavval biologik yetilishning uni-versal bosqichi sifatida sharxdanadi va talqin qilinadi.

Biogenetik qonunni F.Myuller va E.Gekkellar kashf qilishgan. Biogenetik qonuniyat organning taraqqiyoti nazariyasini tashviqot qilganda hamda antidarvinchilarga qarshi kurashda muayyan darajada tarixiy rol o‘ynagan. Biroq’rganning individual va tarixiy ta-raqqiyoti munosabatli; rini tushuntirishda qo‘pol xatolarga yo‘l qo‘ygan. Jumladan, biogenetik qonunga ko‘ra, shaxs psixologiyasining indi-vidual taraqqiyoti (ontogenez) butun insoniyat tarixiy

taraqqiyoti-ning (filogenez) asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi, degan g'oya yotadi.

Nemis psixologi v.Shternning fikricha, chaqaloq (yangi tug'ilgan bola) hali u odam emas, balki faqat sut emizuvchi hayvondir, u olti oylikdan oshgach, psixik taraqqiyoti jihatidan faqat maymunlar da-rajasi tenglashadi, ikki yoshida esa oddiy odam holiga keladi, besh yoshlarda ibtidoiy poda holatidagi odamlar darajasiga yetadi, maktab davridan boshlab ibtidoiy davrni boshidan kechiradi, kichik maktab yoshida o'rta asr kishilar ongiga va nihoyat yetukli davrdagina (16—18 yoshlarda) u hozirgi zamon kishilarining madaniy darajasiga erishadi.

Biogenetik nazariyaning yirik namoyandalari biri bo'lmish amerikalik psixolog S.Xoll psixologik taraqqiyotning bosh qonuni Deb «rekapitulyatsiya qonuni»ni (filogenezni qisqacha takrorlashni) hisoblaydi. Uning fikricha, ontogenezdagi individual taraqqiyot filogenezning muhim bosqichlarini takrorlaydi. Olimning talqi niga binoan, go'daklik hayvonlarga xos taraqqiyot pallasini qayta-rishdan boshqa narsa emas. Bolalik davri esa qadimgi odamlarning asosiy mashg'uloti bo'lgan ovchilik va baliqchilik davriga aynan mos keladi. 8—12 yosh oralig'ida o'sish davri o'smiroldi yoshidan iborat bo'lib, yovvoyilikning oxiri va sivilizatsiyaning boshlanishidagi kamolot cho'qqisiga hamohangdir. O'spirinlik esa jinsiy yetilishdan (12—13) boshlanib, to yetuklik davri kirib kelgunga qadar (22—25 yoshgacha) davom etib, u romantizmga ekvivalentdir. S.Xollning talq-iniga qaraganda, bu davrlar «bo'ron va tazyiqlar», ichki va tashqi nizolar (konflikt)dan iborat bo'lib, ularning kechishi davomida odamda «individuallik tuyg'u»si vujudga keladi. Shaxsni rivojlanishining ushbu nazariyasi o'z davrida bir talay tanqidiy mulohaza-lar manbai vazifasini o'tadi, chunki inson zotidagi rivojlanish bosqichlari filogenezni aynan takrorlamaydi va takrorlashi ham mumkin emas.

Biogenetik konsepsiyaning boshqa bir turi nemis «konstitusion psixologiyasi» (insonning tana tuzilishiga asoslagan nazariya) namoyandalari tomonidan ishlab chiqilgan. E.Krechmer shaxs (psixologiyasi) tipologiyasi negiziga bir qancha biologik omillarni (masalan, tana tuzilishining tipi va boshqalarni) kiritib, insonning jismoniy tipi bilan o'sishining xususiyati o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud, deb taxmin qiladi. E.Krechmer odamlarni ikkita katta guruhga ajratadi va uning bir boshqa sikloid toifasiga xos (tez qo'zg'aluvchi, his-tuyg'usi o'ta barqaror), ikkinchi uchida esa shizoid toifasiga (odamovi, munosabatga qiyin kirishuvchi, his-tuyg'usi cheklangan) xos odamlar turishini aytadi. Bu taxminini u shaxs rivojlanishi davriga ko'chirishga harakat qiladi, natijada o'smirlarda sikloid xususiyatlari (o'ta qo'zg'aluvchanlik, tajovuzkorlik, affektiv tabiatlilik), ilk o'spirinlarda esa shizoidlik xususiyatlari bo'la-di, deya xulosa chiqaradi. Lekin insonda biologik shartlangan sifatlar hamisha yetakchi va hal qiluvchi rol o'ynay olmaydi, chunki shaxsning individual-tipologik xususiyatlari bir-biriga aynan mos tushmaydi.

Biogenetik nazariyaning namoyandalari amerikalik psixologlar A.Gezell va S.Xoll taraqqiyotning biologik modeliga chalalab ish ko'radilar, bu jarayonda

muvozanat, integratsiya va yangilanish sikl-lari o‘zaro o‘rin almashinib turadi, degan xulosaga keladilar.

Psixologiya tarixida biologizmning eng yaqqol ko‘rinishi Zig-mund Freydning shaxs talqinida o‘z ifodasini topgan. Uning ta’limotiga binoan, shaxsning barcha xatti-harakatlari (xulqi) ongsiz biologik mayllar yoki instinktlar bilan shartlangan, ayniqsa, bi-rinchi navbatda, u jinsiy (seksual) mayliga (libidoga) bog‘likdir. Bunga o‘xshash biologizatorlik omillari inson xulqini belgilovchi birdan-bir mezon yoki betakror turtki rolini bajara olmaydi.

Biogenetik nazariyaning qarama-qarshi ko‘rinishi — bu aksil qutbga joylashgan sotsiogenetik nazariya hisoblanadi. Sotsiogenetik yonda-shishga binoan, shaxsda ro‘y beradigan o‘zgarishlar jamiyatning tuzi-lishi, ijtimoiylashish (sotsializatsiya) usullari, uni qurshab tur-gan odamlar bilan o‘zaro munosabati vositalaridan kelib chiqqan holda tushuntiriladi. Ijtimoiylashuv nazariyasiga ko‘ra, inson bio-logik tur sifatida tug‘ilib, hayotning ijtimoiy shart-sharoitlari-ning bevosita ta’siri ostida shaxsga aylanadi.

G‘arbiy Yevropaning eng muhim nufuzli nazariyalaridan biri — bu rollar nazariyasidir. Ushbu nazariyaning mohiyatiga binoan jamiyat o‘zining har bir a’zosiga status (haq-huquq) deb nomlangan xatti-harakat (xulq)ning barqaror usullari majmuasini taklif qiladi. Inson ijtimoiy muhitda bajarishi shart bo‘lgan maxsus rollari shaxsning xulq-atvor xususiyatida, o‘zgalar bilan munosabat, muloqot o‘rnatishida sezilarli iz qoldiradi.

AQShda keng tarqalgan nazariyalardan yana bittasi — bu indivi-dual tajriba va bilimlarni egallash (mustaqil o‘zlashtirish) naza-riyasidir. Mazkur nazariyaga binoan shaxsning hayoti va uning voqe-likka nisbatan munosabati ko‘pincha ko‘nikmalarni egallash va bi-limlarni o‘zlashtirishning samarasi qo‘zg‘atuvchini uzluksiz ravish-da mustahkamlanib borishning mahsulidir. (E.Torndayk, B.Skinner va hokazo).

K.Levin tomonidan tavsiya qilingan «fazoviy zarurat maydoni» nazariyasi psixologiya fani uchun (o‘z davrida) muhim ahamiyat kasb etadi. K.Levinning nazariyasiga ko‘ra individningxulqi (xatti-hara-kati) psixologik kuch vazifasini o‘tovchi ishtiyoq (intilish), maqsad (niyat)lar bilan boshqarilib turiladi va ular fazoviy zarurat may-donining ko‘lami va tayanch nuqtasiga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Yuqorida taxdil qilingan (sharxdangan) har bir nazariya shaxs-ning ijtimoiy xulqi (xatti-harakati)ni o‘zgalar uchun yopiqyoki mah-DUD muhit xususiyatlaridan kelib chiqqan holdatushuntiradi, bu o‘rinda odam xoxdaydimi yoki yo‘qmi bundan qat’i nazar mazkur sharoitga moslashmog‘i (ko‘nikmog‘i) zarur, degan aqidaga amal qilinadi.

Bizningcha, barcha nazariyalarda inson hayotining ijtimoiy-tari-xiy vaziyatlari va ob’ektiv shart-sharoitlari mutlaqo e’tiborga olin-maganga o‘xshaydi. Psixologiyada psixogenetik yondashish ham mavjud bo‘lib, u bioge-netik, sotsiogenetik omillarning qimmatini kamsitmaydi, balki psixik jarayonlar taraqqiyotining birinchi darajali ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Ushbu

yondashishning uchta mustaqil yoʻnalishga ajra-tib tahlil qilish mumkin, chunki ularning har biri oʻz mohiyati, mahsuli va jarayon sifatida kechishi bilan oʻzaro tafovutlanadi.

Psixikaning irrasional (aqliy bilish jarayonlaridan tashqari) tarkibiy qismlari boʻlmish emotsiya, mayl va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tahlil qiluvchi nazariya psixodinamika deyiladi. Mazkur nazariyaning yirik namoyandalaridan biri — bu amerikalik psixolog E.Eriksondir. U shaxs rivojini 8 ta davrga ajratadi va ularning har qaysisi oʻziga xos betakror xususiyatga egadir.

Birinchi davr — goʻdaklik. Ushbu davrda goʻdakda ongsizlikka asoslangan tashqi dunyoga nisbatan «ishonch» tuygʻusi vujudga keladi. Bu-ning bosh sababchisi ota-onaning mehr-muhabbati, gʻamxoʻrligi va jon-kuyarligining nishonasidir. Agarda goʻdakda ishonch negizi paydo boʻlmasa, balki borliqqa nisbatan ishonchsizlik hissi tugʻilsa, u taq-dirda voyaga yetgan odamlarda mahdudlik, umidsizlik shaklida aks etuv-chi xavf vujudga kelishi, ehtimol.

Ikkinchi davrda, yaʼni ilk bolalikda jonzodda yarim mustaqqil-lik va shaxsiy qadr-qimmat tuygʻusi shakllanadi yoki aksincha, ularning qarama-qarshisi boʻlmish uyat va shubha hissi hosil boʻladi. Bo-lada mustaqillikning oʻsishi, oʻz tanasini boshqarishga keng imko-niyat yaratib, boʻlgʻusida shaxs xususiyatlariga aylanuvchi tartib va intizom, masʼuliyat, javobgarlik, hurmat tuygʻularini tarkib top-tirishga puxta zamin hozirlaydi.

Uchinchi davr — oʻyin yoshi deb atalib, 5 yoshdan 7 yoshgacha boʻlgan bolalarni oʻziga qamrab oladi. Mazkur davrda tashabbus tuygʻusi, qaysidir ishni amalga oshirish va bajarish maylini tarkib toptiradi. Mabo-do unda xohish-istakni roʻyobga chiqarishning yoʻli toʻsib qoʻyilsa, ushbu holatda bola oʻzini aybdor deb hisoblaydi. Mazkur yosh davrida davra, yaʼni guruhiy oʻyin, tengqurlari bilan muloqotga kirishish jarayonla-ri muhim ahamiyat kasb etadi, natijada bolaning turli rollar sinab koʻrishiga, xayoloti oʻsishiga imkon yaratiladi. Xuddi shu davrda bolada adolat tuygʻusi, uni tushunish mayli tugʻila boshlaydi.

Toʻrtinchi davr — maktab yoshi deb nomlanib, undagi asosiy oʻzga-rishlar koʻzlagan maqsadga erishish qobiliyati, uddaburonlik va mah-suldorlikka intilish tuygʻusi bilan ajralib turadi. Uning eng mu-him qadriyati — omilkorlik va mahsuldorlikdan iboratdir. Ushbu yosh davrining salbiy jihatlari (illatlari) ham koʻzga tashlanadi va ularning qatoriga ijobiy xislatlari yetarli darajada boʻlmaganli-gi, ongi hayotning barcha qirralarini qamrab ololmasligi, muammolarni yechishda aql-zakovatning yetishmasligi, bilimlarni oʻzlashti-rishda qoloqligi (sustligi) va hokazo. Xuddi shu davrda shaxsda meh-natga nisbatan individual munosabati shakllana boshlaydi.

Beshinchi davr — oʻspirinlik — oʻzining betakror xislati, indi-vidualligi va boshqa odamlar bilan keskin tafovutlanishi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, oʻsmirlik shaxs sifatida noaniklik, muayyan rolning uddalamaslik, qatʼiyatsizlik singari nuqsonlarga (illatlarga) egadir. Mazkur davrning eng muhim xususiyati «rolni kechiktirish»ning oʻzgarishi hisoblanib, birmuncha taraqqiyot bosqi-chiga

ko'tarilishining daqiqasidir. Unda ijtimoiy hayotda bajara-yotgan rollarining ko'lami kengayadi, lekin ularning barchasini jid-diy egallash imkoniyati mavjud bo'lmaydi, vaholanki bu kezda o'spi-rin rollarda o'zini sinab ko'rish bilan cheklanadi, xolos. Erikson o'spirinlarda o'z-o'zini anglashning psixologik mexanizmlarini ba-tafsil taxlil qiladi, unda vaqtni yangicha his qilish, psixoseksual qiziqish, patogen (kasallik qo'zg'atuvchi) jarayonlar va ularning tur-li ko'rinishlari namoyon bo'lishini sharhlaydi.

Oltinchi davr — yoshlik boshqa odamga (jinsga) nisbatan psixolo-gik intim yaqinlashuv qobiliyati (uquvi) va ehtiyoji vujudga kelishi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, jinsiy mayl bu sohada alohida o'rin tutadi. Bundan tashqari, yoshlik tanholik va odamovilik kabi bexo-siyat xususiyatlari bilan tafovutlanadi.

Yetinchi davr — yetuklik davri deb atalib, hayot va faoliyatning barcha sohalarida (mehnatga, ijodiyotga, g'amxo'rlikda, pusht qoldi-rishda, tajriba uzatishda va boshqalarda) mahsuldorlik tuyg'usi unga uzluksiz ravishda hamrohbo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishi-da turtki vazifasini bajaradi. Shuningdek, mazkur davrda ayrim jihatlarida turg'unlik tuyg'usi nuqson (illat) sifatida hukm surishi ehtimoldan holi emas.

Sakkizinchi davr, ya'ni qarilik inson tariqasida o'z burchini ud-dalay olganligi, turmushning keng qamrovligi, undan qanoatlangan-ligi (qoniqqanligi) tuyg'ulari bilan tavsiflanadi. Salbiy xususi-yat sifatida ushbu yoshda hayotdan, faoliyatdan noumidlilik, ulardan ko'ngil sovish his-tuyg'ularini ta'kidlab o'tish o'rinlidir. Dono-lik, soflik, gunohlardan forig' bo'lishlik bu yoshdagi odamlarning eng muhim jihati, saxovati hisoblanadi, binobarin, har bir alohi-Da olingan holatga nisbatan shaxsiyat va umumiyat nuqtai nazaridan Qarash ularning oliy himmati sanaladi. E.Shpranger «O'spirinlik davri psixologiyasi» degan asarida qizlarning 13 yoshdan 19 yoshgacha, yigitlarning esa 14 yoshdan 22 yoshga-cha kiritishni tavsiya qiladi. Ushbu yosh davrida yuz beradigan asosiy o'zgarishlar E.Shpranger bo'yicha:

- a) shaxsiy «Men»ni kashf qilish;
- b) refleksiyaning o'sishi;
- v) o'zining individualligini anglash (tushunish) va shaxsiy xususiyatlarini e'tirof qilish;
- g) hayotiy ezgu rejalarining paydo bo'lishi;
- d) o'z shaxsiy turmushini anglagan holda qurish ustanovkasi va hokazo. Uning fikricha, 14—17 yoshlarda vujudga keladigan inqirozning mohiyati ularga kattalarning bolalarcha munosabatidan qutulish tuyg'usini tug'ilishidan iboratdir. 17-21 yoshlarning yana bir xususiyati — o'zining tengqurlari va jamoatchilik qurshovidan «uzilish inqirozi» va tanholik tuyg'usining paydo bo'lishidir. Bu holatni tarixiy shartlanganlik shart-sharoitlar va omillar vujudga keltiradi.

E.Shpranger, K.Byuler, A.Maslou va boshqalar personologik nazariyaning yirik namoyandalari bo'lib hisoblanadilar.

Kognitivistik yo‘nalishning asoschilari qatoriga J.Piaje, Dj. Kelli va boshqalarni kiritish mumkin.

J.Piaje intellekt nazariyasi ikkita muhim jihatga ajratilgan bo‘lib, u intellekt funksiyalari va intellektning davrlari ta’li-motini o‘z ichiga qamrab oladi. Intellektning asosiy funksiyalari qatoriga uyushqoqlik (tartiblilik) va adaptatsiya (moslashish, ko‘ni-kish)dan iborat bo‘lib, intellektning funksional invariantligi deb yuritiladi.

Muallif shaxsda intellekt rivojlanishining quyidagi bosqich-larga ajratadi:

sensomotor intellekti (tug‘ilishdan to 2 yoshgacha);

operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan to 7 yoshga-cha);

konkret operatsiyalar davri (7—8 yoshdan 11 — 12 yoshgacha);

formal (rasmiy) operatsiyalar davri.

J.Piajening g‘oyalarini davom ettirgan psixologlarning bir guruhini kognitiv-genetik nazariyaga biriktirish mumkin. Bu yo‘na-lishning namoyandalari qatoriga L.Kolberg, D.Bromley, Dj.Birrer, A.vallon, G.Grimm va boshqalar kiradi.

Fransuz psixologi A.vallon nuqqai nazaricha, shaxsning rivoj-lanishi quyidagi bosqichlarga ajratiladi:

homilaning ona qornidagi davri;

impulsiv harakat davri — tug‘ilgandan to 6 oylikgacha;

emotsional (his-tuyg‘u) davri - 6 oylikdan to 1 yoshgacha;

sensomotor (idrok bilan harakatning uyg‘unlashuvi) davri - 1 yoshdan to 3 yoshgacha;

personalizm (shaxsga aylanish) davri - 3 yoshdan to 5 yoshgacha;

farqpash davri - 6 yoshdan to 11 yoshgacha;

7) jinsiy yetilish va o‘spirinlik davri — 12 yoshdan to 18 yoshgacha. Yana bir fransiyalik yirik psixolog Zazzo o‘z vatanidagi ta’lim

Va tarbiya tizimining tamoyillaridan kelib chiqqan holda, mazkur muammoga boshqacharoq yondashib va uni o‘ziga xos talqin qilib, insonning ulg‘ayib borishini quyidagi bosqichlarga ajratishni tav-siya qiladi:

Birinchi bosqich - bolaning tug‘ilganidan 3 yoshigacha.

Ikkinchi bosqich - 3 yoshidan 6 yoshigacha.

Uchinchi bosqich — 6 yoshidan 9 yoshigacha.

To‘rtinchi bosqich - 9 yoshidan 12 yoshigacha.

Beshinchi bosqich — 12 yoshidan to 15 yoshigacha.

Oltinchi bosqich — 15 yoshidan 18 yoshigacha.

Sxemadan ko‘rinib turibdiki, R.Zazzo shaxs rivojlanishining bosqichlariga individuallik sifatida tarkib topish, takomillashish nazariyasidan kelib chiqib yondashgani shaxs shakllanishi pallasi-ning yuqori nuqtasi, ya’ni ijtimoiylashuvi bilan cheklanishga olib kelgan. Shuning uchun uning ta’limoti insonning ontogenezda tako-millashuvi, o‘zgarishi, rivojlanishi xususiyatlari va qonuniyatlari to‘g‘risida mulohaza yuritish imkonini bermaydi.

G.Grimm shaxs rivojlanishi quyidagi bosqichlardan iborat ekanligini tavsiya qiladi:

chaqaloqlik — tug‘ilganidan to 10 kungacha;

go‘daklik — 10 kunlikdan to 1 yoshigacha;

ilk bolalik — 1 yoshdan to 2 yoshigacha;

birinchi bolalik davri - 3 yoshdan to 7 yoshigacha;

ikkinchi bolalik davri — 8 yoshdan to 12 yoshigacha;

o‘smirlik davri 13 yoshdan to 16 yoshigacha o‘g‘il bolalar, 12 yoshdan 15 yoshigacha qizlar;

o‘spirinlik davri — 17 yoshdan to 21 yoshigacha yigitlar, 16 yoshdan

20 yoshigacha qizlar (bokiralar);

8) etuklik davri: birinchi bosqich — 22 yoshdan 35 yoshigacha erkaklar,

21 yoshdan 35 yoshigacha ayollar, ikkinchi bosqich — 36 yoshdan 60 yoshigacha erkaklar, 36 yoshdan 55 yoshigacha ayollar;

9) keksayish (yoshi qaytgan davr) — 61 yoshdan to 75 yoshigacha erkaklar, 55 yoshdan to 75 yoshigacha ayollar;

10) qarilik davri - 76 yoshdan to 90 yoshigacha (jinsiy tafovut yo‘q);

11) uzoq umr ko‘ruvchilar 91 yoshdan boshlab to cheksizlikkacha.
Dj.Birron shaxs rivojlanishini quyidagicha tasavvur etadi:

go‘daklik — tug‘ilgandan to 2 yoshigacha;

maktaboldi davr — 2 yoshdan to 5 yoshigacha;

bolalik davri — 5 yoshdan to 12 yoshigacha;

o‘spirinlik davri - 12 yoshdan to 17 yoshigacha;

ilk yetuklik davri — 17 yoshdan to 20 yoshgacha;

yetuklik davri — 20 yoshdan to 50 yoshgacha;

yetuklik davrining oxiri — 50 yoshdan to 75 yoshgacha;

qarilik davri 76 yoshdan boshlab.

D.Bromleyning tasnifi boshqalarnikiga mutlaqo o'xshamaydi, chunki unda shaxsning rivojlanishi muayyan davrlarga va bosqichlar-ga ajratilgan: birinchi davr — ona qornidagi muddatni o'z ichiga qamrab oladi (zigota-embriion-homila-tug'ilish), ikkinchi davr (bolalik):

a) go'daklik - tug'ilgandan to 18 oylikkacha,

b) maktabgacha bosqichdan oldingi - 19 oylikdan to 5 yoshgacha,

v) maktab bolalik — 5 yoshdan 11 — 13 yoshgacha,

uchinchi davr (o'spirinlik) — 1) ilk o'spirinlik — 11 yoshdan to 15 yoshgacha, 2) o'spirinlik — 15 yoshdan to 21 yoshgacha, to'rtinchi davr (yetuklik) — 1) ilk yetuklik davri — 21 yoshdan to 25 yoshgacha, 2) o'rta yetuklik davri — 25 yoshdan to 40 yoshgacha, 3) yetuklik-ning so'nggi bosqichi — 40 yoshdan to 55 yoshgacha, beshinchi davr (qari-lik) — 1) istefo bosqichi — 55 yoshdan to 65 yoshgacha, 2) qarilik bos-qichi — 65 yoshdan to 75 yoshgacha, 3) eng keksalik davri — 76 yoshdan to cheksizlikkacha.

Shunday qilib, biz chet el psixologiyasida shaxs rivojlanishi-ning yo'nalishlari va nazariyalarini qisqacha sharxlab o'tdik. Qilin-gan tahlillardan ko'rinib turibdiki, Yevropa mamlakatlari va AQSh psixologlari orasida bu sohada bitta umumiy nazariya hali ishlab chiqilmagan. Buning bosh sababi shaxsning tuzilishi, uni shaklla-nish qonuniyatlari, uning kamolotida ob'ektiv va sub'ektiv ta'sir-larning roli, mikro va makromuhitning ta'siri, rivojlanishning tayanch manbalari bo'yicha umumiylikning yo'kligi, aniqmetodologiyaga va ilmiy platformaga asoslanmaganlikdir.

Sobiq sho'ro psixologiyasida shaxs rivojlanishi nazariyalari sharhlari: Sobiq sho'ro psixologiyasida shaxsning rivojlanishi muammosi L.S.vigotskiy, P.P.Blonskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, B.G.Ananov, L.I.Bojovich singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik ushbu masala bilan shu-g'ullanuvchilar safi kengayib bordi. Xuddi shu boisdan shaxsning tuzilishi, ilmiy manbai, rivojlanishning o'ziga xosligi bo'yicha yondashuvda, muayyan darajada tafovutga ega. Hozirgi davrda shaxs-ning rivojlanishi yuzasidan mulohaza yuritilganda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhga ajratish va undan so'ng ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiq. Bizningcha, ontogenezda shaxs taraqqiyotini bir necha bosqichlarga ajratish va ularning har biriga alohida ilmiy psixologik ta'rif berish nuqtai nazaridan yonda-shish quyidagi nazariya va yo'nalishlarni tashkil qiladi. Jumladan, rivojlanishdagi inqirozga binoan (L.S.vigotskiy), motivasion yondashish (L.I.Bojovich), faoliyatga ko'ra munosabat (D.B.Elkonin), shaxsning ijtimoiylashuvi xususiyatiga e'tiboran

(A.V.Petrovskiy), shaxsni tutgan pozitsiyasini hisobga olib (D.I.Feldshteyn) va hokazo.

L.S.Vigotskiy jahon psixologlari shaxsningtuzilishi va rivojlanishiga oid nazariyalarni tanqidiy tahlil qilib, kamolotni vu-judga keltiruvchi ruhiy yangilanishlardan kelib chiqqan holda jara-yonni quyidagi bosqichlarga ajratadi.

Chaqaloqlik davri inqirozi (krizisi).

Go'daklik davri - 2 oydan 1 yoshgacha. Bir yasharlik inqiroz.

Ilk bolalik davri — 1 yoshdan 3 yoshgacha. 3 yasharlik inqiroz.

Maktabgacha yoshdagi davr — 3 yoshdan 7 yoshgacha. 7 yasharlik inqiroz.

Maktab yoshi davri — 8 yoshdan 12 yoshgacha. 13 yasharlik inqiroz.

Pubertat (jinsiy yetilish) davri — 14 yoshdan 18 yoshgacha. 17 yasharlik inqiroz.

L.S.Vigotskiy o'z asarlarida rivojlanishning har bir davrining o'ziga xos xususiyatlariga chuqur ilmiy ta'rif bera olgan. Tadqiqot-chi shaxsning rivojlanishida eng muhim ruhiy yangilanishlar yuzasi-Dan ham ilmiy, ham amaliy ahamiyat kasb etuvchi mulohazalar bildir-gan. Biroq uning fikrlari ichida o'ta munozarali, bahsbob o'rinlar talaygina. Hozirgi zamon psixologiya fanida L.S.vigotskiyning shaxsningrivojlanishi nazariyasi ilmiy, tarixiy, ijtimoiy ahamiyat kasb etadi, taraqqiyotni keltirib chiqaruvchi inqirozlarning roli to'g'risidagi mulohazalari va olg'a surgan g'oyalari shu kunning talabi bilan hamohangdir.

Sobiq sho'ro psixologiyasining yirik namoyandasi, L.S.Vigotskiyning shogirdi L.I.Bojovich shaxs shakllanishini muayyan davr-larga bo'lishda motivlarga asoslanadi, shuning uchun bu yondashuvni motivasion deb yuritish mumkin. L.I.Bojovich mulohazasiga bino-an, shaxsning shakllanishi ushbu darajalardan iborat: birinchi bos-qich — chaqaloqlik - tug'ilgandan to 1 yoshgacha, ikkinchi bosqich — motivasion tasavvur — 1 yoshdan 3 yoshgacha, uchinchi bosqich — «Men»ni anglash davri — 3 yoshdan 7 yoshgacha, to'rtinchi bosqich — ijtimoiy jonzod ekanligini anglash davri — 7 yoshdan 11 yoshgacha, beshinchi bosqich: a) o'z-o'zini anglash davri - 12 yoshdan 14 yoshgacha, b) o'z o'rnini belgilab olish (topish) davri - 15 yoshdan 17 yoshgacha.

L.I.Bojovich shaxs shakllanishininghar bir bosqichini psixolo-gik tavsifini berib, ularni keltirib chiqaruvchi omillar, manba-lar, turtkilar, mexanizmlar negizini ochib berishga harakat qilgan. Olima fikrining yo'nalishi shaxs psixologiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, motivasion yondashuvga bevosita tahlil va sharh bo'ysundiril-gan.

D.B.Elkoninning shaxs shakllanishi klassifikatsiyasi yetakchi faoliyat nazariyasiga (A.N.Leontev ta'limotiga) asoslanib, har bir taraqqiyot pallasida u yoki bu ko'rinishdagi faoliyat ustunlik qilish ehtimoliga suyanadi. Insonning shaxs

sifatida kamol topishi jara-yonidagi yetakchi faoliyat roli ushbu nazariyaning asosini tashkil qiladi.

D.B.Elkonin shaxs shakllanishini quyidagi bosqichlarga ajra-tadi:

go‘daklik davri — tug‘ilgandan to 1 yoshgacha; asosiy faoliyat — bevosita emotsional muloqot;

ilk bolalik davri — 1 yoshdan to 3 yoshgacha; asosiy faoliyat — predmet bilan manipulyatsiya (nozik harakat) qilish;

maktabgacha davri - 3 yoshdan to 7 yoshgacha; asosiy faoliyat — rolli o‘yinlar, asosiy faoliyat — o‘qish;

kichik o‘smirlik davri - 10 yoshdan to 15 yoshgacha; asosiy faoliyat — shaxsiy ichki (intim) muloqot;

katta o‘smirlik yoki ilk o‘spirinlik yosh davri — 16 yoshdan to 17 yoshgacha; asosiy faoliyat — o‘qish-kasb tanlash.

D.B.Elkoninning shaxs shakllanishi bosqichlari muayyan ko‘lam-dagi psixologlar tomonidan iliq qarshi olinishiga qaramasdan, ma’lum darajada munozarabob o‘rinlar yo‘qemasligi e’tirof qilindi. Bizningcha, har bir davrning o‘ziga xos xususiyatlari faqat alohida olingan faoliyat doirasi ta’siri bilan chegaralanib qolmasligi,

balki oraliq bosqichlari ham mavjudligi va undan kelib chiqqan holda ruhiy yangilanishlarda ham o‘zgarish bo‘lishi ehtimoldan holi emas. Shunga qaramasdan, D.B.Elkoninning mazkur nazariyasi psi-xologiya fanida, ayniqsa, yosh davrlari psixologiyasida eng ommabop-lardan biri bo‘lib qolmoqda.

Bolalar psixologiyasi fanining yirik namoyandasi A.A.Lyublin-skaya shaxs taraqqiyotini muayyan bosqichlarga ajratishda pedagogik psixologiya pozitsiyasidan turgan holda faoliyat nuqtai nazardan unga yondashadi, ma’lum davrlarga ajratadi va ularni atroflicha sharhlab berishga intiladi.

Chaqaloqlik davri - tug‘ilgandan to bir oylikkacha.

Kichik maktabgacha davri - 1 oydan to 1 yoshgacha.

Maktabgacha yoshdan oldingi davr — 1 yoshdan to 3 yoshgacha.

Maktabgacha yosh davri - 3 yoshdan to 7 yoshgacha.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilik davri - 7 yoshdan to 11 (12) yoshgacha.

O‘rta sinf o‘quvchisi davri (o‘smirlik) - 13 yoshdan to 15 yoshgacha.

7. Yuqori sinf o‘quvchisi davri - 15 yoshdan to 18 yoshgacha.
Pedagogik psixologiyaning taniqli namoyandasi V.A.Kruteskiy

insonning ontogenetik taraqqiyotini mana bunday bosqichlardan tar-kibtopish ehtimoli mavjudligini asoslab berishga harakat qiladi:

Chaqaloqlik (tug‘ilgandan to 10 kunlikkacha).

Go‘daklik davri (10 kunlikdan to 1 yoshgacha).

Ilk bolalik davri (1 yoshdan to 3 yoshgacha).

Bog‘chagacha bo‘lgan yosh davr (3 yoshdan to 5 yoshgacha).

Bog‘cha yosh davri (5 yoshdan to 7 yoshgacha).

Kichik maktab yoshi davri (7 yoshdan to 11 yoshgacha).

O‘smirlik yoshi davri (11 yoshdan to 15 yoshgacha).

Negadir mualliflarning aksariyati ontogenezda shaxsning rivojlanishini qolgan bosqichlarini hisobga olmaydilar.

Hozirgi zamon psixologiyasining taniqli vakili A.v.Petrovskiy inson taraqqiyotiga shaxsni tarkib toptirishning sotsial-psi-xologik nuqtai nazardan yondashib, o‘ziga xos original klassifika-siyasini yaratadi. Ushbu nazariya negizida yuksalish, yetuklikka intilish g‘oyasi yotganligi sababli bolalik, o‘smirlik, o‘spirinlik davr-lari yotadi, xolos. A.V.Petrovskiygacha psixologlar taraqqiyotning bir tekis jihatini olib o‘rgangan bo‘lsalar, bundan o‘laroq u shaxs shakllanishining prosotsial (ijtimoiy qoidalarga rioya qilib) va asotsial (aksijtimoiy) bosqichlari mavjud bo‘lishi mumkinligini Dalillab berishga harakat qiladi. Shuning uchun taraqqiyot uchta makrofazadan iborat ekanligini sharhlab, uning birinchi turi bolalik davriga to‘g‘ri kelib, ijtimoiy muhitga moslashish, ko‘nikish (adap-tatsiya), ikkinchisi — o‘smirlarga xos individuallashtirish (individua-lizatsiya), uchinchisi — o‘spirinlik, ya’ni yetuklikka intilish davrida individual holatlarni muvofiqlashtirish (birlashtirish) xususi-yatlari bilan tavsiflanadi. A.V.Petrovskiy shaxsning shakllanishini quyidagi bosqichlardan iborat bo‘lishini ta’kidlab o‘tadi:

Ilk bolalik (maktabgacha yoshidan oldingi davr) — tug‘ilgandan to 3 yoshgacha.

Bog‘cha yoshi davri — 3 yoshdan to 7 yoshgacha.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchi davri - 7 yoshdan to 11 yoshgacha.

O‘rta sinf o‘quvchisi (o‘smirlik) davri - 11 yoshdan to 15 yoshgacha.

Yuqori sinf o‘quvchisi (ilk o‘spirinlik) davri - 15 yoshdan to 17 yoshgacha.

A.V.Petrovskiyning klassifikatsiyasi qanchalik takomil darajada bo‘lmasin, taraqqiyotning oraliq bosqichlari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari mavjudligini e’tirof etishga moyildir. Chunki ijtimoiy qoidalarga binoan o‘qish yoki aksilijtimoiymi, unga qaramasdan, har ikki yo‘nalishning ham oraliq jabhalari bo‘lishi ehti-moldan xoli emas, lekin bu g‘oyani chuqurroq sharhlab berish joiz.

D.I.Feldshteyn klassifikatsiyasi ham shaxsga ijtimoiy yondashuvga asoslangan bo‘lsa ham, lekin u A.V.Petrovskiynikidan keskin farq qiladi.

D.I.Feldshteynning fikricha, insonni shaxs sifati-da shakllanish jarayonida ikkita katta taraqqiyot bosqichini bosib o'tadi, ulardan biri — «Men jamiyat ichida» degan pozitsiyadan iborat bo'lib, u o'ziga quyidagi yosh bosqichlarini qamrab oladi:

ilk bolalik — 1 yoshdan 3 yoshgacha,

kichik maktab yoshidagi o'quvchisi davri — 6 yoshdan to 9 yoshgacha,

yuqori sinf o'quvchisi davri — 15 yoshdan to 17 yoshgacha.

Shaxs taraqqiyotidagi ikkinchi pozitsiya «Men va jamiyat» deb nomlanib, u quyidagi yosh bosqichlariga taalluqlidir:

go'daklik - tug'ilgandan to 1 yoshgacha;

maktabgacha yoshdagi bolalar - 3 yoshdan 6 yoshgacha;

o'smirlar - 10 yoshdan to 15 yoshgacha.

D.I.Feldshteyn boshqa tadqiqotchilardan farqli o'laroq, o'smirlik davrini uch bosqichga ajratadi. Uning mulohazasiga ko'ra, birinchi bosqich (10—11 yosh) o'ziga munosabatni kashf qilishdan iborat bo'lib, o'zini shaxs sifatida his qilish va qat'iy qarorga kelish bilan yakunlanadi. Ikkinchi bosqich 12-13 yoshdagi o'smirlarni o'z ichiga olib, bir tomondan, o'zini shaxs sifatida tan olish, ikkinchi tomondan, o'ziga salbiy munosabatda bo'lish xususiyatiga ega. Uchinchi bosqich 14—15 yoshli katta yoshdagi katta o'smirlardan iborat bo'lib, tezkorlikda o'z-o'zini baholashga moyil munosabati bilan tavsiflanadi.

Bolalarda «Men jamiyat ichida» pozitsiyasi ilk bolalik, kichik maktab yoshidagi, yuqori sinf o'quvchilik davrlarida faollik keng ko'lamda quloch yoyadi, chunki mazkur taraqqiyot bosqichida faoliyatning amaliy predmetli jihatlari jadal o'sishda bo'ladi. Ularda «Men va jamiyat» pozitsiyasi vujudga kelishi maktabgacha tarbiya yoshi, o'smirlik davrlariga to'g'ri kelib, ular tomonidan ijtimoiy xatti-harakatlarning normalari va qoidalarini o'zlashtirish, shaxslararo munosabat o'rnatish, o'zaro muloqotga kirishish xususiyati bilan tavsiflanadi. Ana shu murakkab sotsial-psixologik holatlarga asoslangan holda D.I.Feldshteyn bolaning ijtimoiy taraqqiyotida uning jamiyatga nisbatan munosabatining asosiy (bosh) va oraliqtoifalarga ajratadi. Bolada jamiyatga nisbatan oraliq munosabatning shakllanishi ijtimoiylashuv, individuallashuvning tarkibiy qismlarini egallash va bir davrdan ikkinchisiga o'tishi natijasida yuzaga keladi. Asosiy (bosh) munosabat — shaxsning rivojlanishida keskin siljish nuqtalarining paydo bo'lishi, ichki sifat o'zgarishlarining vujudga kelishi va unda yangi xislatlarni tarkib topishining mahsulidir.

Shuni alohidata'kidlabo'tish kerakki, D.I.Feldshteynning shaxs rivojlanishi nazariyasi ontogenezda yuz beradigan barcha psixologik holat va fazilatni izohlab berish imkoniyatiga ega emas. Lekin u ta'lim-garbiya sifatini oshirishga va takomillashtirish jarayoni (faoliyati)ga ijobiy ta'sir o'tkazish xususiyati bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, hamdo'stlik mamlakatlari psixologlari tomoni-dan bir qator puxta ilmiy-metodologik negizga ega bo'lgan shaxsning rivojlanishi nazariyalari ishlab chiqilgan. Ularning aksariyati ontogenezdada shaxsning shakllanishi qonuniyatlarini ochishga muayyan hissa bo'lib xizmat qiladi, amaliy va nazariy muammolarni yechishda keng ko'lamda qo'llaniladi. Ammo ontogenezdada shaxsning shakllanishi va rivojlanishi xususiyatlarini aks ettiruvchi nazariya yaratish mavrudi yetib keldi.

Sobiq sho'ro psixologiyasida shaxs ta'rifi: Umumiy psixologiya fanida shaxsning shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlari hamda ularning mexanizmlari tadqiq etiladi.

Bu borada psixologlar tomonidan shaxsga nisbatan turlicha ta'rif berilgan va uning tuzilishini o'ziga xos tarzda tasavvur qilishgan. Quyida mualliflarning ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

A.G.Kovalevning fikricha, shaxs — bu ijtimoiy munosabatlar-ning ham ob'ekti, ham sub'ektidir. A.N.Leontev ushbu masalaga bosh-qacharoq yondashib, unga shunday ta'rif beradi: shaxs — bu faoliyat sub'ektidir. K.K.Platonovning talqiniga binoan: jamiyatda o'z rolini anglovchi, ishga layoqatli, yaroqli a'zosi shaxs deyiladi. Bu muammo mohiyatini chuqurroq ochishgaharakat qilgan S.L.Rubinshteyn ta'rificha, shaxs — bu tashqi ta'sirlar yo'nalishini o'zgartiruvchi ichki shart-sharoitlar majmuasidir.

Psixologiya fanida bir-biriga yaqin, lekin ayniyat bo'lmagan tu-shunchalar qo'llanilib kelinadi, chunonchi: odam, shaxs, individual-lik. Ularning mohiyatini aniqroq izohlab berish uchun har birining psixologik tabiatini tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Odam: sut emizuvchilar sinfiga daxldorlik, biologik jonzod ekanligi odamning o'ziga xos xususiyatidir. Tik yurishlik, qo'llar-ning mehnat faoliyatiga moslashganligi, yuksak taraqqiy etgan miya-ga egaligi, sut emizuvchilar tasnifiga kirishi uning o'ziga xos to-monlarini aks ettiradi. Ijtimoiy jonzod sifatida odam ong bilan qurollanganligi tufayli borliqni ongli aks ettirish qobili-yatidan tashqari o'z qiziqishlari va ehtiyojlariga mutanosib tarzda uni o'zgartirish imkoniyatiga ham egadir.

Shaxs. Mehnat tufayli hayvonot olamidan ajralib chiqqan va jamiyatda rivojlanuvchi, til yordami bilan, boshqa kishilar bilan muloqot (muomala)ga kirishuvchi odam shaxsga aylanadi. Ijtimoiy mohiyati shaxsning asosiy tavsifi hisoblanadi.

Individuallik. Har qaysi inson betakror o'ziga xos xususiyat-larga ega. Shaxsning o'ziga xos qirralarining mujassamlashuvi in-dividuallikni vujudga keltiradi. Individual shaxsning intellek-tual, emotsional va irodaviy sohalarida namoyon bo'ladi.

Sobiq sovet psixologiyasida eng ko‘p tarqalgan shaxsning tuzili-shiga oid materiallar bilan qisqacha tanishib o‘tamiz. S.L.Rubinshteyn bo‘yicha shaxs quyidagi tuzilishga ega:

Yo‘nalganlik — ehgiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e‘tiqodlar, faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi.

Bilimlar, ko‘nikmalar, malakalar — hayot va faoliyat jarayonida egallanadi.

Individual tipologik xususiyatlar - temperament, xarakter, qobiliyatlarda aks etadi.

K.K.Platonov ta’limotiga ko‘ra, shaxs tuzilishi quyidagi shaklga

ega:

I. Yo‘nalganlik osttuzilishi — shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi. Undan harakatchanlik, barqarorlik, ja-dallik, ko‘lam (hajm) darajalarini farklash lozim.

II. Ijtimoiy tajriba osttuzilishi — ta’lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko‘nikmalar va odatlarni qamrab oladi.

Psixologik aks ettirish shakllari osttuzilishi — ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlari.

Biologik shartlangan osttuzilish — miya morfologik va fizi-ologik xususiyatlariga muayyan darajada bogliqbo‘lgan patologik o‘zga-rishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik xosiyatlarini birlashtiradi.

A.G.Kovalev talqiniga binoan, shaxs mana bunday tuzilishga ega:

1. Yo‘nalganlik — voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi, unga o‘zaro ta’sir etuvchi har xil xususiyatli g‘oyaviy va amaliy ustanovkalar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi.

Ustuvor yo‘nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgi-laydi.

Imkoniyatlar — faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishini ta’minlovchi tizim. O‘zaro ta’sir etuvchi va o‘zaro bog‘liq bo‘lgan tur-licha qobiliyatlar.

Xarakter. Ijtimoiy muhitda shaxsning xulq-atvor uslubini aniqlaydi. Odamning ruhiy hayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo‘ladi. Xarakter tizimidan irodaviy va ma’naviy sifatlar ajra-tiladi.

Mashqlar tizimi. Hayot va faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korreksiyalash), o‘zini o‘zi nazorat qilish, o‘zini o‘zi bosh-qarishni ta’minlaydi.

Shaxsning psixologik tuzilishi modellari tahlili: Psixologiya fanida sistemali yondashuvga oid tadqiqotlarning ko‘rsatishiga qaraganda, har qaysi tizimning tavsifi sifatida uning tuzilishi qabul qilinadi. Odatda, ya’ni struktura — bu

ob'ektning bir qator tarkiblari o'rtasidagi uning yaxlitligi, o'ziga o'zining ayniyatlashuvini ta'minlovchi barqaror ichki aloqalar majmuasidir.

Biz shaxs strukturasi, ya'ni tuzilishi muammosini bayon, talqin qilishda tayanch va jabha, komponent tushuncha tariqasida yaxlit tuzi lishning nisbiy mustaqil qismidan, taxlilning birligi sifatida element tushunchasidan (atamasidan), har qanday kontekstlardan yax-litlik xususiyatini aks ettirmasa ham ulardan foydalanamiz. Bun-day tafovut (farq) shaxs xususiyatlarini yaxlit holda mukammal ochish uchun tarkibiy tizimli va elementli-tizimli darajalarini namoyon etish uchun mutlaqo zarur.

Shaxsning tuzilishi to'g'risidagi muammo o'zining dolzarbligi bilan fanning tadqiqot doirasidan, predmetidan tashqari chiqadi. Shaxs tuzilishiga oid ilmiy tasavvurlarning yaratilishi, ishlab chiqilishi yaxlit nazariyaning zaruriy sharti hisoblanib, insonning ijtimoiy mohiyati qirralarini ochish imkoniyatiga egadir. Xuddi shu boisdan psixologiyaga falsafa, pedagogika, tibbiyot singari fanlarning na-moyandalari tomonidan uni muhokama qilish namoyon bo'layotganligi tufayli unga qiziqishning yuksakligidan dalolat bermoqda.

Psixologiya fani shaxs strukturasi modelini yaratishga bosh-qa fanlardan izchilroq kirishadi, uning tabiatini aks ettirish imkoniyatiga erishadi, natijada u psixologiya muammolari majmua-sida markaziy o'rin egalladi. Psixologiya olimlari tomonidan tad-qiqot qilinayotgan dolzarb muammolar bilan shaxs tuzilishiga oid masala u yoki bu jabhasi orqali uzviy bog'liqlikka ega. Bu kontekst-da xulq motivatsiyasi, shaxsning tipologiyasini ishlab chiqish, shaxs-ga ta'sir o'tkazishning samarali yo'l-yo'riqlarini qidirishni esla-tib o'tishning o'zi kifoya.

Psixologiya fanida shaxsga strukturaviy yondashish bo'yicha engsal-mokli ilmiy izlanishlar amalga oshirilganligi qonuniy holat bo'lib, xilma-xil shaxs strukturasi modelini yaratilganligi fikrimiz-ning yorqin dalilidir. Bu borada B.G.Ananin fikricha, psixo-logik hodisalarni akl (intellekt), hissiyot (emotsiya) va irodaga aj-ratilishi inson psixologiyasida strukturaviy yondashish tajribasi-ning dastlabki ko'rinishi bo'lib, uning haqchilligi ko'pgina psixo-loglar tomonidan tan olinishidir. B.G.Ananin strukturaviy yonda-shishning boshqa variantlari tariqasida turlicha psixik hodisalar bilan qarama-qarshi aloqalarning e'tirof etilishi — psixik akt-larning psixik funksiyalar, ongning ongsizlik, tendensiyalarning potensiyalar bilan uyg'unligini ta'kidlaydi. L.S.Vigotskiyning mulohazasiga ko'ra, insonning psixik funksiyalarini yuksak, mada-niy, quyi, tabiiy turlarga ajratishni kiritish mumkin, chunki ularning negizida ta'lim bilan insonning oliy nerv faoliyatida bi-rinchi va ikkinchi signallar sistemasi o'zaro ta'sirining ifodala-nishi yotadi.

Hozirgi davrda psixologiya fanida psixologik hodisalarni psixik jarayonlarga, holatlarga, shaxsning xususiyatlariga ajratish qabul qilinganligi muhim ahamiyatga ega. Bunday yondashuvning mavjudli-gi B.G.Ananin tomonidan strukturaviy konsepsiyaning bir tajri-basi sifatida qaraladi. Bu voqelik «hodisalarni bir qator jabha-lari bilan to'ldirishga intilish psixofiziologik xususiyat kasb etib, psixik jarayonlar uchun dastlabki materiallarni to'plash imkoniyati-ni (idrok, tafakkur,

emotsiya, iroda) beradi». Uning fikricha, dastlabki materiallar, bir tomondan, psixik funksiyalar (sensor, mnemik), xulqning, ikkinchi tomondan, elementar motivlari (ehti-yoj, ustanovka) hisoblanadi. Olimning mulohazasicha, bu qo‘shimcha-lar «genetik ma’no kasb etib, fiziologiyadan miya mexanizmlarini umumpsixologik va neyrohumoral regulyatorlarini qamrab olish psi-xologiyaga o‘tishga imkon beradi». Lekin ushbu strukturaviy yonda-shuvning maxsus psixologik deb qarashdan qat’i nazar, hozirgi za-mon sintetik insonshunosligi uchun umumiy ahamiyatli jihatni yuk-saklikka ko‘tarishga qodir emas.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan psixik hodisalarning turli ko‘ri-nishlarini fenomenlarga ajratishning qonuniyligi bo‘yicha bahs yuritmasdan turib, jumladan jarayonlarga, holatlarga, xususiyatlarga bo‘linishdan ko‘z yumib, ushbu kategoriyalar, ularning turlicha talqi-ni shaxs strukturasi-ni tarkibiy qismlariga tenglashtirish mum-kin emasligini qayd etish zarur. Chunki ular sof psixologik asnoda vaqt va fazo o‘lchami bo‘yicha aniqlikka ega emasdir. Shuning uchun B.G.Ananev tomonidan kiritilgan ilmiy qo‘shimchalar umumpsixo-logik vaziyatni keskin o‘zgartirish imkoniyatiga ega bo‘lmas-da, uning ayrim tomonlarini to‘ldirishga ega.

Shaxs tuzilishining modelini ishlab chiqishdagi muhim qiyin-chiliklarning eng asosiy sababi har xil nuqtai nazarlar mavjud-ligida yorqin namoyon bo‘ladi, ular «shaxsning tuzilishiga ko‘ra, sub-stansional va ideal, irsiy va egallaganlik, ijtimoiy va psixolo-gik, somatik va psixologik tomonlariga ega» (V.M.Banshikov). Mu-lohazadan ko‘rinib turibdiki, bunda shaxsning «substansional to-moni»ni irsiy, turmushda egallaganlik, somatik jabhalar bilan taqqoslaganda mustaqil strukturaviy tarkib sifatida alohida re-allikka ega emas. Bunday talqin biron-bir psixologik hodisani turlicha nuqtai nazardan izohlash bilan bog‘liqbo‘lib, yakkahol, ya’ni individual voqelik (reallik) ustida gap borayotganligini bildi-radi.

Psixologiya fanida qo‘llanilib kelinayotgan va nisbatan barqarorlashgan shaxsni yo‘nalganlikka, temperamentga, xarakter va qobi-liyatlariga bo‘lish yetarli darajada keskin e’tirozlarga sabab bo‘layot-gani yo‘q. Shuninguchun ko‘pgina psixologlar umumiy tizimning maj-muasini tashkil qiluvchi murakkab xususiyatlarning tuzilishi sifa-tida qaraydilar va shaxsning yaxlit tavsifini ifodalaydi, deb tu-shunadilar. A.G.Kovalevning fikricha, temperament tabiiy (irsiy) xususiyatlarning tizimini bildirib keladi, yo‘nalganlik — ehtiyoj, qiziqish, ideallar tizimi, qobiliyatlar — intellektual, irodaviy va emotsional xislatlar ansambli, xarakter — xulq-atvor usullari-ning va munosabatlarining sintezidir.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, shaxsning murakkab tuzi-lishga ega bo‘lgan ko‘p qirrali xususiyatlari, fazilatlari, xislatla-ri o‘zaro bir-birlarining ichiga singib ketganligi natijasida ta-biiy, emotsional ehtiyojlar, munosabatlar, xulq-atvor usullari to‘g‘ri-sidagi mulohazalar umumlashmalar umumlashmasidir. Chunki qiziqish-lar va ideallarni intellektual, emotsional, irodaviy xususiyatla-risiz tasavvur qilish mumkin bo‘lmaganiday, munosabatlar va xulq-atvor usullari ham alohida hukm surishi g‘ayritabiiy holatdir.

B.D.Pariginning fikricha, shaxsning statik tuzilishga quyida-gilar kiradi:

umuminsoniy psixologik xususiyatlar;

milliy, kasbiy, iqtisodiy, siyosiy, sinfiy birlikka aloqa-dor ijtimoiy o'ziga xos xususiyatlar;

shaxsning individual betakror xususiyatlari. Bizningcha, olim tomonidan ta'kidlab o'tilgan xususiyatlarning har qaysisi shaxs psi-xikasida mavjud bo'lib, ular alohida xislatlar guruhi ko'rinishiga ega emasdir.

Yuqorida tahlil qilingan modellarning hech qaysisi sistemali yondashuv doirasidagi hozirgi zamon shaxs strukturasiga to'g'risidagi modelga mos kelmas edi. Ushbu modellarning tarkib (jabha)larida nisbiy mustaqil birlik xususiyati aks topmaganligi tufayli bir vaziyatda ular o'zaro tobe elementlarga, ikkinchi hodisalarda esa tak-roriy xislatlar ko'rinishiga o'xshab ketadi. Shuningdek, shaxs tuzilishi umuman muayyan nazariy yoki amaliy ahamiyatga egatomon (jab-ha)lari bilan ajralib turmaydi. Shuning uchun ta'kidlangan hech bir model psixologik mohiyatini o'zida aks ettiruvchi, jamiyat a'zosi sifatidagi insonning tipiklik va individuallik qiyofalarini tahlil qilishni ta'minlay olmaydi.

Uzoq chet el psixologlarining shaxs tuzilishining mohiyatini ochib berishga qaratilgan ko'pgina yondashuvlari ham yuksak ko'rsatkichlarga erishmaganligi tufayli bu masalani yoritish uchun keskin o'zgarish kiritilmadi. G.Ollport, G.Myurrey, R.Linton, K.Rodgers, A.Mas-lou va boshqa olimlarning yaqqol shaxsning psixologik mohiyatini tushunchalar tizimi yordami bilan xaspo'shlashi ijobiy izlanish tar-zida o'ziga tortadi, lekin unda shaxs «kundalik turmushimizda biz bilgan shaxsning aynan timsolidir», deb ta'riflanadi.

Mazkur ijobiy ezgu niyatlarni amaliyotda qaror toptirishga shaxs-ning tizimi tashkiliy tomonini baholay olmaslik va ichki omillar rolini bir tomonlama orttirish holati to'sqinlik qiladi. Jumla-dan, R.Linton shaxs tuzilishini «individuumga aloqador psixik holatlar va hodisalar tashkiliy agregati», deb talqin qilishni tak-lif qiladi, buning natijasida ularning shunchaki yig'indisi yuzaga keladi, xolos.

Tanikli AQSh psixologi G.Ollportning fikricha, shaxs «ichki tizim», «dinamik qurilma», «Men», «qandaydir metapsixologik Men» o'zida oldindan maqsad va dispozisiyani aks ettiruvchi, inson tafakkuri va xulq-atvorida mutanosib ravishda qarortoptiruvchi jon-zotdir». Xuddi shu boisdan shaxsning sinfiy-tarixiy jihatdan yaqqol baholanishi ochilmay qoladi, ijtimoiy tahlil o'rni psixologik talqin egallaydi chamamda.

Psixologlardan T.Parsons, G.Mid va boshqalar «shaxsning rolli tuzilishi» nomli konsepsiyani ishlab chiqib, odamning yaxlit sub'ek-tiv dunyosini, uning psixologik qiyofasini diqqat markazidan, id-rok maydonidan chetda qoldiradilar.

Shunga qaramasdan, sobiq sho'ro faylasuflari va psixologlari shaxsning strukturasiga biryokdama yondashishga barham berishga in-tildilar, uning jamiyatda bajaradigan rolini adolatli baholab, ij-timoiy, ijtimoiy-psixologik, psixologik tizimlarda rolning turli kontekstda maqsadga muvofiq bajarilishini ko'rsatib o'tdilar. Bu kontekstdagi asosiy yoki bosh muammo rollarni

internalizatsiyalash-ning yaqqol psixologik mexanizmlari, ular bilan bog‘liq bo‘lgan nor-malari, rollar o‘rtasidagi psixologik farqlar, shaxs tuzilishida mustahkam joy olgan, unga nisbatan tashqi omillar; qo‘zg‘atuvchilar tarzida saqlanuvchilar hisoblanadi.

Chet el psixologiyasida olimlar diqqatini keyingi yillarda shaxs modelining psixologik omillari tortmoqda, ularning asosiy vari-antrlari G.Ayzenk, R.Kettell konsepsiyalari bilan bevosita bog‘liq-Dir. Mazkur konsepsiyalar ko‘p yoki oz miqdordagi «omillar» (Ay-zenkda ular 2—3 ta, Kettellda esa 20 tadan ziyod)ga asoslangan bo‘lib, Ular muayyan darajada umumlashgan individuallikning yoki shaxs qiyofasini ifodalovchi, psixologik xususiyatlarni aks ettiruvchi ruhiy tizimni qayd qilishga suyanadi. Ammo tub ma‘nodagi shaxs-ning psixologik konsepsiyasi ham individuallik qiyofalarini haqiqiy ijtimoiy-psixologik mohiyatini ochish imkoniyatiga ega emas, chunki xususiyatlarning qonuniy ravishdagi o‘zaro aloqalari tavsif qilinmay qolingan.

Ta’kidlangan paradoks sistemasi yondashuv pozitsiyasi orqali izoh-lanishi mumkin, lekin yaxlit tizimning tavsifisiz ayrim kompo-nentlarning mazmundor tasnifini amalga oshirish imkoniyati yo‘q. Darhaqiqat shuning uchun «insonning ijtimoiy-psixologik xususi-yatlari yoki alohida psixologik tizimdan kelib chiqqan holda maj-mua» deb atashga suyanib ish yuritish orqali hech qanday «shaxs tuzilishi»ni yaratib bo‘lmaydi.

Shaxsning dinamik tuzilishidagi modellari sobiq sovet psixo-loglari taxmin qilgan qiyinchiliklarning oldini olish mazmunida ifodalangan.

B.D.Pariginning qat’iy asoslanib aytishiga ko‘ra, shaxsning di-namik strukturasining yetakchi (farklanuvchi) alomati yaqqol vaqt oraliq’iga bog‘likligi, shaxs faoliyati yoki psixikaning muayyan hola-tiga aloqadorligidir. Shaxsning dinamik strukturasining ikki asosiy jabhagataalluqligiga, ya’ni psixik holatlarga va xulqqa ishora qilgan B.D.Pariginning mulohazasicha, shaxsning kayfiyati yoki psixologik jihatdan o‘zining tayyorgarlik xislati yuksak ahamiyatli yangilanishdir.

Olimning talqiniga ko‘ra, psixologik tayyorgarlik — bu integral strukturaviy tuzilmadan iborat bo‘lib, muayyan vaqt oraliq’ida inson psixikasining jismlari yo‘nalganlik darajasi va tonalligini tavsiflaydi. Psixologik tayyorgarlik o‘zining tuzilishi bo‘yicha uch xil jabhani qamrab oladi (konstantli, dolzarbli, vaziyatli) va fa-oliyatda muhim funksiyalarni bajaradi: a) muayyan vaqt birligida individ tomonidan qayta ishlanuvchi va idrok qilinuvchi barcha jo-riy axborotlarning akkumulyatori; b) inson faolligining toniza-tori va regulyatori; v) faoliyat va axborotni qabul qilish ustanovka-si; g) shaxsning qadriyatga yo‘nalganlik omili hisoblanadi. Inson hayoti va faoliyatining u yoki bu lahzalarida psixikasining (kompo-nentlari) tarkibiy qismlari bilan sodir bo‘lishlikning psixik tayyorgarligi sintetik ravishda birlashgandir. Bu muammo parigin-chasicha, psixik tayyorgarlik psixik holatlarning dominantligi de-gan tushunchaga yaqinlashib qoladi. vaholanki, shaxsning dinamik va statik tuzilishi munosabatini hisobga olmaydi, psixologik tayyor garlikning miqdoriy tavsifi yo‘llarini ko‘rsatib o‘tmaydi, nati-jada uning ko‘lami cheksizga aylanib qoladi.

K.K.Platonov tomonidan ilgari surilgan shaxsning dinamik funksional tuzilishi (strukturasi) katta qiziqish uygʻotadi. Olim shaxs xususiyatlarining barcha boyligini qamrab oluvchi, koʻp bosqich-li modelini yaratishga intiladi. Shaxs tuzilishining elementlari boʻlib, uning xossalari, xususiyatlari, qiyofasi hisoblanadi. K.K.Pla-tonov shaxs tuzilishining turli tomonlari bilan oʻzaro aloqador toʻrt tuzilishga ajratadi:

1) shaxsning axloqiy qiyofasi munosabati va yoʻnalganlik birlashtiruvchi ijtimoiy shartlangan osttuzilish.

Bu osttuzilishga aloqador shaxsning xislatlari tabiiy mayllar-ga bevosita bogʻliqligi yoʻq va tarbiyaviy yoʻl bilan shakllantirila-

di;

tajribaning osttuzilishi; unga taʼlimiy yoʻl bilan egallan-gan bilimlar, malakalar, koʻnikmalar, odatlar kiradi, ammo bu nar-sa shaxs qiyofasining biologik shartlangan taʼsiri ostida kechadi (K.K.Platonov).

shaxsning individual xususiyatlari bilan shartlangan baʼzi psixik jarayonlar (xotira tipi, emotsional harakat barqarorligi koʻrsatkichi, mashqpanish yoʻli) bilan shakllantiriladi. Biologik shartlangan xususiyatlarning taʼsiri yanada aniqroq koʻzga tashlana-di;

4) biologik shartlangan osttuzilish biopsixik xususiyatlarni, fazilatlar, temperament...(shaxsning tipologik xususiyatlarini), jinsiy va yosh xususiyatlar, shuningdek, insonning patologik oʻzgari-shini birlashtiradi. Bu osttuzilish mashklantirish orqali shakllantiriladi, miyaning morfologik va fiziologik xususiyatlariga bogʻliq. K.K.Platonovning fikricha, bu osttuzilishga shaxs qiyofasi (xususiyatlari)ning asosiy jabhalarini kiritish mumkin.

Qisqacha tahlil qilingan K.K.Platonovning shaxstuzilishiga oid konsepsiyasi (nazariyasi) keng koʻlamdagi taʼlim va tarbiya amaliyoti bilan jips aloqasi tufayli oʻziga tortadi. Ammo muallif bu borada shaxs va inson toʻgʻrisidagi mulohaza yuritganda uning real xususiyat-lari va holatlarini yaqqol ochib bermaydi. Maʼlumki, hozirgi za-monda bir-biridan sezilarli, deyarli farqlanuvchi talqinlar hukm surmoqda, kezi kelganda bahs predmetini sunʼiy ravishda oʻzgarish Hollari uchrab turadi. Uning asarlarini oʻrganish jarayonida, shaxs tuzilishi toʻgʻrisidagi mulohazalarda, shaxsning bu muammosi funk-Sional psixologik — pedagogik jabha ekanligi oydinlashib boradi, trenirovka, mashqlanish, taʼlim olish yoʻli bilan unda u yoki bu xis-latlar shakllantiriladi.

K.K.Platonov «shaxsning tomonlari va uning osttuzilishi» tu-shunchalarini sinonim sifatida qoʻllanilganligini taʼkidlab, uni quyidagicha izoxdab beradi: «Shaxsning moddiy jabhalari toʻgʻrisida emas, balki funksional tomonlarining oʻzaro taʼsiri toʻgʻrisida gap boradi». Bundan koʻrinib turibdiki, shaxsning komponentlari, uning xususiyatlari, tuzilishi nimani bildiradi, degan muammoga javob topib boʻlmaydi.

Yuqorida ta’kidlab o’tilgan hodisalarni (vaqtni fazoviy) baho-lash ontologik asnoda o’z yechimini topa olmaydi. Chunki struktura yaxlit tuzilma bo’lganligi tufayli u hech qachon jabha, tomon va ji-hatlarning shunchaki majmuasidan iborat bo’lmasligi ravshan. Bino-barin, osttuzilish tushunchasini talqin qilishda umumiy qabul qilingan qoidaga ko’ra nisbiy jihatdan mustaqil tarkiblardan tuzilganidan qat’i nazar, u bundan kengroq yaxlitlikning qismi bo’lib hisob-lanadi. Ana shu fikrdan kelib chiqqan holda quyidagilarni ko’z o’ngiga keltirish muvofiq: birinchidan, shaxsning ijtimoiy sifat-lari o’z xolicha hukm surmaydi, balki yaqqol nerv sistemasida qayd qilina-di, ya’ni tabiiy-biologik mexanizmlar yerdami bilan amalga oshadi. Ikkinchidan, biologik shartlangan shaxs sifat-larining aksariyati filo va ontogenezda bevosita ijtimoiy shart-sharoit-larning ta’siri ostida shakllanadi. Shuning uchun biologik shartlanganlikning ijtimoiylikdan ajratishni o’zi o’ta murakkab bo’lib, amaliy jihat-dan genotip bilan fenotip o’rtasida demarkasion (fransuzcha sktagsagyup — qat’iy chegara) chiziqli o’tkazish mumkin emas. Uchinchi-dan, na biologik, na ijtimoiy shartlangan sifat-lar, fazilat-lar, xislat-lar inson tomonidan egallanayotgan tajribadan tashqarida na-moyon bo’lishi kuzatilmaydi. Shuningdek, insonning o’zlashtiradigan bilim-lari, malaka-lari, ko’nikma-lari, odat-larining o’ziga xosligi uning shaxsida-gi nuqson-lar kompensatsiyasi ko’pincha axloqiy yo’nal-ganlik va mayllarga bog’liq. To’rtinchidan, alohida olingan bilim jarayon-larining tipologik xususiyat-lari bilan shartlangan shaxs fazilat-larini o’zaro bir-biridan ajratib tahlil qilish ham g’ayri-tabiiy holatdir. Yuqoridagi mulohazalarning barchasi shaxsda namo-yon bo’ladigan xislat-larida o’z ta’sirini, izini qoldiradi.

Xuddi shu boisdan K.K.Platonov tomonidan tavsiya qilingan ost-tuzilishning tabiiy yaqqol shaxs tuzilmasi majmuasi sifatida qabul qilish o’ta bahslidir. K.K.Platonov bo’yicha shaxsning to’rt «osttuzilish» jabha-lari hisoblanadi, chunki turli kontekstdagi ularning har qaysisiga shaxs fazilati tariqasida qarash va shunda uning in-tegral tizimini baholash mumkin.

V.S.Merlin ham shaxsning tuzilishi masalasiga alohida ahamiyat bergan olimlardan biri sanaladi. Uningcha, shaxsning qismlariga ajratib talqin qilinmaydigan jabha (komponent) — bu uning xis-latlaridir. Ularninghar biri muayyan yo’nal-ganlik mohiyatini o’zida mujassamlashtirgan bo’lib, shaxs munosabatini aks ettiradi. Shunga binoan shaxsning tuzilishi deganda V.S.Merlin insonning o’z-o’ziga, o’zgalarga, mehnatga u yoki bu munosabatini o’zida birlashtiruvchi shaxs xususiyat-larining tashkiliy va o’zaro aloqadorligini anglatuvchi o’ziga xos «simptomokompleks»ni tushunadi.

Olimning muammoga bunday yondashuvi go’yoki juda o’rinli, to’la ashyoviy daliliy tasavvurni vujudga keltiradi. Shaxs tuzilishi mu-ammosini uzil-kesil hal qilinishi, yechimini topish uchun ayrim shart-larga rioya etilishi lozim. Birinchidan, «shaxsning munosaba-ti» tushunchasi mohiyatini yaqqol ochish, ikkinchidan, shaxsning xusu-siyat-lari to’g’risidagi tasavvurlarni detallashtirgan holda ishlab chiqish darkor. V.S.Merlinning faktlar konstatatsiyasiga binoan «simptomokompleks» shaxs tuzilishining bayoniy va statik tavsifi-ni bildiradi,

xolos», holbuki shunday ekan «mazkur ijtimoiy sha-roitlarda shaxs tuzilishining rivojlanishi va yuzaga kelishi qonu-niyatlari» oʻrnatilishi joiz.

Koʻpgina psixologlarning qarashlarida shaxsning ijtimoiy-psi-xologik tavsifi qiyofasining tuzilishida yetakchi rol oʻynashi va qayd etishi taʼkidlanadi. Shu jumladan, tadqiqotchi N.I.Reynvald-ning fikricha, shaxsning tuzilishi va uning har bir qiyofasi (xisla-ti) uch mezon asosida taxdil qilinishi joiz:

orientirovkaning darajasi va anglanganlik xususiyatiga;

u yoki bu ehtiyojli holatlarni harakatlantirishning xususiyati hamda tashkiliyligi;

paydo boʻlishning jadalligi, jiddiyligi va zoʻriqishga, yaʼni insonning emotsional irodaviy, bilishga oid sifatleri nuqtai na-zariga va boshqalar.

N.I.Reynvaldning izohlashicha, faoliyatning regulyatsiyasida psi-xik funksiyalarni umumlashgan guruhlashtirish ularning uch oʻlchovli (mezonli) tasnifining akd (intellekt), hissiyot (emotsiya) va iroda mohiyati zimmasiga tushishi shaxs tuzilishini temperament, xarak-ter va qobiliyatlarga, ikkinchi tomondan esa ekstraversiya, intro-versiya omillariga ajratishga barham beradi.

N.I.Reynvaldning ushbu yondashuvi A.R.Luriyaning miya faoliyatining uch blokli roli tasnifiga bevosita mos tushadi, chunonchi, akl (intellekt) koʻp hollarda informasion blok orqali amalga osha-di, iroda (tashkiliylilik) programmalashtirish bloki bilan, xil-ma-xil emotsional holatlar (hissiyot) yuzaga kelishining negizida «energetik» blok yotadi. Akl, hissiyot, iroda va ularni roʻyobga chiqa-ruvchi miyaning bloklari, harakatlantiruvchilarni emas, balki oʻzaro uzviy bogʻliq boʻlgan insonning atrof-muhitga nisbatan munosaba-ting uch lahzasini anglatadi.

Xullas, qarashlarning rang-barangligi muammo yechimining har xil variantlari, invariantlari, modifikatsiyalari, modullari va mo-dellari bir davrning oʻzida hukm surishini taʼminlaydi hamda sis-temali yondashuv majmuasi yuzaga kelishi uchun puxta negiz, mexanizm va barqaror manba hozirlaydi.

Oʻzini oʻt anglash: Hozirgi zamon psixologiya fanining metodologik va nazariy mu-ammolari qatorida qoʻllaniladigan asosiy kategoriyalar, tushuncha-lar, taʼriflarga anikliklar kiritishdan, *tezaurus*, kontekst nuq-tai nazaridan ularni talqin qilishdan iboratdir. Ushbu mulohaza-lar mohiyatini oʻzini oʻzi anglash, axloq, maʼnaviyat, taraqqiyot, di-namika va shaxsga oid tushunchalar toʻgʻrisidagi qarashlar tashkil eta-di. Mazkur tushunchalar oʻzaro ierarxik tuzilmaga ega boʻlib, biri ikkinchisini taqozo etadi va oʻziga xos muayyan tizimni vujudga kel-tiradi, majmuaning markazida esa inson (shaxs, subʼekt, komil inson) turadi.

Shu fikrni alohida taʼkidlab oʻtish joizki, psixologiya fanida axloqiy oʻzini oʻzi anglash ruhiy jarayon, hodisa, voqelik, xususiyat sifatida alohida oʻrganilmaganligi tufayli uni tahlil qilish oʻzini oʻzi anglash, axloq, milliy xarakter, maʼnaviyat, qadriyat kategoriya-lari bilan bevosita bogʻliq ravishda amalga oshiriladi.

Bizningcha, ajratib ko'rsatilgan kategoriyalar, tushunchalarni o'ziga xos tarzda yoritish psixologiyani asosiy va ustuvor atamasi sanal-mish shaxsni yaqqol anglash imkoniyatini yaratadi, axloqiy o'zini o'zi anglashning ijtimoiy-psixologik voqelik tariqasida aniq namoyon bo'lishini o'rganishni kafolatlaydi.

Axloqiy o'zini o'zi anglash «o'zini o'zi anglash»ning xususiy (alo-hida) ko'rinishi, jabhasi bo'lganligi tufayli uning ruhiy tuzili-shi, tabiati, o'ziga xosligi, tarkib topishi, rivojlanishi va tako-millashuvi, ob'ektiv, sub'ektiv, ichki hamdatashqi shart-sharoitla-ri, eng avvalo, o'zini o'zi anglash jarayonining ichki xususiyatlariga ko'p jihatdan bog'liq.

Psixologiya fanida uning nazariy, amaliy va tatbiqiy tomonla-ri muayyan darajada o'rganilgan, hozir ham izlanishlar davom etti-rilmoqda, chunonchi, L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, V.S.Merlin, A.N.Leontev, L.I.Bojovich, A.G.Spirkin, Ye.V.Shoroxova, I.I.Ches-nakova, P.R.Chamata, K.A.Abulxanova-Slavskaya, V.V.Stolin, E.G'.G'o-ziev, B.T.G'affarov va boshqalar.

Hozirgi zamon psixologiya fanida o'zini o'zi anglashning tabia-tini tushuntirishda, talqin qilishda ikki xil qarash, yondashish mavjud bo'lib, ular bir-biridan keskin darajada tafovutlanib tu-" radi. Birinchi yondashishga qaraganda, o'zini o'zi anglash - bu o'z yo'na-lishini o'zgartirgan ongning aynan o'zidir, xuddi shu bois u inson ongining maxsus ko'rinishi demakdir. Ushbu talqin sobiqsovet psi-xologiyasida keng tarqalgan nazariya bo'lib L.S.Vigotskiy, A.N.Le-ontev, Ye.V.Shoroxova, I.I.Chesnakova, V.V.Stolin va ularning sho-girdlari tomonidan ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq qilib kelin-moqda.

Bu sohadagi ikkinchi mulohaza S.L.Rubinshteynning ilmiy ishla-rida o'z ifodasini topgan bo'lib, keyingi davrlarda uning shogirdi K.A.Abulxanova-Slavskaya tomonidan o'tkazilgan izlanishlarda iz-chil ravishda rivojlantirilmoqda. Uning fikriga binoan, ong va o'zini o'zi anglash jismoniy real hamda yuridik shaxsga taallukli xususiyatlardan iborat bo'lib, ular uning hayoti va faoliyatini vosi-ta yoki «qurol» sifatida ta'minlab turuvchi ruhiy jarayondir. Biz-ningcha, ikkinchi yondashish o'zini o'zi anglashning tabiati yuzasidan to'g'ri (adektiv) ma'lumot berish imkoniyatiga ega, binobarin, meto-dologik nuqtai nazardan uni ilmiy-nazariy va amaliy-tatbiqiy jihatdan tadqiqot qilish yuksak ko'rsatkichlar berishi mumkin.

Vuqoridagi o'zini o'zi anglashning ruhiy tabiati haqidagi ikki xil munosabatning mavjudligi uning paydo bo'lishi sabablarini, yo'nalish ob'ektini, tadqiqot predmetini turlicha yoritilishga olib keladi. Birinchi yondashishga ko'ra, o'zini o'zi anglashni vujudga keli-shining bosh sababi inson bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatning o'zaro nomutanosibligidir. Inson muayyan jamiyatda, mikro va mize muhitda yashar ekan, u xuddi shu muhitda (makro, mikro, mize) mavjud bo'lgan qonun-qoidalarga vatartib-intizomga bo'ysunishga hamda shular asosida, ularning negizida o'z xulq-atvori, munosabatlarini idora qilishga, boshqarishga majburdir. O'z xulq-atvorini va munosabatla-rini o'zi idora qilish jarayoni (uquvi) esa, ularni yuzaga keltiruvchi ehtiyojlarni, xohish istaklarni, motiv va mayllarni, maqsad va qizi-qishlarni (imitatsiya, identifikatsiya, refleksiya

bosqichlari kechi-shini) boshqarishdan iboratdir. Bunday ko‘rinishdagi, tuzilishdagi, mazmundagi anglash va uni idora qilish psixologik nuqtai nazardan ehtiyojning individual ongdagi ifodasini hamda ular o‘rtasidagi bo‘ladigan munosabatlarni tartibga solishni taqozo etadi. Uning paydo bo‘lishining bosh sababi ham, yo‘nalish ob‘ekti ham ongdir, ya‘ni u ongning ichki barqarorligi natijasida yuzaga keladi va bar-qarorlikni (ichki muvofiqlikni) shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Shu narsani ta’kidlash o‘rinliki, birinchi yondashishning namo-yandalari talqinida ongning ichki beqarorligini vujudga keltiruv-chi elementlar (tarkiblar, ruhiy tuzilma qismlari) yuzasidan ola-digan ma’lumotlarga qaratadi. Bunday ma’lumotlar inson tomoni-dan o‘zlashtirilgandan keyin bir xil mazmunga ega bo‘lmaganliklari tufayli o‘zaro qarama-qarshilikka uchraydi, ularning o‘zaro mutano-sibligini ta’minlash uchun inson ijtimoiy ongiga murojaat qiladi va shu yo‘l orqali ma’nolar o‘rtasidagi ziddiyatni bartaraf etadi. Xuddi shu boisdan ham L.S.vigotskiyning shaxsiy fikricha, o‘zini o‘zi anglash turli xil ma’nolar o‘rtasida birlikni (umumiylikni) vujudga keltirish jarayoni sifatida va o‘zlashtirilgan ong tariqa-sida namoyon bo‘ladi.

A.N.Leontev talqiniga qaraganda, individual (yakka shaxsga oid) ongdagi mohiyat bilan mazmun o‘rtasidagi ziddiyat o‘zini o‘zi anglash-ningsababchisidir. A.N.Leontevning shogirdi V.V. Stolinning uqti-rishicha, o‘zini o‘zi anglashning asosida (negizida) «menlik»ning mazmunlari o‘rtasidagi ziddiyat yotadi.

B.G.Ananev izlanishlarida aks etishicha, o‘zini o‘zi anglashning paydo bo‘lishi omili — odamning individual xosiyati, faoliyat sub‘ektiligi shaxslilik xususiyatlarining tarkib topishidagi no-tekislik va geteroxronlikdir. Uning mulohazasiga ko‘ra, o‘zini o‘zi anglash ana shu uchala xususiyatni o‘zaro muvofiqlashtiradi va xuddi shu tariqa ongning individualligini ta’minlab turadi.

Shaxsning faolligi: Shaxs o‘zining faoliyati tufayli tevarak-atrofdagi olam bilan faol munosabatda bo‘ladi. Shaxsning faolligi deganda odamning atrofdagi tashqi muhitga ko‘rsatadigan ta’siri tushuniladi. Tashqi muhit bilan faqat odamlar emas, hayvonlar ham o‘zaro munosabatda bo‘ladilar. Lekin hayvonlar tashqi muhitga moslashib yashaydilar, odamlar esa tashqi muhitga moslashibgina qolmasdan, uni o‘zgartirishga ham qodirlar. Shaxsning faolligi uning turli qiziqishlarida, ehtiyojlarida namoyon bo‘ladi. XX asr boshlarida avstriyalik psixolog Z.Freyd shaxs faolligini quyidagicha tushuntiradi. Odam o‘zining avlodlaridan nasliy yo‘l bilan o‘tgan instinktiv mayllarining namoyon bo‘lishi tufayli faoldir, instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo‘ladi Z.Freyd shaxsning faolligini jinsiy mayllar bilan bog‘laydi. Shaxsning faolligini hozirgi zamon ilmiy psixologiyasi to‘g‘ri hal qilib beradi. Inson shaxsiy faolligining asosiy manbai uning ehtiyojlar, deb tushuntiradi.

Psixologik nuqtai nazardan borliq to‘g‘risida mulohaza yuritilganda, tirik mavjudotlarning (oddiy tuzilishga ega bo‘lganidan tortib, to murakkabigacha) tevarak-atrof bilan hayotiy ahamiyatga ega bo‘lgan turli xususiyatli bog‘lanishlarni ta’minlab turuvchi faoliyati (qaysi darajasi, shakli ekanligidan qat’iy nazar) ularning barchasi uchun umumiy bo‘lgan xususiyat hisoblanadi. Ularning faolligi

tufayli murakkab tuzilishli faoliyat yuzaga kelib, (ongning mahsuli sifatida) turli-tuman mohiyatli har xil ko‘rinishdagi ehtiyojlar (ularning toifalarga aloqadorligi kelib chiqishi jihatidan biologik, moddiy, ma‘naviy va boshqalar)ni qondirish uchun xizmat qiladi. Xuddi shu boisdan faollik faoliyatning asosiy mexanizmlaridan biri bo‘lib, tirik mavjudotlarning o‘z imkoniyati darajasida tashqi olam ta’sirlariga javob qilish uquvchanligining tarkibi sanaladi.

Psixologik manbalarga asoslanib, fikr yuritishimizda ehtiyoj – jonli mavjudotning tobe ekanligini ifoda etuvchi va mazkur shart-sharoitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat tariqasida ifodalaniladi.

Insonning faolligi boshqa mavjudotlardan ham mohiyat, ham shakl jihatidan tafovutga ega bo‘lib, yuzaga kelgan ehtiyojlarning turli vaziyatlarda qondirilishida o‘z ifodasini topadi. Jumladan, mavjudotlar va hayvonlar o‘zlarining tanasi va uning a‘zolari tuzilishiga, instinktlarning turli-tumanligiga binoan, o‘z o‘ljasini tutib olishga nisbatan intilishni vujudga keltiruvchi tabiiy imkoniyati uni oldindan payqash, sezgirlik orqali zudlik bilan faol harakat qiladi. Hayvonlar ehtiyojlarining qondirilish jarayoni qanchalik maqsadga muvofiq ravishda kechgan bo‘lsa, bu esa o‘z navbatida ularning qurshab olgan yashash muhitiga engillik bilan moslashuvini ta‘minlaydi. Masalan, asalari xatti-harakatlarining tug‘ma, irsiy dasturida uning gullarga qo‘nib, nektar yig‘ish ehtiyojlari bilan cheklanib qolmasdan, balki bu ehtiyojlarni qondirish ob‘ektlari (gullarning navlari, ularning uzoq va yaqinligi, qaysi tomonda joylashganligi, mo‘l-ko‘lligi kabilar va hokozo) aks etadi. Shu boisdan mavjudotlarning ehtiyojlarida ularning faolligi omili sifatida tabiiy alomatlar instinktlar, shartsiz reflekslar va hokazolar bevosita qatnashadi.

Odamning ehtiyoji unga ta‘lim va tarbiya berish jarayonida shakllanadi, ya‘ni insoniyat tomonidan yaratilgan ijtimoiy tajriba, ko‘nikma, malaka, odat, ma‘naviyat, qadriyatlar bilan yaqindan tanishishi ularni o‘zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Tabiat tomonidan vujudga keltirilgan jism, narsa, buyum inson uchun biologik ehtiyojni qondiruvchi o‘lja ma‘nosini va ahamiyatini yo‘qotadi. Odam boshqa mavjudotlardan farqli o‘laroq, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrining xususiy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi muayyan buyumni zaruriyat talabiga binoan tubdan qayta o‘zlashtirishga, takomillashtirishga qodir ongli zotdir. Xuddi shu boisdan odamning o‘z ehtiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot darajasi bilan o‘lchanadigan faoliyat shakli va turini egallashning faol muayyan maqsadga yo‘naltirilganligi, ma‘lum rejaga asoslangan ijodiy ko‘rinishi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Insondagi tor ma‘nodagi ehtiyojlar uning shaxsiy talablarini qondirish bilan cheklanib qolmasdan, balki hamkorlik faoliyatida yuzaga keluvchi jamoaviy ehtiyojlar yakkaxolligiga oid xususiyat kasb etadi. Aytaylik, ma‘ruza o‘qishga taklif qilingan mashg‘ulotga o‘qituvchining puxta tayyorgarligi o‘z predmetining o‘ta fidoiysi ekanligi uchun emas, balki jamoa nufuziga dog‘ tushirmaslik ma‘suliyati ijtimoiy burch hissiga nisbatan ehtiyoj sezganligi tufayli amalga oshadi. Shaxsiy ehtiyoj guruh, jamoaviy munosabatlar uyg‘unlashib ketganligi sababli o‘zaro qorishiq xususiyatiga ega bo‘ladi. Har qanday individual faoliyatga nisbatan ehtiyojning tuzilishi ijtimoiy alomat, umumiylik, hamkorlik xususiyatini kasb etib, faoliyatga yondashuvda yakkaxollik umumiylikni, umumiylik esa alohidalikni uzluksiz ravishda beto‘xtov aks ettirib turadi. Psixologiya fanida ehtiyojlarni tasniflash ularni kelib chiqishi va o‘z predmetining

xususiyatiga binoan amalga oshiriladi. Odatda o'zlarining kelib chiqishiga binoan ehtiyojlar tabiiy va madaniy turga ajraladi.

Tabiiy ehtiyojlarda inson faoliyati faolligi o'z shaxsiy hayotini himoya qilish, o'z avlodi hayotini saqlash, uni qo'llab-quvvatlash uchun zaruriy shart-sharoitlarga yuritilganlik, tobelik aks etadi. Tabiiy ehtiyojlar tarkibiga odamlarning ovqatlanishi, tashnalikni qondirishi, jinsiy moyillik, uxlash, issiq va sovuqdan saqlanish, musaffo havoga intilish tana a'zolariga dam berish kabilar kiradi. Tabiiy ehtiyojlar uzoq vaqt davomida qondirilmasa, uning oqibatida inson halokatga mahkum bo'ladi, o'z sulolasi hayoti va faoliyatini xavf ostida qoldiradi.

Inson faoliyatining faolligi insoniyat madaniyati mahsuli bilan bog'liqligini ifodalab, madaniy ehtiyojlarni yuzaga keltiradi. Madaniy ehtiyojlar to'g'risida mulohaza yuritilganda uning ijtimoiy ildizlari kishilik tarixining dastlabki manbalari bilan uzviy bog'lanib ketishini ta'kidlab o'tish lozim.

Lekin tabiiy ehtiyojlar madaniy ehtiyojlar bilan o'zaro uyg'unlashgan bo'lib, birinchisi ikkinchisini taqozo etadi. Chunki ular bir-birining negizidan kelib chiqadi. Xuddi shu boisdan madaniy ehtiyojlar ob'ektiga tabiiy ehtiyojlarini qondiruvchi uy-ro'zg'or buyumlari, mehnat faoliyati orqali boshqa kishilar bilan bog'lanish vositalari, madaniy aloqalar o'rnatish usullari, shaxslararo muomalaga kirishish uslublari, ijtimoiy turmush zaruriyatiga aylangan narsalar, o'qish va tajriba orttirish yo'llari kiradi. Odatda jamiyatda ta'lim va tarbiya tizimini egallash, xalq an'analari, marosimlari, bayramlari, odatlari rasm-rusumlari, xulq-atvor ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonida rang-barang madaniy ehtiyojlar vujudga keladi, yangicha ma'no kasb eta boshlaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, tabiiy ehtiyojlar qondirilmasa, ular insonni halokat yoqasiga etaklaydi, biroq madaniy ehtiyojlarning qondirilmasligi unday oqibatlarga olib kelmaydi, uning kamolotini sekinlashtiradi.

Psixologiya fanida ehtiyojlar o'z predmetining xususiyatiga ko'ra moddiy va ma'naviy turlarga ajratiladi, ularni keltirib chiqaruvchi mexanizmlar manbai turlicha ekanligi e'tirof etiladi.

Insonning ovqatlanishi, kiyinishi, uy-joyga ega bo'lishi, maishiy turmush ashyolariga intilishi, komfort hissini qondirish bilan bog'liq madaniyat predmetlariga nisbatan ehtiyoj sezish moddiy ehtiyojlar majmuasini yuzaga keltiradi. Ma'naviy madaniyatni yaratish va o'zlashtirish shaxsning o'z fikr mulohazalari va his-tuyg'ulari bo'yicha boshqa odamlar bilan muomalaga kirishishi hamda axborot almashtirishi, badiiy va ilmiy adabiyotlar bilan tanishishi, mahalliy matbuotni o'qish, kino va teatr ko'rish, musiqa tinglash kabilarga ehtiyoj sezish, ya'ni ijtimoiy ong mahsuliga tobelik ma'naviy ehtiyojlar tizimini vujudga keltiradi.

Ma'naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lib vujudga kelgan ma'naviy ehtiyojlarni qondirish jarayoni moddiy ehtiyojlarning tarkibiga kiruvchi moddiy narsalar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi kitob, yozuv qog'ozi va boshqalar.

Ehtiyojlarning turlari haqida fikr bildirilganda yana shu narsaga e'tibor berish kerakki, kelib chiqishiga binoan tabiiy turga taalluqli ehtiyoj o'z predmetiga ko'ra moddiy guruhga xuddi shu mezonlar bo'yicha bir davrning o'zida madaniy ehtiyojning moddiy yoki ma'naviy ehtiyoj turkumiga kiritish mumkin. Shu tariqa

ehtiyojning kelib chiqishi va predmeti, xususiyati bo'yicha ikki mezonga asoslanib, muayyan guruhlariga ajratiladi. Inson ongining tarixiy taraqqiyotiga nisbatan va ehtiyojlarning ob'ektiga bergan munosabatiga binoan har xil tasniflanadi va xuddi shu mezonlarga ko'ra ular rang-barang turlarga ajratiladi. Ularning izchilligi, barqarorligi, davomiyligi, ko'lami, ahamiyatligi, predmetligi, ijtimoiyligi, individualligi kabi xususiyatlari bilan o'zaro bir-biridan farqlanadi. Ehtiyojlar faoliyati va xulq-atvor motivlari bilan teng aloqada bo'ladi.

Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi: Garchand psixologik adabiyotlarda ayniqsa yosh va pedagogik psixologiyaga oid manbalarda motiv va motivatsiya masalasi ko'p bora ko'tarilgan bo'lsa-da, batafsil yoritilmagan. Masalan, ayrim psixologlar maktabgacha yoshda ayrim tarqoq situasion mayllar ma'lum motivlar tizimlariga aylanib borishini qayd etadilar. Biroq bu fikr atroflicha chuqurroq o'rganilmagan. Shunga muvofiq adabiyotlarda psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar asosida motiv va motivatsiya tushunchasi turlicha talqin qilingan.

Eng keng tarqalgan ta'riflarga ko'ra, motiv – bu kishini faoliyatga undovchi kuch, sabab yoki ehtiyojlar yig'indisidan iboratdir. Motiv tushunchasiga olimlar tomonidan quyidagicha ta'rif beriladi:

A.Maslouning fikricha, motiv bu ehtiyojlar yig'indisidir.

S.L.Rubinshteynning ta'kidlashicha, motiv bu ehtiyojning his qilinishi va qondirilishi.

S.L. Rubinshteyn. «Motivatsiya – bu psixika orqali amalga oshuvchi determinatsiyadir».

A.N.Leontev – motivni inson faoliyatiga yo'nalgan aniq ehtiyojlar va uni qo'zg'atadigan voqelik deb hisoblaydi.

Motiv –ma'lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq faoliyatga undovchi sabab.

Motivatsiya keng ma'noda inson hayotining (uning xulq-atvori, faoliyatining) murakkab ko'p qirrali boshqaruvchisi deb qaraladi.

Motivatsiya – insonni faoliyatga undashning murakkab, ko'p darajali tizimi bo'lib, u o'zida ehtiyojlarni, motivlarni, qiziqishlarni, ideallarni, intilishlarni, ustanovkalarni, emotsiyalarni, normalarni, qadriyatlarni mujassamlashtiradi.

Motivatsiya – murakkab tuzilma, faoliyatni harakatlantiruvchi kuchlar majmuasi bo'lib, u o'zini mayllar, maqsadlar, ideallar ko'rinishida namoyon qiladi va inson faoliyatini bevosita aniqlab, boshqarib turadi.

Motivatsiya – odamni faol faoliyatga undovchi sabablar majmuidir.

V.S.Merlin motivlar tizimlarining ayrim jihatlarini ancha batafsil yoritib bergan. U motivlar tizimlarining shakllanish jarayonini quyidagicha tasavvur etadi: «turli motivlar bora-bora o'zaro bog'liq va bir-biriga tobe bo'lib boradi hamda oxir oqibatda motivlarning yaxlit tizimi vujudga keladi». V.S.Merlin fikricha, motivlar tizimining shakllanishi jarayonida nafaqat motivlar barqarorligi, balki motivlarni anglash kabi shartlar bajarilishini talab etiladi. Demak, V.S.Merlin bo'yicha motivlari tizimlari o'zaro bog'liq va bir-biriga tobe shaxs motivlarining bir butun yig'indisidan iborat. Ammo V.S.Merlin garchi motivlar tizimlarining ayrimlarini haqiqatdan ham muhim jihatlarini ko'rsatib o'tgan bo'lsa ham, motivlar o'rtasidagi

tizimli munosabatlarni motivlar tizimlari va faoliyat ko'rsatish muammosini tadqiq etmagan.

Chet el psixologlari orasida A.Maslou ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi bilan mashhurdir. O'z nazariyasida A.Maslou ehtiyojlarning quyidagi ierarxik qatorini ajratadi: fiziologik ehtiyojlar, xavfsizlikka bo'lgan ehtiyoj, muhabbat va boshqalar bilan bog'liq bo'lish ehtiyoji, hurmatga bo'lgan ehtiyoj, insonning o'z yashirin imkoniyatlarini to'laroq namoyon etish va ro'yobga chiqarish ehtiyoji va boshqalarni kiritadi. A.Maslou fikricha, muayyan ehtiyojning qondirilishi uchun avval ierarxik qatorda undan oldingi ehtiyoj qondirilgan bo'lishi talab etiladi. Boshqacha qilib aytganda, A.Maslou konsepsiyasida ierarxiyada yuqori o'rinni egallovchi ehtiyojlar quyi o'rindagi ehtiyojlarga tobedir. A.Maslou konsepsiyasida motivasion jarayonlar boshqaruvida odam ongining ishtiroki, boshqaruvdagi roli e'tiborsiz qoldirilgan. Olim ehtiyojlar ierarxiyasidagi vertikal munosabatlarni tahlil qilib, bir darajada joylashgan ehtiyojlar orasidagi gorizantal munosabatlar esa o'rganilmagan.

Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta, keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganki, har bir odam o'ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo'ladi.

Motivatsiya tushunchasini turlicha ifodalash, motivatsiyaning mazmuni va energetik tomoni haqidagi muhim savol psixologlar tomonidan ifodalab berildi. Xorij psixologlari uchun motivatsiya tushunchasini xarakterli aniq bir tomonlama energetik faollik manbai sifatida qaraladi, ular mazmunli tomoniga e'tibor bermay, aniq mexanizmlar sifatida energiya, boshqaruv va xulq-atvorga taqsimlaydilar.

Ierarxik, darajaviy tuzilish – bu tizimlilik xususiyatiga ega bo'lgan hodisalarning bir jihatidir. Shu tufayli shaxs motivasion sohasining ierarxiyasini samarali tadqiq etish uchun uni motivasion hodisalarning boshqa jihatlari bilan aloqadorlikda o'rganish zarur bo'ladi. Motivasion hodisalar tizimlilikini tadqiq etishda asosiy e'tibor esa bu hodisalar o'rtasidagi tizimli munosabatlarni o'rganishga qaratilishi kerak. Bu borada R.S.vaysmanning shaxs motivasion sohasining tizimliliği haqida bildirilgan fikri alohida e'tiborga loyiq. Uning yozishicha, «Motivasion sohaning tizimliliği – motivasion o'zgaruvchilar o'rtasidagi aloqadorlik, xilma-xil munosabatlar mavjudligida namoyon bo'ladi. Shunday munosabatlardan biri ierarxik munosabatdir. Yana bir turdagi munosabatni «ro'yobga chiqarish» munosabati deb atash mumkin. Bu munosabat shuni anglatadiki, har bir ehtiyojning qondirilishida turli motivlar yig'indisining ro'yobga chiqarilishi mumkin. Uchinchi turdagi munosabat shunda namoyon bo'ladiki, har xil ehtiyojlarning qondirilishida bir motiv ishtirok etadi yoki aksincha, bir ehtiyoj qondirilishida turli motivlar qatnashadi. Bunday munosabat «o'zaro tobelik» munosabati nomini oldi.

Geshtalt psixologiya maktabi namoyondalari uchun motivatsiya o'ziga xos talqinga ega bo'lib, uning mohiyatini eksperimental tarzda o'rganishga nisbatan intilish yuqori ko'rsatkichga ega ekanligi bilan boshqalardan ajralib turadi. K.Levin (1890-1947) motivlarni eksperimental o'rganish metodikasini ishlab chiqib, ularni mutlaqo mustaqil holat sharoitida tushuntirishga harakat qilgan va bu borada muayyan muvaffaqiyatlarga erishgan. Geshtalt psixologiya maktabining

namoyondalariga obraz tushunchasi qanchalik o'ta ahamiyatli bo'lsa, K.Levinning maydon nazariyasi uchun motiv kategoriyasi xuddi shunday muhim ahamiyat kasb etadi. Obraz va motiv o'zaro aloqasiz hukm surishi ta'kidlanadi, motivatsiyani amalga oshiruvchi vaziyatning predmetli ma'noviy mazmuni esa inkor qilinadi.

K.Levin motivni quyidagicha ifodalaydi: motiv – muayyan muvaffaqiyatli mikroiintervalda shaxsning bevosita yaqqol muhit bilan munosabatlaridan kelib chiquvchi voqelikdir. Uning mazkur nazariyasida insonda har xil ma'no anglatuvchi ikkita motivasion o'zgarish hukm surishi tan olinadi. Geshtalt psixologlarning asarlarida shunday holatlar ham mavjudki, ularda xulq motivatsiyasi muammolari shaxsning muhim xususiyatlarini tahlil qilish negizidan kelib chiqib qaraladi. Ushbu holat G.Olport konsepsiyasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Uningcha, eng muhim jihat bu inson xulqini o'zgarish sabablarini ochishdir. Shuning bilan birga mazkur vaziyatga olib keluvchi motivlar omillarini tekshirishlari ham alohida ahamiyatga ega ekanligini anglab yetish qiyin emas.

Rus psixologlari orasida v.G.Aseyevning tadqiqotlarida motivasion tizim masalasi ancha chuqur o'rganilgan. Uning fikricha, inson motivasion sohasining ontogenetik taraqqiyoti davomida bu soha tizimli rivojlanishga nisbatan moyillikni namoyon etadi. Bu moyillik V.G.Aseyev ko'rsatishicha, stixiyali shakllanuvchi, undovchi kuchlarning kattaroq motivasion birliklarni o'zaro qo'shib hosil qilishda namoyon bo'ladi. Motivasion tizimning birligi sifatida v.G.Aseyev undovchi kuchlarni qayd etadi. Bu tushuncha doirasiga u motiv, ehtiyoj, qiziqish, intilish, maqsad, ideal, mayl, motivasion ustanovka va boshqalarni kiritadi. Shunday qilib, V.G.Aseyev turli motivasion hodisalar, mayl turlari o'rtasida tizimli munosabat mavjud deb hisoblaydi. Demak, bunday yondashuvda motivasion tizim komponenti mayl bo'lib hisoblanadi.

V.G.Aseyev shaxs motivasion sohasining tuzilishi muammosiga ham katta e'tibor beradi. Uning qayd etishicha, inson motivasion sohasining tuzilishi quyidagi xususiyatlarga ega: situasion va impulsiv undovchilarning yonma-yon joylashganligi, shaxsiy mayllarning mazmun va dinamik sifatlariga ko'ra bir-biriga yaqinligi. Bu xususiyatlar motivatsiyaning tizimli sifatlarini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

Ayrim tadqiqotchilar masalan, V.E.Chudnovskiy, V.I.Kovalev motivlar tizimi va shaxs yo'nalishi o'rtasida aloqadorlik mavjudligini qayd etmoqda. P.T.Yakobson esa xulq-atvor motivatsiyasi muayyan qadriyatlar tizimlari bilan bog'liqligini ta'kidlab, motivlarni shaxs qadriyatlari orientatsiyasiga tobe birliklar sifatida o'rganishni taklif etadi. Uning fikricha, bunday izlanish ijtimoiy psixologik yo'nalishda amalga oshirilishi kerak.

Motivlar tizimi tushunchasiga berilgan ancha keng ta'riflarni adabiyotlarda uchratish mumkin. Jumladan, V.S.Morozovning qayd etishicha, «Shaxs motivlar tizimini uning sub'ektiv ehtiyojlari, maqsadlari, g'oyalari, qarashlari, tasavvurlari shuningdek, intilishlari, shakllari va boshqalar tashkil etadi». Bunday ta'rifda «tizim» tushunchasi qanday ma'noda qo'llanilayotgani ancha noma'lum. Uni aniqlashtirish talab etiladi.

Yuqorida tilga olingan muammolar bilan shaxs motivasion sohasining darajaviy tuzilishi muammosi bevosita bog'liq. Psixik hodisalarning darajaviy tuzilishi g'oyasi psixologiyada keng tarqalgan va tadbiq etib kelinmoqda va bu

bejiz emas, zero darajali tuzilish haqidagi tasavvurlar turli psixik hodisalarning muayyan tizimga keltirilgan modellarini hosil qilish imkoniyatini beradi. Shaxs motivasion sohasida o'z darajasi va murakkabligiga ko'ra turlicha bo'lgan motivasion hodisalarning mavjudligi darajaviy tuzilishi haqidagi g'oyalarning bu yo'nalishda ham samarali qo'llash uchun sharoit yaratadi.

Inson motivasion sohasining ierarxik darajaviy tuzilishi masalasi motivatsiya bilan bog'liq eng o'tkir va keskin bahslarga sabab bo'luvchi muammolardan biridir. Hozirgacha alohida olingan motivasion hodisalarning ierarxik tuzilishi ehtiyojlar ierarxiyasi va boshqalar tadqiq etib kelingan. Ammo barcha motivasion hodisalarning yagona ierarxik tuzilishi haqidagi masala yetarlicha o'rganilmagan.

Rus psixologlari orasida motivlar ierarxiyasi masalasi A.N.Leontev, L.I.Bojovich va boshqalar tomonidan o'rganilgan. A.N.Leontev XX asrning 40-yillarida maktabgacha yosh davrida shaxs shakllana boshlashini ta'kidlar ekan, bu jarayon bolada motivlar ierarxiyasi tarkib topishi bilan bog'liqligini uqtirgan edi. A.N.Leontev fikricha, sub'ektning tashqi olam bilan birga munosabatlari kengayib borgan sayin motivlarning o'zaro solishtirilishi yuz beradi, buning oqibatida esa ular o'rtasida ierarxik munosabatlar shakllanadi. Motivlar ierarxiyasi olimning fikriga ko'ra, motivlar funksiyalari bilan belgilanadi. Boshqacha qilib, aytganda ierarxiyada yuqori o'rinni, ma'no hosil qiluvchi funksiyani bajaradigan motivlar quyi o'rinni esa stimul motiv egallaydi. Demak, A.N.Leontev motivlar funksiyasining ikki darajasini: ma'no hosil qiluvchi va stimul darajalarini ajratadi. Ammo A.N.Leontev o'z nazariyasida motivlar ierarxiyasining shakllanish jarayonida shaxsning sub'ektiv, faol roli qanday bo'lishini ko'rib chiqmaydi.

Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o'z-o'zini qanday tutishi egallagan mavqei ham sababsiz o'z-o'zidan ro'y bermaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada «motiv», «motivatsiya» tushunchalari ishlatiladi.

Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o'zini tushunishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi: a) ichki sabablar, ya'ni holati, harakat egasining sub'ektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar va hokazolar); b) tashqi sabablar – faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari, ya'ni bular aynan aniq holatlarni keltirib chiqarishga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir.

O'zini-o'zi nazorat va muhokama qilish uchun savollar:

1. Shaxs haqida umumiy tushuncha.
2. Shaxs shakllanishini harakatga keltiruvchi kuchlar.
3. Shaxs shakllanishida ijtimoiy muhitning roli.

“MEN KIMMAN?” trening mashg'uloti.

Mashg'ulot tavsiya etiladigan holatlar: guruhiiy psixokorreksion faoliyatda hamda individual psixokorreksion faoliyatda qo'llanilishi mumkin bo'lib *emotsional-hissiy sohadagi buzilishlarni, *qadriyatlar tizimida yuzaga kelgan buzilishlarni, *xarakter aksentuatsiyasini psixokorreksiya qilishda, *shuningdek. motivatsion sohani rivojlantirish, shaxsdagi ijtimoiy rollarni konstruktiv refleksiya qilish va psixologik resurslarni shakllantirishda,* shaxslararo (guruhiiy, oilaviy, ota-ona va farzand) munosabatlaridagi buzilishlarni korreksiya qilishda.

Kun va Mak-Partlendning “Men kimman?” metodikasining foydalanish qulayligi, soddaligi bilan bir qatorda samaradorligi o'rganib chiqildi. Mazkur metodikaning o'ziga xosligi va olib borgan tajribalarimizning yangiligi shundaki, metodikadan psixologik konsultatsiya jarayonida bir vaqtning o'zida professional psixodiagnostik test hamda psixokorreksion ta'sirga ega universal metodika sifatida foydalanish mumkin. Yuqoridagilarni e'tiborga olib, amaliy psixologlar Kun va Mak-Partlendning “Men kimman?” metodikasidan “xulqi og'ishgan” o'smirlar bilan psixologik konsultatsiya olib borishda foydalanishsa, psixologik faoliyat samaradorligi yanada jadallashadi.

“Men kimman?” metodikasi dastlab 1945-yilda amerikalik psixologlar M.Kun va Mak-Partlendlar tomonidan taklif etilgan bo'lib, test metodika sifatida tavsiflangan. Metodikaning nazariy asosi sifatida Manferd Kunning “Men” konsepsiyasi ko'rsatilib, ijtimoiy rollar, turli rollarning axloqda namoyon bo'lishi, shaxsning o'zini o'zi idrok qilish orqali o'zini tahlil qilish (refleksiya) kabi konsepsiyalarni ham o'z ichiga oladi. L.S.vygotskiy tomonidan berilgan tavsifda, Kun va Mak-Partlendning “Men kimman?” metodikasi orqali shaxsdagi psixik hodisalarni ob'ektiv tadqiq etish mumkinligini aytib o'tiladi. A.A. Bodalev, [V.V. Stolin](#) kabi olimlar mazkur metodika insonning o'zi haqidagi tasavvurlarini, jumladan “Real Men” va “Ideal Men” kabi fenomenlarni ochib berishda qo'llanilishi maqsadga muvofiq ekanligini ilgari surishgan. XX asr oxirlarida rus tilida mazkur metodikani bir qator (T.v.Rumyanseva, V.I.Yurchenko) modifikatsiyalari yaratilgan va amaliyotda foydalanilgan. Respublikamizdagi amaliy psixologlar faoliyatida ham mazkur metodikaga murojaat qiladigan hamda ijtimoiy psixologik treninglarda undan foydalanadigan psixolog olimlar (I.I.Maxmudov, X.M.Alimov) mavjudligini ham aytib o'tish joiz. Shunday bo'lsada, psixologlarimiz ilmiy adabiyotlar orqali “Men kimman?” metodikasining nazariy va amaliy asoslari bilan to'liq tanishtirilmagan.

Metodikaning dastlabki varianti va uning modifikatsiyalari o'rtasidagi asosiy farqlarga to'xtaladigan bo'lsak, dastlabki variantda (M.Kun va Mak-Partlend) sinaluvchi 12 daqiqada “Men kimman?” degan savolga 20 ta o'zining javoblarini berishi kerak bo'lgan. Yo'riqnoma ham shu tarzda berilgan. T.v.Rumyanseva taklif etgan modifikatsiyaga ko'ra, sinaluvchi 15 daqiqa davomida 20 tadan ortiq javob berishi mumkin. V.I.Yurchenkoning (“Shaxsning o'ziga bo'lgan munosabatini belgilovchi 20 ta ta'kid” deb atalgan) modifikatsiyasida sinaluvchiga qo'yiladigan savollar ikkita bo'lib, ular “Men kimman?” va “Men qandayman?” tarzida berilgan. Sinaluvchi ushbu savollarning har biriga 20 tadan 40 tagacha javob

berishi lozim bo'lgan. Lekin, metodikadan olingan natijalarni tahlil va talqin qilish prinsiplari deyarli bir xilda amalga oshiriladi. Biz o'zbek tilida taklif qiladigan metodikadagi sinaluvchiga beriladigan yo'riqnomada sinaluvchi 15 daqiqa davomida "men kimman, qandayman?" degan umumiy savolga iloji boricha ko'proq javob variantlarini berishi kerak.

Test topshirigi

1. Sport psixologiyasi fani nimani o'rganadi?

Sportchilar shaxsi va faoliyatining psixologik xususiyatlarini

Yosh psixologiyasi

Qiyosiy psixologiyani

Harbiy psixologiyani

2. Qiyosiy psixologiya fani nimani o'rganadi?

Hayvon va odam psixikasi qiyoslanadi, ularning farq va o'xshashlik tomonlari aniqlanadi

Siyosiy, iqtisodiy bilimlarni aniqlaydi

Shaxs taraqqiyotiga ta'sir yetuvchi omillarni aniqlash

Ta'lim va tarbiya jarayonini o'rganadi.

3. Yosh psixologiyasi nimani o'rganadi?

Turli yoshdagi kishilarning psixik jarayonlarining psixologik qonuniyatlarini

Kayfiyat, ruhlanish, yehtiros

Temperament, xarakter, qobiliyat

Harbiy harakat sharoitidagi xulq-atvorni, boshliqlar va xodimlarning psixologik xususiyatlarini

4. Yuridik psixologiya fani nimani o'rganadi?

Jinoiy jarayon ishtirokchilarining xulq-atvori psixik xususiyatlarini o'rganadi.

Jinoyatchilar ruhiyatini

Qonunni

Konstitutsiyani

4-Mab3y Shaxsning ijtimoiy borliqni bilishi. Bilish mezonlari va ularning adekvatligi

Reja

- 4.1. Bilish jarayonlari
- 4.2. Sezgilar tasnifi va turlari
- 4.3. Idrok xaqida tushuncha.
- 4.4. Diqqat va xotira jarayonlari
- 4.5. Tafakkur shakllari
- 4.6. Xayol sifatleri

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR:

bilish jaroni, diqqat, yo'nalganlik, ixtiyorsiz diqqat, ixtiyoriy diqqat ,sezgi, Analizator, idrok, kuzatuvchanlik, appersepsiya, xotira, so'z-mantiqiy xotira,operativ xotira

4.1. Bilish jarayonlari.

Professional faoliyat shaxsdan juda ko'p bilimlarni hamda malakalarni talab qiladi. Nima uchun u yoki bu kasbni tanlaganini anglab yetgan shaxs (motivlar muammosi), endi o'z faoliyati va qobiliyatlarini boshqara bilishi va o'z ustida muttasil ishlab, malakalarini orttirib borishi shart.

Professional bilimdonlik shu nuqtai nazardan shaxs umumiy madaniyatining shunday yo'nalishiki, unga faqat kasbiga taalluqli bo'lgan bilimlardan tashqari shu bilimlarning hosil bo'lish yo'llari va malakalarning takomillashuvini ta'minlovchi psixologik jarayonlar va holatlarni bilishni ham taqozo etadi. Bu psixologiyada bilish jarayonlari va ularning mohiyatini va kechishini bilish demakdir.

Ma'lumki, odamlar bir-birlaridan ko'p jihatlari bilan farq qiladilar. Masalan, ayrimlar ko'rgan-kechirganlarini juda yaxshi esda olib qolib, kerak vaqtda aniq esga tushira oladilar. Ba'zilar ko'zi bilan ko'rgan har qanday ob'ektni mayda detallarigacha bayon etish qobiliyatiga ega. Yana birlari eshitgan narsalari xususida aniqrok fikrlaydi, kimdir sodda, ravon tilga o'z his-kechinmalarini ayta olsa, boshqalar - har bir xikoyaga albatta, fantaziya elementlarini qo'shishga moyil bo'ladilar. Demak, odamlarning tashqi olamdan oladigan taassurotlari va ularni ongda tartiblashtirish qobiliyatlari har xil bo'larkan. Ikkinchi tomondan, shunday kasb-korlar borki, u shaxsdagi u yoki bu sifatlarning mukammalashib borishiga imkon beradi. Masalan, yirik avtomatik boshqaruv tizimlarida ishlaydigan operator o'z diqqatini har qanday mayda o'zgarishlarga ham qaratishga o'rgansa, konstruktor mavhum matematik hisob - kitoblarga usta bo'lib boradi. Iqtisodchi - moliyachi pulning har bir tiyinidan foyda olishga o'rgansa, shoir tabiatan barcha hodisa va voqealarni badiiy bo'yoqlarda, o'ziga xos idrok qilishga moyilligi oshadi. Demak, odamning tashqi olam xossa va xususiyatlarini ongida aks ettirishi uning iqtidori o'sishi va professional malakalari rivojlanganligiga bog'liq tarzda kechadi. Shuning uchun har ongning muhim aks

ettirish shakllari bo'lmish bilish jarayonlari - idrok, sezgilar, xotira, diqqat, tafakkur, iroda va hissiyotlarning inson hayoti va professional o'sishidagi roliga to'xtab o'tamiz.

4.2. Sezgilar tasnifi va turlari

Sezgi bilish jarayonlari ichida oddiy psixologik jarayon bo'lib, tashqi olamdagi narsa va hodisalarni aks ettiradi. Tashqi olamdan kelayotgan qo'zg'atuvchilarning muayyan reseptorlarga bevosita ta'sir etish orqali ayrim belgi va xususiyatlarni va organizm ichki holatini aks ettiradi. Ma'lumki, insondan sezishning dastlabki bosqichi hissiy bilishdan boshlanib, keyinchalik u mantiqiy bilishga o'tadi. Sezgi ham oddiy psixologik jarayon bo'lgani bilan uning yuzaga kelishi o'z-o'zidan hosil bo'lmaydi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

Sezgi a'zolariga ta'sir etadigan narsa va hodisaning bo'lishi.

Sezuvchi apparat, ya'ni analizatorning mavjud bo'lishi. *Masalan*, havoning sovuqligini, temirning qattiqligini, qorning yumshoqligi va boshqalarni sezamiz.

Ma'lumki, sezgilar faqatgina tashqi ta'sirlar natijasida hosil bo'lmay, balki organizmning ichki holatida ham amalga oshiriladi. Sezgi nerv tizimining u yoki bu qo'zg'atuvchidan ta'sirlanuvchi reaksiyalari tarzida hosil bo'ladi va har qanday psixik hodisa kabi reflektorlik xususiyatiga egadir. Sezgilarning nerv – fiziologik asosini qo'zg'atuvchining o'ziga aynan o'xshaydigan analizatorga ta'siri natijasida hosil bo'ladigan nerv jarayoni tashkil qiladi. Shuningdek, sezgilarning nerv fiziologik asosini o'rganishda I.P.Pavlov ta'biri bilan aytganda analizator apparati tashkil etadi.

Analizator – tashqi va ichki muhitdan keladigan ta'sirotlarni qabul qilib olib, fiziologik jarayon bo'lgan qo'zg'alishni psixik jarayonga, ya'ni sezgilarga aylantiruvchi nerv mexanizmlari tizimi. Analizator apparati 3 qismdan tashkil topgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

➤ periferik (reseptor) – tashqi quvvatni nerv jarayoniga o'tkazadigan maxsus transformator qismi;

➤ analizatorning periferik bo'limining markaziy analizator bilan bog'laydigan yo'llarni ochadigan afferent (markazga intiluvchi) va efferent (markazdan qochuvchi) nervlar;

➤ analizatorning periferik bo'limlaridan keladigan nerv signallarining qayta ishlanishi sodir bo'ladigan qobiq osti va qobiq bo'limlari.

Analizatorning qobiq bo'limida reseptor hujayralarining asosiy qismi jamlangan o'zak, ya'ni markaziy qism va qobiqning turli joylarida ma'lum miqdorda mavjud tarqoq hujayra qismlaridan tarkib topgan tashqi qism bo'ladi. Analizatorning o'zak qismida reseptordan markazga intiluvchi nervlar joylashgan bo'lib, ko'plab hujayralardan iborat. Mazkur analizatorning periferik, ya'ni tarqalib ketgan qismlari boshqa analizatorlarning o'zaklari bilan yondosh sohalariga kiradi va alohida narsalarni izlash jarayonida butun bosh miya qobig'ining katta qismi ishtirok etishiga erishiladi. Analizatorning o'zagi analiz va sintez qilish funksiyasini bajaradi, *masalan*, tovushlarning balandligi.

Sezgilar qaysi a'zolar yordamida hosil qilinishiga qarab, quyidagi turlarga, ya'ni ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri, muskul–harakat, organik sezgilarga ajratiladi. Ular sezgi a'zolari qacda joylashganligiga qarab tavsiflanadi.

Jahon psixologiyasi fanining so'nggi yutuqlari hamda atamalariga binoan sezgilar quyidagicha klassifikatsiya qilinadi. Ushbu tasniflanishning dastlabki ko'rinishi ingliz olimi Ch.Sherringtonga taalluqlidir. U reseptorning qacda joylashganligiga qarab, sezgilarni uch turga bo'ladi.

✓ Tashqi muhitdagi narsa va hodisalarning xususiyatlarini aks ettirishgamoslashgan hamda reseptorlari tananing sirtqi qismida joylashgan sezgilar, ya'ni **ekstroreseptiv** sezgilar;

✓ Ichki tana a'zolari holatlarini aks ettiruvchi hamda reseptorlari ichki tana a'zolarida, to'qimalarda joylashgan sezgilar, ya'ni **interoeseptiv** sezgilar.

✓ Tanamiz va gavdamizning holati hamda harakatlari haqida ma'lumot (axborot, xabar) beruvchi muskullarda, bog'lovchi paylarda, mushaklarda joylashgan sezgilar, ya'ni **proprioeseptiv** sezgilar.

Interoeseptiv sezgilar insonning kayfiyatida, emotsional reaksiyalari o'zgarishida ko'zga tashlanadi, bolada esa xatti–harakatning keskin o'zgarishiga sabab bo'ladi. Chunki bola tana a'zolaridagi ichki holatini anglash, his qilish imkoniyatiga ega emas. Shuning uchun undagi xatti-harakatning umumiy o'zgarishi belgilardan buni sezish mumkin.

Interoeseptiv sezgilar organizmdagi ichki jarayonlarni o'zaro o'rin almashtirish muvozanatini ta'minlab turishning asosi hisoblanadi. Bu jarayonni bir so'z bilan aytganda, organizmdagi jarayonlarni o'zaro o'rin almashib turishning gemostazi (barqarorligi) deb ataladi. Shuningdek, mazkur sezgilar insonda yuzaga keladigan puls, zo'riqish, affekt holatlarini yo'qotish, tug'ilib kelayotgan mayllarni qondirish bilan bog'liq vazifani bajaradi. Natijada ichki tana a'zolarining faoliyatini izdan chiqarish holati yuz berishi mumkin.

Interoeseptiv sezgilarning fiziologik mexanizmlari interoesepsiya bilan birgalikda K.M.Bikov, V.N. Chernigovkiylar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Ularning fikriga ko'ra, bu narsalarning barchasi shartli reflektor faoliyati mexanizmlaridan kelib chiqadi

Propriotseptiv sezgilar gavdaning fazodagi holati to'g'risida signallar bilan ta'minlab turadi. Ular inson harakatining boshqaruvchisi hisoblanib va afferent asosini tashkil qiladi.

Pereferik reseptorlar muskullar, pay va bo'g'imlarda joylashgan bo'lib, maxsus tanachalar shakliga ega va ular Puchchini tanachalari deb ataladi.

Tanachalarda vujudga keluvchi qo'zg'atuvchilar muskullarning harakatlashuvi natijasida va bo'g'imlar holatining o'zgarishi, nerv tolalari yordamida, orqa miyaning orqa ustunidagi oq suyuqligiga yetkaziladi. Qo'zg'ovchilar Burdax va Goll yadrosining quyi bo'limlariga yetib keladi va undan po'stosti tugunchalaridan o'tib, bosh miya katta yarim sharining qorong'ulashgan zonasida harakatlarini yakunlaydilar.

Proprioeseptorlar harakatning afferent asosi ekanligini A.Orbeli tomonidan, hayvonlarda P.K.Anoxin, odamlarda esa N.A.Bernshteynlar tomonidan o'rganilgan.

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, gavdaning fazodagi holati, sezgirligi **statik** sezgilarda o'z ifodasini topadi. Uning markazi ichki quloq kanallarida joylashgan bo'lib, ular o'zaro bir-biriga perpendikulyar bo'shliqda tutash holatda yotadi.

Masalan, bosh holatining o'zgarishi quyidagi sxemada ko'rish mumkin:

a) endolimfa suyuqligiga bog'liq qo'zg'alish;

b) eshitish nervi;

v) vestibulyar nervi;

g) bosh miya po'stining chakka bo'lmasi;

d) miya apparatiga o'tadi;

vestibulyator sezgi apparati ko'rish bilan bevosita aloqada bo'lib, fazoni mo'ljalga olish (orientirlash) jarayonida ishtirok etadi.

Masalan, avtomobil yo'lidan o'tish va hokazo. Bu jarayon patologik holatda ham uchrashi mumkin.

Ekstroreseptiv sezgilar intermodal, nospesifik sezgi turkumlariga ham ajratiladi. Masalan, eshitish organi orqali 10-15 sekundga tebranishni sezish mumkin, lekin quloq bilan emas, balki suyaklar yordamida (miya qopqog'i, tirsak, tizza uchlari) payqash – **vibratsiya** sezgilari deyiladi. Masalan, karlarni tovushlarni idrok qilishi. Odatda vibrasion sezgirlik intermodal sezgi deb ham nomlanadi. Uning quyidagi ko'rinishlari ham mavjud:

a) hid, ta'm va maza sezgilarida;

b) o'ta kuchli tovushda, o'ta yorqin yorug'likda;

v) uch xil ta'sirning uyg'unlashgan integrativ holatida;

Sezgining nospesifik shakliga terining foto sezgirligi kirib, u ranglarni, nozik jumalarni ajratish, qo'l uchlari bilan sezish orqali ro'yobga chiqadi. Terining foto sezgirligi A.N.Leontev tomonidan kashf qilingan bo'lib, bu narsa ko'pgina holatlarga oqilona yondashish imkoniyatini vujudga keltiradi. Tadqiqot asosan qo'l uchiga yashil va qizil ranglarni yuborish orqali amalga oshirilgan. Terining foto sezgirligi tabiati psixologiyada yetarli darajada o'rganilmagan.

Sezgi turlari. Psixologiya fanida uchta katta guruhga ajratilgan sezgilar (ekstroreseptiv, proprio reseptiv, introreseptiv) o'z navbatida quyidagi turlarga ajratiladi:

✓ Ko'rish sezgilari;

✓ Eshitish sezgilari;

✓ Hid bilish sezgilari;

✓ Ta'm bilish sezgilari;

✓ Teri sezgilari;

✓ Muskul – harakat (kinestetik);

✓ Statistik sezgilar;

✓ Organik sezgilar;

Sezgilar chegarasining absolyut me'yori bilan belgilanadigan analizatorning sezgirligi barqaror bo'lmasdan qator fiziologik va psixologik shart-sharoitlar ta'siri ostida o'zgarib turadi. Ushbu shart-sharoitlar orasida adaptatsiya (moslashish) hodisasi alohida o'rin egallaydi.

Adaptatsiya – yoxud moslashuv – sezgi organlari sezgirligining qo'zg'atuvchi ta'siri ostida o'zgarishi demakdir.

Adaptatsiya (yoki moslashish) ikki turga bo'linadi:

a) negativ adaptatsiya;

b) pozitiv adaptatsiya.

Pozitiv adaptatsiyada kuchsiz qo'zg'atuvchi ta'siri ostida sezgirlik oshadi. Ko'rish analizatorida pozitiv adaptatsiya, qorong'ulik adaptatsiyasi deyiladi.

Negativ adaptatsiya ikki xil bo'ladi:

a) qo'zg'atuvchining davomiy ta'siridan sezgirlik yo'qoladi. Masalan, qo'limizga yuk qo'yilsa sezamiz, ammo vaqt o'tishi bilan sezmay qolamiz.

b) kuchli qo'zg'atuvchi ta'siridan sezgirlikning susayishi. Masalan, qorong'u xonadan birdaniga chiqib qolsak, avvaliga hech narsa ko'rmaymiz, vaqt o'tishi bilan sezgirlik pasayib biz normal ko'ramiz.

Adaptatsiya teri reseptorlarida tez yuzaga keladi. I.P.Pavlov fikricha, "Adaptatsiya bosh miya po'stloq qismidagi muhofazalovchi tormozlanishi tufayli hosil bo'ladi". Haroratga, hidlarga nisbatan ham adaptatsiya bo'ladi.

Sensibilizatsiya – analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilishi natijasida sezgirlikning kuchayishidir.

Sensibilizatsiyaning adaptatsiyadan farqi:

➤ Adaptatsiyada sezgirlik oshadi yoki kamayadi, sensibilizatsiyada esa faqat oshadi;

➤ adaptatsiyada sezgirlikning o'zgarishi tashqi chegaralarga bog'liq bo'lsa, sensibilizatsiyada psixologik, fiziologik holatlarga bog'liq bo'ladi.

Sinesteziya qo'zg'atuvchining bir analizatorga ta'siri bilan boshqa analizatorga xos sezgining paydo bo'lishidir. Ko'rish, eshitish sinesteziyasi ko'proq uchraydi. Sinesteziyalar har bir shaxs uchun doimiy bo'ladi. Masalan, kompozitorlardan Skrebin, A.F.Lest, N.Rimskiy Korsakovlarda "rangdor eshitish" qobiliyati bo'lgan. Demak, sinesteziya ikki sezgining bir sezgi bo'lib qo'shilishidir. "Masalan, "shirin so'z", "bag'ri tosh".

Sezgilar **kontrasti** qarama-qarshi sifatga ega bo'lgan bir vaqtdagi qo'zg'alish tufayli sezgirlikning o'zgarishidir. Masalan, tinch joyda tovush kuchliroq seziladi. Oqimtir fonda qora rang qoraroq, qoramtir fonda oq rang yana ham och bo'lib seziladi. Odam charchaganda sezgirlik pasayadi. Harakat oshganda sovuqqa sezgirlik o'tkirlashadi. Sezgirlik kasbga ham bog'liq. Masalan, rassomlarda rang sezish, musiqachilarda tovush sezish va shu kabilar

4.3. Idrok xaqida tushuncha

Idrok. Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib, barcha ruhiy holatlar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok etadi.

Idrok sezgiga nisbatan bir muncha murakkabroq, to'laroq aks ettirish jarayoni bo'lib, sezgi a'zolarimizga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni butun belgi hamda xususiyatlari bilan butunligicha, ya'ni yaxlit aks ettirishdan iboratdir. Masalan, olmani ko'rgan paytimizda uning shakli, rangi, ta'mi, hidi va navi bilan

birgalikda bir butun narsa tarzida idrok etamiz. Demak, idrok qilish jarayonida deyarli barcha sezgilarimiz qatnashadi. Shuning uchun ham idrok sezgiga nisbatan ancha murakkab aks ettirish jarayonidir. Shaxs tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarning faqat ayrim xossalari ongda aks ettirib qolmaydi, balki ularning barcha xossalari birgalikda bir butun holda ham aks ettiradi.

Idrok deb sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa-hodisalar obrazlarini kishi ongida bir butun holda aks ettirilishiga aytiladi.

Idrokning muhim tomonlaridan biri – uning xususiyatlarini turli jabhalar, vaziyatlar, sharoitlarda namoyon bo'lishidir. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri – bu faol ravishda bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda insonning idrok qilish (persektiv) faoliyatini uning o'zlashtirilgan bilimlari, to'plagan tajribalari shuningdek, murakkab analitik-sintetik harakatlar tizimi zahirida yuzaga keladi.

Idrokning yana bir muhim xususiyati, uning narsa va hodisalarni umumlashgan holda aks ettirilishidir. Ma'lumki, inson psixikasiga kirib borayotgan ko'p qirrali, ko'p yoqlama amallari idrok qilish bilan cheklanib, chegaralanib qolmasdan, balki o'sha majmua aniq qism yoki hodisa sifatida baholanadi. Sezgilar eng oddiy elementar psixik jarayondir. Idrok esa sezgilarga qaraganda murakkab psixik jarayon hisoblanadi. Idrokning murakkabligi quyidagilarda ifodalanadi:

✓ Har bir idrok tarkibiga ayni vaqtda bir necha sezgi kiradi. Masalan, qovunni idrok qilish, bunda quyidagi sezgilar ishtirok etadi, qovunning shakli va rangini aks ettiruvchi ko'rish sezgisi, hidini aks ettiruvchi hid sezgisi, mazasini aks ettiruvchi ta'm bilish sezgisi, harakatini aks ettiruvchi teri sezgisi va boshqalar. Bu sezgilar tahlil yordamida ajratib olinadi va idrokning persektiv tomonini tashkil qiladi. Ular ishtirokida narsaning barcha xossalari bir butun holda aks ettiriladi. Bu esa idrokning persektiv tomonini tashkil qiladi.

✓ Har bir idrok tarkibiga kishining o'tmishda hosil qilingan bilim va tajribalari kiradi.

✓ Idrokning o'ziga xos juda muhim xususiyatlaridan yana biri kuzatuvchanlikdir. Umuman olganda idrok jarayonining hammasi kuzatish bilan har doim uzviy bog'liq. Chunki odam idrok qilayotganida nimanidir kuzatadi. Lekin ixtiyorsiz idrok jarayonidagi kuzatiladigan narsa va hodisalar odamning esida saqlanib qola bormaydi.

✓ Kuzatishning muvaffaqiyati oldindan qo'yiladigan tayyorgarlikka, kishining bilim va tajribalariga, diqqatining kuchiga va fikrlash faolligiga bog'liq. Kishining rejali, tizimli va davomli ixtiyoriy idrok qilish qobiliyatini **kuzatuvchanlik** deyiladi. Kuzatuvchanlik shaxsning shunday xislatidirki, bunda u narsa va hodisalarning unga bilinmaydigan muhim xarakterli xususiyatlarini payqay oladi.

Akademik I.P.Pavlov kuzatuvchanlikning ilmiy bilimdagi ahamiyatiga yuksak baho bergan. U Sankt-Peterburg yaqinidagi Pavlova shahridagi fiziologiya institutining oldi tomoniga "Kuzatuvchanlik, kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik" deb yozdirib qo'ygan.

Idrokda ob'ekt va fon. Odamga juda ko'p narsa va hodisalar ta'sir qilib turadi. Bular shunday ko'p xossalarga egaki, hatto odam bir vaqtning o'zida ularga javob reaksiyasi qaytara olmaydi. Odam ko'p sonli qo'zg'ovchilardan faqat

ayrimlarini aniq holda ajratib oladi. Shu ajratib olingan narsa hodisalar esa fon sanaladi. Idrok qilinadigan narsani o‘rab turgan boshqa narsa, jism yoki hodisalarga nisbatan **ob’ekt** hisoblanib, ob’ektning atrofdagilari esa **fon** deyiladi. Masalan, o‘qituvchi bir darsda bir necha o‘quvchilardan so‘raydi. Har safar so‘rayotganlarni ko‘radi. Chaqirilgan o‘quvchi uning javobi xatti-harakati idrok ob’ekti hisoblanadi.

Idrokning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri idrok jarayoniga butun psixik hayot mazmunining (ya’ni butun ma’naviy boyligining) ta’sir etishidir. Yuqorida aytilganidek, idrok jarayoni odamning turmush tajribasi bilan bog‘liq ekan, binobarin, idrok jarayoniga bilim boyligi odamning ishonch, e’tiqodlari, dunyoqarashi, qiziqish va ehtiyojlari hamda kasbi ta’sir qiladi. Psixologiyada idrok jarayoniga odamning butun ma’naviy hayot boyligini ta’sir etishini appersepsiya deb yuritiladi.

Appersepsiya – idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivasiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman ruhiy hayotining barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appersepsiya xodisasi tufayli odamlar o‘zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada tafovutlanadilar, ya’ni ular aynan bir xil narsani uzining bilimi, saviyasi, nuqtai nazari, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar. Masalan, daladagi gullab turgan paxtani oddiy bir talaba bilan tajribali agronom idrok qiladigan bo‘lsa, albatta, ularning idroklari, ya’ni paxtani aks ettirishlari juda katta farq bo‘ladi. Talaba shunchaki, odatdagi oddiy bir paxta sifatida aks ettirsa, agronom paxtaning qanday navi, taraqqiyotning qaysi bosqichda ekanligi, taxminan qancha hosil berishi va shu kabilar bilan birga chuqur hamda juda to‘la idrok etadi. Idrok xususiyatining yana bir o‘ziga xos xususiyati uning konstantligidir.

Idrokning **konstantligi** deganda biz idrok qilishdan ongimizda hosil bo‘lgan obrazning real voqelikdagi bizga ta’sir etib turgan narsaning tabiiy holatiga har jihatdan mos bo‘lishini tushunamiz. Ma’lumki, narsalarning hajmi (katta yoki kichikligi) shu narsalarni qanday masofadan (uzokdan yoki yaqindan) idrok qilayotganimizga qarab o‘zgarib turadi. Lekin shunday bo‘lsa ham idrok qilishdan hosil bo‘lgan narsalarning ongimizdagi obrazlari hamma vaqt shu narsaning tabiiy holatiga mos bo‘ladi, masalan, katta yo‘lda ketayotib, uzoqdan gugurt qutichasidek kichkina bo‘lib kelayotgan avtobusni ko‘rib, “kichkinagina avtobus” kelyapti demaymiz. Uzoqdagi avtobusni idrok qilishda ongimizda hosil bo‘lgan obraz avtobusning real hajmiga teng bo‘ladi. Idrok jarayonining navbatdagi yana bir o‘ziga xos xususiyati idrok qilishda ba’zan yuz beradigan illyuziya hodisasidir.

Illyuziya – bizga ta’sir qilayotgan narsalarni yanglish idrok qilish demakdir. Odatda ikki xil illyuziya farqlanadi:

- a) ob’ektiv illyuziya;
- b) sub’ektiv illyuziya.

Ob’ektiv illyuziya – hamma odamlar uchun umumiy xarakterga ega bo‘lib, uni geometrik illyuziya deb ham yuritiladi. Ob’ektiv illyuziya biz idrok qilayotgan narsalarning o‘zaro bir-biriga ta’siri tufayli yuz beradi. Illyuziyaning bu turi har xil geometrik shakllarni idrok qilishda juda yaqqol ko‘rinadi. Masalan, uzunligi baravar bo‘lgan ikkita gorizontaal to‘g‘ri chiziq chizilsa, bu chiziqlarning uchlariga

tashqariga qaratilgan va ichkariga qaratilgan chiziq kattaroq bo'lib ko'rinadi. Idrok jarayonida yuz beradigan illyuziyaning bu turiga juda ko'plab misol keltirish mumkin. Masalan, baravar kattalikka ega bo'lgan uchta ketma-ket turgan to'g'ri burchakli ustunchalarni chizib, ularning atrofiga uzoqlashtiruvchi chiziqlarni chizsak, bu uchta ketma-ket turgan ustunchalar har xil kattalikda bo'lib ko'rinishga boshlaydi. Bu erda uzoqlashtiruvchi chiziqlarning ta'sirida illyuziya hosil bo'ladi.

voqelikdagi narsa va hodisalarning tana a'zolarini qabul qilish analizatorlarga bevosita ta'sir etmasdan inson ongida turli obrazlarning (ovozlarning eshitilishi, sharpalarning sezilishi) xayolan, fikran paydo bo'lishidan iborat idrokning psixopatologik (ruhiy xastalik) hodisasiga **gallyusinatsiya** deyiladi. Gallyusinatsiya hodisasi muvaqqat ruhiy xastalikning alomati, ba'zan qo'rqinch hissi mahsuli hisoblanib, bosh miya katta yarim sharlari qobig'idagi qo'zg'alish jarayonlarining nuqsonli sust (patologik) harakati natijasida goho asab tizimining zaharlanishi, zaiflashuvi, haddan tashqari toliqishi tufayli yuzaga kelishi mumkin. Gallyusinatsiya hodisasi bir necha xil ko'rinishga ega bo'lishi mumkin, ularning eng asosiylari quyidagilardan iboratdir: a) yo'q narsalarning ko'zga ko'rinishi; b) u yoki bu ovozlari, tovushlari eshitilishi; v) yo'q sharpalar, hidlar sezilishi kabilardir.

4.4. Diqqat va xotira jarayonlari.

Odamga har bir daqiqada atrof-muhitdan juda ko'p narsa va hodisalar ta'sir etib turadi. Lekin odamga ta'sir etayotgan bu narsa va hodisalarning hammasi bir xil aniqlikda aks ettirilmaydi. Ulardan ayrimlari aniq yaqqol aks ettirilsa, boshqa birlari shunchaki juda xira aks ettiriladi, yoki umuman aks ettirilmaydi. Bu esa ana shu odamga ta'sir etayotgan narsalarga diqqatning qay darajada qaratilishiga bog'liqdir. Demak, diqqatimiz qaratilgan narsa va hodisalar aniq va to'la aks ettiriladi.

Diqqat tushunchasiga olimlar tomonidan bir qator ta'riflar keltirilganligini ta'kidlash mumkin.

P.I.Ivanov tomonidan diqqat deb- ongning bir nuqtaga to'plab muayyan bir ob'ektga aktiv qaratilishga aytiladi.

Odamga har bir daqiqada ta'sir qilib turadigan qo'zg'atuvchilar turlicha reflekslarga sabab bo'ladi. Chunki har qanday refleks organizmning tashqi ta'sirotda beradigan qonuniy javob reaksiyasidir.

Diqqatning nerv-fiziologik asosida orientirovka yoki tekshirish deb ataladigan maxsus refleks yotadi. Bunday refleksni akademik I.P.Pavlov maxsus ibora bilan «bu nima gap refleksi» deb ham ataydi. Ana shu refleks odatda organizmga to'satdan birorta yangi narsaning ta'siri yoki haddan tashqari kuchli ta'sirotda orqali hosil bo'ladi. Orientirovka yoki tekshirish refleksi diqqatning fiziologik asosi hisoblanadi, chunki bu refleks bosh miya yarim sharlarining po'stida kuchli qo'zg'alish jarayonidan iborat bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda har bir daqiqada organizmga turli narsalarning ta'siridan hosil bo'lgan qo'zg'alishlarga nisbatan orientirovka yoki tekshirish refleksi ayni chog'da nisbatan kuchli (ya'ni optimal) qo'zg'alish manbaini yuzaga keltiradi.

Diqqat turlari. Odam ayrim narsalarga o'z diqqatini ongli ravishda o'zi hohlab qaratsa, boshqa bir narsalar diqqatni beixtiyor ya'ni bizning hohishimizdan tashqari jalb qiladi.

Ixtiyorsiz diqqat deb to'satdan ta'sir qilgan biror sabab tufayli bizning hohishimizdan tashqari hosil bo'ladigan diqqatga aytiladi.

Odamning ko'z o'ngida paydo bo'ladigan juda yorqin rangli narsalar, o'zining tashqi ko'rinishi jihatidan odatdagi narsalardan keskin farq qiluvchi predmetlar, to'satdan paydo bo'lgan qattiq tovush, biror narsaning keskin harakati va shu kabilar ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiruvchi sabablar bo'lishi mumkin. Masalan, hikoya o'qish mashg'uloti paytida to'satdan uchib o'tgan reaktiv samolyotning qattiq va bahaybat tovushi hammaning diqqatini beixtiyor o'ziga jalb qiladi.

Ixtiyorsiz diqqat odamning har turli ehtiyojlari va qiziqishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan diqqatdir. Shuning uchun ham ayni chog'dagi ehtiyojlarimiz, qiziqishlarimiz bilan bog'liq bo'lgan narsalarning ta'siri ixtiyorsiz diqqatga sabab bo'ladi. Masalan, erkin o'yin paytida zaldan eshitib qolgan bolani qiziqtirgan musiqa ovozi uning diqqatini o'yindan darhol o'ziga jalb qilib oladi.

Ixtiyorsiz diqqatning nerv-fiziologik asosini orientirovka yoki bu nima? refleksi tashkil qiladi. Chunki tevarak-atrofimizdagi narsalarning salgina o'zgarishi bizda darhol orientirovka refleksini yuzaga keltiradi. Boshqacha qilib aytganda, «nima gap» degan ma'noda atrofimizga razm sola boshlaymiz.

Ixtiyoriy diqqat deb, oldindan belgilangan qat'iy bir maqsad asosida va ongli ravishda diqqatimizni ma'lum bir narsa va hodisalarga qaratishimizga aytiladi.

Odamning ko'pchilik faoliyatlari asosan ixtiyoriy diqqatning ishtiroki bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun barcha faoliyat turlarida, ya'ni o'qish, o'yin va mehnat faoliyatlarida ixtiyoriy diqqatning roli juda kattadir. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga nisbatan uzoq vaqt mobaynida davom etadigan diqqat turi bo'lib, u zo'r berishlikni, ya'ni irodaviy kuch sarf qilishlikni talab etadi.

Ixtiyoriy diqqatning nerv fiziologik asosida miya yarim sharlarining po'stida vujudga keladigan optimal qo'zg'alish manbai bilan ikkinchi signallar sistemasining faoliyati yotadi. Ixtiyoriy diqqatning yuzaga kelishida nutqning roli g'oyat kattadir. Chunki ko'pchilik hollarda hoh ta'lim jarayonida bo'lsin, hoh mehnat jarayonida bo'lsin nutq orqali turli vazifalar qo'yish bilan ixtiyoriy diqqat ishga solinadi.

Shuni aytish lozimki, ixtiyoriy diqqat har doim ixtiyorsiz diqqat bilan almashinib turadi. Ixtiyoriy diqqat vaqtida odam tez charchaydi, chunki ixtiyoriy diqqat odamdan hamma vaqt iroda kuchini sarflashni talab etadi. Iroda kuchini sarflash orqali, ya'ni odam o'zini majbur qilish orqali diqqatni safarbar qilishi odamni charchatadi. Ixtiyorsiz diqqatda esa hech qanday iroda kuchini ishga solish talab etilmaydi. Shuning uchun ixtiyorsiz diqqatda odam charchamaydi. Ana shu jihatdan olganda ta'lim va mehnat jarayonida ixtiyoriy diqqatning vaqti-vaqti bilan ixtiyorsiz diqqatga o'tib turishi yaxshi bo'ladi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqatdan tashqari uning yana bir alohida turini ixtiyoriydan so'nggi diqqatni ko'rsatib o'tish mumkin. Bu tushuncha psixologiyaga N.F.Dobrinin tomonidan kiritilgan.

Diqqat xususiyatlari. Odamning diqqati bir qancha xususiyatlarga ega bo‘lib, ulardan asosiylari – diqqatning kuchi va barqarorligi, diqqatning ko‘lami, diqqatning bo‘linuvchanligi va diqqatning ko‘chuvchanligidan iboratdir.

Diqqatning kuchi va barqarorligiga ko‘ra odamlarning diqqatlari o‘zining kuchi va barqarorligi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Ayrim odamlarning diqqati kuchli va barqaror bo‘lsa, boshqa bir odamlarning diqqati kuchsiz va beqaror bo‘ladi.

Diqqatning kuchi va barqarorligi deb, odam o‘z diqqatini biror narsa yoki hodisaga uzoq muddat davomida muttasil qaratib tura olishiga aytiladi. Diqqatning kuchi va barqarorligi inson hayotida juda katta ahamiyatga ega. Chunki diqqatni ma’lum muddat biror narsaga muttasil, ya’ni uzluksiz tarzda qaratib odam ishlay ham olmaydi, o‘qiy ham olmaydi va hatto o‘ynay ham olmaydi. Diqqatning kuchli va barqaror bo‘lishi bir qancha sabablarga bog‘liqdir. Birinchidan, diqqatimiz qaratilgan narsaning xususiyatlari, biz uchun bo‘lgan ahamiyatiga, ikkinchidan diqqatimiz qaratilgan narsa bilan amalga oshiriladigan faoliyatlarimizga, uchinchidan nerv sistemasining ayrim xususiyatlariga bog‘liqdir. Bularning hammasi ob’ektiv, ya’ni bizning irodamiz bilan bog‘liq bo‘lmagan sabablardir. Diqqatning kuchi va barqarorligi albatta sub’ektiv, ya’ni odamning ayni chog‘dagi holati bilan ham bog‘liq. Masalan, ayni chog‘da betobroq bo‘lib turgan odamning yoki boshiga bir og‘ir tashvish tushgan odamning diqqati kuchli va barqaror bo‘la olmaydi.

Odamlar o‘z diqqatlarining ko‘lami jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Ayrim odamlar diqqatining ko‘lami keng bo‘lsa, boshqa bir odamlar diqqatining ko‘lami torroq bo‘ladi. Diqqatning ko‘lami ayni bir vaqtda odamning idrokiga sig‘ishi mumkin bo‘lgan narsalar miqdori bilan belgilanadi. Boshqacharoq qilib aytganda, idrok qilish jarayonida diqqatimiz qaratilgan narsalardan qanchasini ongimizga sig‘dira olishimiz diqqatning ko‘lamini tashkil etadi.

Odamning diqqati bir vaqtda faqat bitta narsagagina emas, balki ikkita yoki uchta narsaga ham birdaniga qaratilishi mumkin. Ana shunday paytlarda diqqatning bo‘linishi talab qilinadi. Demak, **diqqatning bo‘linishi** deganda biz ayni bir vaqtda diqqatimizni ikki yoki uch narsaga qaratishimizga aytamiz. **Diqqatning ko‘chuvchanligi** odamning diqqati har doim bir narsadan ikkinchi bir narsaga, bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga ko‘chib turadi. Diqqatning ana shunday xususiyatini diqqatning ko‘chuvchanligi deb yuritiladi. Diqqatning ko‘chuvchanligi diqqatning bo‘linuvchanligi bilan bog‘liq xususiyatdir. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, diqqatning ayni bir vaqtda birdaniga bir necha narsaga qaratilishi, ya’ni diqqatning bo‘linishi o‘z mohiyati jihatidan diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga juda tez ko‘chishidan iboratdir. Ana shu jihatdan olganda diqqatning ko‘chuvchanlik xususiyati juda ko‘p faoliyat va uning turlari uchun zarur bo‘lgan xususiyatdir. Masalan, hikoya o‘qib berish mashg‘ulotida bolalar o‘z diqqatlarini hikoya eshitishdan surat ko‘rishga, undan so‘ng yana eshitishga bemalol ko‘chira olishlari kerak. Agar maktab o‘quvchilariga nisbatan oladigan bo‘lsak, o‘quvchilar o‘z diqqatlarini bir dars predmetidan boshqa bir dars predmetiga bemalol ko‘chira olishlari kerak. Aks holda o‘quvchilar o‘tgan dars ta’sirida o‘tirib, yangi darsning mazmunini sifatli o‘zlashtira olmaydilar.

Xotira biz ilgari idrok qilgan, boshdan kechirgan va bajargan ishlarimizni yodda saqlash, keyinchalik ularni eslash yoki xotirlash jarayonidir. Biz har kuni yangi narsalarni bilamiz, kun sayin bilimlarimiz boyib boradi. Xotira faoliyatida shaxsning g'oyaviy yo'nalishi katta o'rin egallaydi. Bu yo'nalish uning faoliyatini hayot sharoiti ta'sirida shakllantiradi. Kishi o'zining shu faoliyati uchun muhim bo'lgan voqea, hodisalarni yaxshi eslab qoladi. Aksincha, kishi uchun kam ahamiyatga ega bo'lgan narsalar yomon esda qoldiriladi va tezda unutib yuboriladi. Shu o'rinda xotira borasidagi ta'riflarga qaytsak, ko'pgina adabiyotlarda xotira tushunchasi quyidagicha ta'riflanadi. «Individning o'z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi *xotira* deb ataladi». Shuni ta'kidlash joizki, keltirilgan mazkur ta'rif xotiraning murakkab, keng qamrovli jihatlarini to'la ta'kidlash imkoniyatiga ega.

Shaxsning yo'nalishi uning qiziqishida ifodalanadi. Kishining qiziqishi xotiraga aniq va kuchli ta'sir ko'rsatadi, ya'ni yaxshi esda olib qolishni ta'minlaydi. Biz ko'pincha u yoki bu narsa va hodisalarni yomon esda qoldiramiz. Bu xotirani yomonligini emas, balki ularga qiziqish yo'qligini ko'rsatadi. Masalan, o'quvchilar hamma fanlarni bir xil o'zlashtira olmaydilar. Bu ularning har xil xotiraga ega ekanliklar bilan emas, balki o'qitilayotgan fanga qiziqishning har xilligi bilan tushuntiriladi. Esda olib qolishga kishining emotsional munosabati ham katta ta'sir ko'rsatadi. Kishi uchun yaqqol hayajonli reaksiya vujudga keltiruvchi narsalar ongda chuqur iz qoldirib, puxta va uzoq yodda saqlanadi. Biz bir narsadan ta'sirlansak, o'sha uzoq vaqt esda saqlanadi. Samarali xotira kishining iroda sifatlariga ham bog'liqdir. Kuchsiz, irodasiz, ishyoqmas kishilar har doim yuzaki, yomon xotirleydilar. Aksincha, irodali, materialni o'zlashtirishga astoydil kirishadigan kishilar puxta va chuqur eslab qoladilar. Samarali xotira kishining umumiy madaniyatiga, uning aqliy saviyasiga, bilimiga, uquviga fikrlash qobiliyatiga, ko'nikma va odatlariga ham bog'liqdir. Shunday qilib, xotiraning tabiati va uning samaraliligi shaxsning xususiyatlari bilan bog'liqdir. Shaxs o'z oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalari asosida o'zining xotirlash jarayonini ongli ravishda tartibga soladi va boshqaradi.

Xotira sohasida quyidagi asosiy jarayonlar: esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bir-biridan farq qilinadi. Bu jarayonlar faoliyatda tarkib topadi va belgilanadi. Ma'lum materialni esda olib qolish hayot faoliyati davomida individual, ya'ni shaxsiy tajribani to'plash bilan bog'liqdir. To'plangan tajribadan keyingi faoliyatda foydalanish qayta esga tushirishni talab qiladi. Ma'lum materialning faoliyatda qatnashmay qolishi yoddan chiqarishga olib keladi.

Xotira, ya'ni esda olib qolish, idrok qilinayotgan narsalardan hosil bo'lgan obrazlar o'rtasida assotsiatsiyalarning yuzaga kelishidan iboratdir. Shu bois inson xotirasidagi assotsiatsiyalar 3 turga ajratiladi. Bular yondoshlik assotsiatsiyasi, o'xshashlik assotsiatsiyasi va qarama-qarshilik assotsiatsiyalaridan iboratdir. Yondoshlik assotsiatsiyasining asosida vaqt va fazoviy munosabatlar yotadi. Boshqacha qilib aytganda, yondoshlik assotsiatsiyasi bir necha narsa yoki hodisalarni ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilishdan hosil bo'ladi.

Masalan, bog'chada bolasi har kuni o'zining tarbiyachi opasi va tarbiyalanayotgan guruhini idrok qiladi. Keyinchalik, ya'ni katta bo'lgandan so'ng

bog'chasini eslasa tarbiyachi opasi va aksincha, tarbiyachi opasini eslasa, bog'cha guruhi ko'z o'ngida gavdalanadi.

Hozirgi paytda idrok qilinayotgan narsa bilan ilgari idrok qilingan narsa o'rtasida ma'lum o'xshashlik bo'lsa, bu narsalar o'rtasida o'xshashlik assotsiatsiyasi hosil bo'ladi. *Masalan*, bola dastavval bog'chaga kelgan paytida bog'cha mudirasining tashqi ko'rinishi, ovozi va munosabatlarini o'z onasiga o'xshatishi mumkin. Keyinchalik bola onasini ko'rganda, mudira opasini va aksincha mudira opasini ko'rganda onasini eslaydigan bo'lib qoladi. Bu ikkala odamning bola tasavvuridagi obrazlari o'rtasida assotsiatsiya hosil bo'ladi.

Hozirgi idrok qilinayotgan narsalar bilan ilgari idrok qilinayotgan narsalar o'rtasida qarama-qarshi belgilar va xususiyatlar bo'lsa, bunday narsalar o'rtasida qarama-qarshilik assotsiatsiyasi yuz beradi. *Masalan* yoz-qish, issiq-sovuq kabi narsalar o'rtasida qarama-qarshilik assotsiatsiyalari hosil bo'ladi.

Shunday qilib, xotiraning nerv-fiziologik asosida bosh miya po'stida hosil bo'ladigan shartli reflekslar, turli assotsiativ bog'lanishlar yotadi. Lekin, odam esda olib qolish paytida assotsiatsiyalar hosil bo'lganligini mutlaqo sezmaydi. Har xil assotsiatsiyalarning hosil bo'lganini odam keyinchalik biror narsani esga tushirish paytida bo'ladi.

Xotira turlari. Xotira insonning holati va faoliyatining barcha sohalarida qatnashishi tufayli uning namoyon bo'lish shakllari, holatlari, shart-sharoitlari, omillari ham xilma-xil ko'rinishga egadirlar. Odatda xotirani muayyan turlarga ajratishda eng muhim asos qilib uning tavsifnomasi sifatida esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish, unutish singari jarayonlarni amalga oshiruvchi faoliyatining xususiyatlariga bog'liqligi olinadi.

Harakat xotirasi – inson faoliyatining har bir turida ruhiy faollikning u yoki bu ko'rinishlarini ustunlik qilishida kuzatiladi. Masalan, harakat, hissiyot, idrok, aql-zakovat kabi ruhiy faoliyatning ko'rinishlari mavjuddir. Ana shu ruhiy faollik turlarining har biri tegishli harakatlarda va ularning mahsulotlarida o'z ifodasini topib harakatlarda, hissiy kechinmalarda, tuyg'ularda, obrazlarda, timsollarda, fikr va mulohazalarda aks etadi. Turli harakatlar va ularning bajarilishi tartibi, tezligi, sur'ati, izchilligi va boshqalarni esda qoldirish, mustahkamlash, esga tushirishdan iborat xotira turi harakat xotirasi deb ataladi.

His-tuyg'u yoki hissiyot xotirasi. Bu xotira his-tuyg'ular, ruhiy kechinmalar, hissiyotlar, ehtiyojlarimiz va qiziqishlarimiz qanday qondirilayotganligidan, atrofimizdagi narsa va hodisalarning xususiyatiga nisbatan munosabatimiz qay tarzda amalga oshirilayotganligidan doimo xabar berib turish imkoniyatiga ega. Shuning uchun har bir kishining hayoti va faoliyatida hissiy xotira turi juda katta ahamiyat kasb etadi.

voqelikdagi narsa va hodisalardan, o'z-o'zimizga bo'lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli hamda yoqimsiz kechinmalarni esda qoldirish, esda saqlash, esga tushirishdan iborat xotira turi hissiy xotira turi deb ataladi. Boshimizdan kechirgan va xotiramizda saqlanib qolgan hissiyotlar harakatga undovchi va o'tmishda salbiy kechinmalarga ega bo'lgan harakatlardan saqlanib qoluvchi signal tarzida namoyon bo'ladi.

Obrazli xotira – tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, ta'mlar, ranglar shakllar, bilan bog'liq bo'lgan xotira turidir. Obraz xotirasi deb yaqqol mazmunni, binobarin, narsa, hodisa-larning aniq obrazlarini, ularning xususiyatlari va bog'lanishlarini esda qoldirish, ongda mustahkamlash hamda zaruriyat tug'ilganida esga tushirishdan iborat xotira turiga aytiladi.

So'z-mantiq xotirasi mazmunini fikr va mulohazalar, aniq hukm hamda xulosa chiqarishlar tashkil etadi. Insonda fikr va mulohaza turli xil shakllar yordamida ifodalanganligi tufayli ularni ifodalash faqat o'zlashtirilayotgan materiallarning asosiy ma'nosini izohlash, talqin qilib berish yoki ularni so'zma-so'z ifodalanishini aynan aytib berishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Agar ma'lumot, axborot, xabar, material ma'no jihatidan qayta ishlanmasa, u holda materialni so'zma-so'z o'zlashtirish, mantiqiy o'rganish bo'lmasdan, balki aksincha mexanik esda olib qolishga aylanib qoladi.

So'z-mantiq xotirasining vujudga kelishida birinchi signal bilan bir qatorda ikkinchi signallar tizimi asosiy hisoblanadi. Chunki so'z mantiq xotirasi faqat insongagina xos bo'lgan xotiraning maxsus turi hisoblanib, bu xotira turi o'zining sodda shakllari bilan hayvonlarga ham taalluqli bo'lgan harakat, his-tuyg'u va obrazli xotiralardan sifat, ham miqdor jihatdan keskin farq qiladi. Ana shu boisdan so'z-mantiq xotirasi bir tomondan xotiraning boshqa turlari taraqqiyotiga asoslanadi, ikkinchidan ularga nisbatan yetakchilik qiladi. Shu bilan birga, boshqa turlarning rivojlanishi so'z mantiq xotirasining takomillashuviga uzviy bog'liqdir. So'z-mantiq xotirasining o'sishi qolgan xotira turlarining barqarorlashuvini belgilaydi.

Xotira turlariga nisbatan boshqacha tarzda yondashish hollari ham uchraydi. Shu bois xotira faoliyatini amalga oshirayotgan faollik xususiyatlari bilan uzviy bog'liq ravishda turlarga ajratiladi. Masalan, faoliyat maqsadiga ko'ra xotira ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo'linadi.

Ixtiyoriy xotira deganda ma'lum maqsadni ro'yobga chiqarish uchun muayyan davrlarda aqliy harakatlarga suyanagan holda amalga oshirilishidan iborat xotira jarayoni tushuniladi. Bu faoliyatni odam ongi bevosita boshqaradi. Ko'pincha psixologiya fanida ixtiyoriy xotiraga ixtiyorsiz esda olib qolish qarshi qo'yiladi. Bu jarayon ma'lum kerakli topshiriq yoki vazifa qo'yilsa, esda olib qolishga yetaklovchi faoliyat biron-bir maqsadni ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan taqdirda yuzaga keladi. Biz matematik topshiriqlarini yechayotganimizda masaladagi sonlarni esda olib qolishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ymaymiz. Mazkur so'z mantiq xotirada asosiy maqsad faqat masala yechishga qaratiladi. Buning natijasida sonlarni esda saqlashga, hech qanday o'rin ham qolmaydi. Shunga qaramay, biz ularni qisqa muddat bo'lsa-da, esda saqlashga intilamiz. Bu holat faoliyat yakunlangunga qadar davom etadi.

Xotiraning ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlari xotira taraqqiyotining ikkita ketma-ket bosqichlarini tashkil etadi. **Ixtiyorsiz xotiraning** turmushda va faoliyatda katta o'rin egallashini har kim o'z shaxsiy tajribasidan biladi. Ixtiyorsiz xotiraning muhim xususiyatlaridan biri ma'lum maqsadsiz aqliy, asabiy, irodaviy zo'r berishsiz hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan keng ko'lamdagi ma'lumot, xabar, axborot, ta'surotlarning ko'pchilik qismini aks ettirishdir. Shunga qaramasdan

inson faoliyatining turli jabhalarida o'z xotirasini boshqarish zarurati tug'ilib qolishi mumkin. Xuddi mana shunday sharoitlar, holatlar, vaziyatlarda esda saqlash, esga tushirish yoki eslash imkoniyatini yaratadigan xotiraning mazkur turi katta ahamiyatga egaligi shubhasiz.

So'nggi paytlarda rus va xorij psixologiyasida xotira borasidagi tadqiqotchilarning e'tiborini esda olib qolishning dastlabki, boshlang'ich daqiqalarida vujudga keladigan holatlar, jumladan tashqi taassurot izlarining mustahkamlanishigacha bo'lgan jarayonlar, holatlar, mexanizmlar, shuningdek, ularning mustahkamlanish muddatlarini ham o'ziga jalb qilib kelmoqda.

Masalan, biror material xotirada mustahkam joy olish uchun uni sub'ekt tomonidan tegishli ravishda qayta ishlab chiqish zarur va materialni bunday ishlab chiqish uchun ma'lum darajada muddat talab etish tabiiydir. Ana shu muddat xotirada qayta tiklanilayotgan izlarni mustahkamlash deb qabul qilingan. Mazkur jarayon inson tomonidan yaqindagina bo'lib o'tgan hodisalarning aks sadosi sifatida kechiriladi va takomillashadi. Inson muayyan daqiqalarda, lahzalarda, ayni paytda bevosita idrok qilinayotgan narsalarni go'yo ko'rishda, eshitishda davom etayotgandek tuyuladi. Ushbu jarayon kelib chiqishi jihatidan beqaror, hatto o'zgaruvchan, lekin ular shu qadar maxsus tajriba orttirish mexanizmlarining faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan ularning roli shu qadar ahamiyatli-ki, bu jarayonlarda esda olib qolish, esda saqlash, axborotlar, malumotlar, xabarlarni qayta esga tushirishning alohida turi sifatida qaraladi. Ushbu jarayon odatda psixologiya fanida **qisqa muddatli xotira** deb ataladi.

Operativ xotira inson tomonidan bevosita amalga oshirilayotgan faol tezkor harakatlar, usullar uchun xizmat qiluvchi jarayonni anglatuvchi mnemik holat **operativ xotira** deb ataladi. Hozirgi zamon psixologiyasida ushbu holatni namoyon qilish uchun quyidagi misol keltiriladi. Matematik amalni bajarishga kirishar ekanmiz, biz uni muayyan bo'laklarga ajratib hal qilishni maqsad qilib qo'yamiz. Shu boisdan oraliq natijalarni yodda saqlashga intilamiz, nihoyasiga yaqinlashgan sari ayrim materiallar esdan chiqa boshlaydi. Mazkur holat matnni talaba yoki o'quvchi tomonidan o'qishda, uni ko'chirib yozishda, ijodiy fikr yuritishda, aqliy faoliyatni amalga oshirishda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Xotira jarayonlari. Xotira faoliyati esda qoldirishdan boshlanadi. Esda qoldirish idrok qilingan narsa va hodisalarni miya po'stida iz hosil qilishdir. Uning fiziologik asosi miya po'stida muvaqqat nerv bog'lanishining vujudga kelishidir. Esda qoldirish o'zining faolligi jihatidan ikkiga bo'linadi:

- a) ixtiyoriy esda qoldirish;
- b) ixtiyorsiz esda qoldirish.

Ixtiyorsiz esda qoldirishda oldindan maqsad quyilmaydi, mavzu tanlanmaydi va iroda kuchi sarflanmaydi. O'zining go'zalligi, hissiy ta'sirchanligi, hajmi, harakatchanligi, tezligi, shakli va boshqa xossalari bilan farq qiladigan narsa va hodisalar ixtiyorsiz esda qoladi. Masalan, tasodifiy hodisalar, karnay-surnay ovozi ixtiyorsiz esda qoladi.

Ixtiyoriy esda qoldirishda esa oldindan maqsad qo'yib mavzu belgilanadi. Masalan, dars materiallarini esda olib qolish, imtihonga tayyorlanish va boshqalar. Ixtiyoriy esda qoldirishda quyidagi turli usullardan foydalaniladi:

1. maqsad qo'yish, masalan, institutga kirish oldidagi maqsad;
2. o'quv materiallarini tushunib esda qoldirish;
3. esda qoldirishning rasional usullaridan foydalanish, masalan, esga tushirish yo'li bilan esda qoldirish.

Beixtiyor esda qoldirishda qiziqish katta rol o'ynaydi. Bizning oldingi tajribamiz bilan bog'liq narsa va hodisalar beixtiyor oson esda qoladi. Biz ba'zi bir faktlarni bilsak, ular haqida tushunchaga ega bo'lsa, shu faktlarga tegishli bo'lgan hamma narsalar oson esda qoladi

4.5. Tafakkur shakllari

Psixologiya fani nimadan bahs etadi, degan an'anaviy savol mav-juddir, biroqhozirgi davrda tafakkur psixologiyasi predmeti nima, degan savol tug'ilmokda. Ma'lumki, psixologiya fani tafakkurni o'rganadigan yagona fan emas, chunki uning ayrim jihatlarini logi-ka, mantiq, falsafa, hatto kibernetika tadqiq qilmoqda. Shuning uchun tafakkur psixologiyasi predmetini anikdash juda muhim masa-lalardan biriga aylanib qolmoqda.

Umumiy psixologiya darsliklarida tafakkurga berilgan ta'rif turlicha bo'lib, ikkita yoki uchta muhim xususiyati ta'kidlab o'tiladi, xo-los. Jumladan, P. I. Ivanovning darsligida «tafakkur insonning shunday aqpiy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq (to'g'ri), go'liq, chuqur va umumlashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning tag'in ham oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon be-radi», deb ta'riflanadi. Ushbu ta'rifda tafakkurning to'la, aniq va umumlashtirilgan holda aks ettirishi ta'kidlab o'tiladi, xolos, le-kin uning xarakterli xususiyatlari bavo-sita so'z yordami bilan ifoda-lanishi muallifning diqqat markazidan chetda qolgan.

M. V. Gamezo «tafakkur voqelikning umumlashgan holda va so'z hamda o'tmish tajriba vositalarida aks ettirilishi» ekanligi bayon qiladi. U tafakkurning umumlashgan, so'z vositasida va vositali at-rof-muhit hodisalarini aks ettira olishini ta'kidlaydi. Bizningcha, tafakkurga berilgan ushbu ta'rif uning predmetini to'la ochib be-rishga qurbi yetmaydi, shuning uchun boshqa manbalarga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

A. V. Petrovskiy tahriri ostidagi darslikda tafakkurga ushbu shaklda ta'rif o'z ifodasini topgan: «Tafakkur — ijtimoiy-saba-biy, nutq bilan chambarchas bog'liq muhim bir yangilik qidirish va ochishdan iborat psixik jarayondir, boshqacha qilib aytganda, tafak-kur voqelikni analiz va sintez qilishda uni bevosita va umumlash-tirib aks ettirish jarayonidir». Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, tafakkur yuqorida keltirib o'tilgan ta'riflardan bir muncha kengroq xususiyatlarni ochib berish uchun xizmat qiladi, biroq uning jihat-lari to'la qamrab olinmagan.

V. V. Bogoslovskiy tahriridagi darslikda ham tafakkurga beril-gan ta'rif uning umumlashgan va bilvosita aks ettirish xususiyatla-ri yoritilgan, xolos. Xuddi shunga o'xshash tafakkur xususiyatlari F. N. Gonobolin, K. K. Platonov darsliklarida ham uchraydi.

Bizningcha, tafakkur predmetini belgilash uchun to'laroq ta'rif O. K. Tixomirovning darsligida berilgan. Tafakkur predmetiga kiruvchi tarkibiy qismlar

mana bunday ifodalanadi: «Tafakkur — bu o‘z mahsuloti bilan voqelikni umumlashtirib, bavoita aks etti-rishni xarakterlaydigan, umumlashtirish darajasi va foydalanadi-gan vositalariga hamda o‘sha umumlashmalar yangiligiga bog‘liq ra-vishda turlarga ajratishdan iborat jarayon, bilish faoliyatidir». O. K. Tixomirov mazkur ta‘rifda tafakkurning aksariyat jihatlari va xususiyatlarini ta‘kidlab o‘tgan. Lekin tafakkur muammosiga yan-gicha yondashishlarning paydo bo‘lishi ta‘rifni yanada takomillash-tirishni taqozo qiladi.

Hozirgi davrda tafakkurning predmeti yuzasidan psixologiyada turli-tuman qarash va ta‘riflar mavjuddir. Ularni ayrimlariga xarakteristika berib o‘tamiz. S. L. Rubinshteyn nazariyasiga bino-an, tafakkurni psixologik jihatdan o‘rganishning asosiy predmeti jarayon, faoliyat tariqasida namoyon bo‘lishdir. Muallif tafakkur operatsiyalari, shakllarini shakllantirishda jarayon, muammoli va-ziyatni hal qilishda esa fikr yuritish faoliyati sifatida vujudga kelishini chuqur tahlil qilib beradi. S. L. Rubinshteyn tafakkur to‘g‘risidagi g‘oyani rivojlantirib, uni sub‘ekt faolligining paydo bo‘lishi deb atadi.

A. N. Leontev tafakkur psixologiyasi predmeti yuzasidan mulo-haza yuritib, tafakkurni turli ko‘rinishlarga ajratadi, fikr yuri-tish faoliyati ekanligini tan oladi, lekin uni predmetli-amaliy faoliyat deb nomlaydi. Shuning bilan birga tafakkurning struktu-rasi, fikr yuritish motivatsiyasi to‘g‘risida nazariy-metodologik muammolarni o‘rtaga tashlaydi.

P. Ya. Galperin fikriga ko‘ra, tafakkur - bu orientirlash-tad-qiqot faoliyati, orientirovka jarayonidir, ya‘ni orientirovka ja-rayoni, orientirovka faoliyati. Muallif psixologiya fani intel-lektual masalalarini yechishda sub‘ektning tafakkurga orientirovka qilish jarayonini o‘rganishdan iborat deb tushuntiradi. P. Ya. Gal-perin tafakkurning boshqa jahatlarini o‘zining aqliy harakatlar-ni bosqichli shakllantirish nazariyasidan kelib chiqqan holda yori-tishga intiladi.

A. V. Brushlinskiy tadqiqotlarida tafakkurning muhim yangi-likni qidirish va ochish, gipoteza va nazariyalarni bashorat qilish, oldindan payqash xususiyatlari alohida ta‘kidlab o‘tiladi. Yuqori-dagi mualliflardan farqli o‘laroq A. V. Brushlinskiy tafakkur-ning umumlashtirib, bilvosita aks ettirishdan tashqari muhim yangilikni izlash va ochish, oldindan bashorat qilish xususiyatlari mav-judligini dalillab ko‘rsatadi.

Tafakkur psixologiyasi predmeti yuzasidan sho‘ro psixologlari tomonidan bildirilgan mulohazalarga yakun yasab, umumiy ta‘rif berishning mavridi keldi. Psixologiyada tafakkurga nisbatan be-rilgan qator tushunchalar mavjuddir, jumladan, jarayon, fikr yuri-tish faoliyati, bashorat qilish, anglashilgan bilimlar, aql mezon, fahmlilik va boshqalar. Yuritilgan fikrlarga suyangan holda, tafakkurga quyidagi shartli ta‘rifni berish mumkin: Tafakkur at-rof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavoita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, ijtimoiy-sababiy bog‘lanish-larni anglashga, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo‘naltirilgan aqliy faoliyatdir. Ta‘rifda tafakkurning eng muhim xususiyatlari va funksiyasi sanab o‘tilgan, ya‘ni so‘z (fikr) bilan, umumlashtirib, bavoita, ijtimoiy-sababiylik, yangilik ochish, bashorat qilish, jarayon, faoliyat va

boshqalar. Bizningcha, berilgan ta'rifdan kelib chiqqan holda tafakkur predmetini anikdashga harakat qilinsa maq-sadga muvofiq ish qilingan bo'lar edi. Tafakkur predmetini belgi-lash mashaqqati uning murakkab bilish jarayoni ekanligini yana bir karra tasdiklab turibdi.

Inson idrok qilgan, xotirasida saqlab qolgan narsalarning barchasi uning uchun ma'lum ma'no va mohiyatga ega bo'ladi. Aks xolda u eslab qolmaydi ham, keyingi safar analogik ob'ekt bilan to'qnash kelganda, unga diqqatini qaratmaydi ham, figura fonga aylanib qolaveradi. Ya'ni, biz ko'rgan, eshitgan, his qilgan narsalarimizning barchasi ma'noli, kerak bo'lsa, ma'nili bo'lishini xohlaymiz. Shunisi xarakterliki, ana shunday narsa va hodisalarga biz tomondan beriladigan ma'no har bir alohida shaxs tomonidan turlicha idrok qilinadi. Masalan, olim uchun har qanday kitob - hayotining ma'nosi bo'lsa, dexqon uchun yer va undan olinadigan hosil - ahamiyatli hisoblanadi. hattoki, bitta narsaning o'zi turli odamlar uchun turli xil ma'no va mazmun kasb etadi. O'sha kitob misolini oladigan bo'lsak, kitob industriyasi bilan shug'ullanuvchi muhandis uchun - ishlab chiqarish mahsuloti, kitob do'koni sotuvchisi uchun - tovar - mahsulot, o'quvchi uchun - ilm manbai, muallif olim uchun - ijodining mevasi, eng qimmatli narsadir.

Har bir alohida narsaga bo'lgan munosabatimiz uning biz uchun qadr-qimmatiga bevosita ta'sir etadi, u gox ijobiy, gox salbiy bo'lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan ham biz narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lamiz. Tilshunoslikni kasb etib tanlagan talaba uchun kibernetik modellashtirishga bag'ishlangan ma'ruza qanchalik zerikarliday tuyulsa, iqtisodchilik kasbini egallamoqchi bo'lganlar uchun pul, foyda va daromad olish yo'llari haqidagi ma'lumotlar shunchalik ahamiyatli, oddiy so'zning morfologik tahlili - shunchalik befarqlik holatini keltirib chiqaradi. Demak, bizning dunyoni, uning sir-asrorlarini tushunishimizning zaminida narsa va hodisalarning biz uchun shaxsiy aloqasi, ahamiyatligi darajasi yotadi. Ana shunday dunyoni tushunishimiz, anglashimiz va unga ongli munosabatimizni bildirib, izxor qilishimizga aloqador bilish jarayoni psixologiyada tafakkur, fikrlash deb ataladi.

Tafakkur - inson ongining bilish ob'ektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi umumlashgan va mavxumlashgan aks ettirish shaklidir. Tafakkur muammolari uzoq vaqtgacha o'zining murakkabligi bilan psixologlar nazaridan chetda bo'lgan, u asosan faylasuflar va mantiqshunoslar fikr yuritadigan masala hisoblangan. Psixologiya ilmining otaxoni hisoblanmish nemis olimi vilgelm vundt ham psixologiyani ikkiga bo'lib - fiziologik psixologiya (eksperimental yo'l bilan bilish jarayonlarini o'rganuvchi fan) va halklar psixologiyasi kismlariga bo'lib, oxirgi psixologiyaning tarkibiga nutq va tafakkur psixologiyasini ham kiritgan va uni eksperimental tarzda o'rganib bo'lmaydi, ularni tushuntirish mumkin xolos deb hisoblagan. Bu xulosalar aslida tafakkur va fikrlash jarayonlarining naqadar murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunday bo'lsa ham shuni ta'qildash joizki, birinchidan, tafakkur va fikrlash jarayonlari - bu bilish jarayonlari;

ikkinchidan, ular ham shaxs tomonidan borliqni aks ettirish shakli, umumlashtirib, bilvosita aks ettirish shakli;

uchinchidan, bu jarayonlar ham eksperimental psixologiya tomonidan o'rganiladi;

to'rtinchidan, tafakkur bilishning eng oliy va yuqori darajadagi shaklidir. Tafakkurning oliyligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farqli, bevosita aks ettirish bo'lmay, narsalar va ularning xossalarini ular yo'q paytda ham aks ettirishga imkon beradi. Masalan, Afrikaning subtropik xududlari to'g'risida gap ketganda, umrida biror marta Afrikaga bormagan odam ham subtropiklik xossasini bilgan i uchun ham ushbu axborotni tushunib, uni qabul qila oladi. Sinov paytida talaba kecha o'qigan, laboratoriya sharoitida sinab ko'rgan qonuniyatlar xususida xuddi ro'parasida namoyon bo'layotganday, obrazli qilib gapirib berishi, ro'y bergan hodisalarni yana formulalar va statistik hisob-kitoblar vositasida isbot qilib berishi ham mumkin. Bu operatsiyalarning asosida tafakkur jarayonlari yotadi.

Tafakkur qilishimizni ta'minlovchi organ - bu bizning miyamiz. Barcha hisob-kitob ishlari - eng elementar harakatlarni rejalashtirishdan tortib, murakkab mavxum teoremlarni isbot qilishga qaratilgan operatsiyalar miyada sodir bo'ladi. Shuning uchun ham juda charchab turgan paytda odamdan biror qiyinrok masala xususida fikr bildirishini so'rasangiz, «hozir boshim og'rib turibdi, juda charchaganman, biroz o'zimga kelay, keyin fikrlashamiz», deb javob beradi. Demak, miya faoliyati bilan fikrlash faoliyati o'zaro uzviy bog'liq ekan.

Miyamizning fikrlash qobiliyati va imkoniyatlari shunchalik salmoqligi, ayrim olimlarning fikricha, uning ishlash qonunlari hozir biz ishlatayotgan kompyuterlar emas, yana 100-200 yillardan keyin paydo bo'ladigan murakkab, o'ta «aqlli» kompyuterlar faoliyatiga yaqin ekan. Kallamizga kelgan barcha uy - hayollar - bu fikrlardir. Normal insonni fikrsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, har on, har dakikada odam miyasi kandaydir fikrlar bilan band bo'ladi. Ularni tartibga solish, keragiga diqqatni qaratish, ichki yoki tashqi nutq vositasida uni yechish - fikrlash jarayonidir.

Fikrlash jarayoni aslida ma'lum bir masala, muammo, jumboqni hal qilish kerak bo'lganda paydo bo'ladi. Fikrlash doimo bir narsa xususida kamida bitta yechimni berishi shart, aks xolda u boshqa jarayonga - hayol, fantaziyaga aylanib ketishi mumkin. Fikr, g'oya, aniq yechim bo'lmaganda, inson miyasining borlikdagi narsa va hodisalar mohiyatini aks ettirishi hayol deb ataladi. Shuning uchun ham do'stlar davrasida ba'zan muammo xususida tortishuv bo'lib qolganda, aniq bilimi yoki g'oyasi yo'qligi tufayli kallasiga kelgan narsani aytgan bolaga qarab «Juda olib qochishga ustasan-da, hayolparast» deyishadi.

Shunday qilib, muammo yoki jumboqlar bizni fikrlashga majbur etadi. Masalan, shunday masalani olib ko'raylik. Sizga mixlar solingan bir karton quticha va ikkita sham, bolg'acha berilgan. vazifa: eshikka shamni o'rnatib, yoqib qo'yish kerak. Kim qanday yechadi? Albatta, birdaniga to'g'ri yechimga kelish qiyin. Agar kutichani bo'shatish mumkinligi va uni shamdon sifatida eshikka kokish mumkinligi to'g'risida fikr kallaga kelmaguncha, yechimni topish qiyin.

Ayni shu masala ikki xil shart bilan berilgan: bittasida kuticha mixlar bilan tula deyilgan, ikkinchisida quticha bo'sh deb berilgan. Ikkinchi holatda bolalar uning yechimiga tezroq kelishgan. Psixologlarning fikricha, har qanday masalani yechish mobaynida odam uning shartlarini bir necha variantlarda tasavvur qilsagina yechimga kelarkan. Agar idrok bilan bog'laydigan bo'lsak, figura fonga, fon esa figuraga aylanadi, ularning o'rinlari almashadi va hakoza. Bunday individual farq shundaki, ba'zi bolalar yechimga to'g'ridan-to'g'ri figura asosida keladi, boshqalar esa bir necha yechimning variantlarini ko'zoldiga keltirib, so'ngbir qarorga keladi. Kimdir juda tez fikrlaydi, kimdir juda sekin.

Shuning uchun ham test yechish jarayonida yonma-yon o'tirgan ikki bola bir xil yechimni belgilaydi, lekin o'sha yechimga kelish yo'llari har birida o'ziga xos bo'ladi. Aynan shu jarayonning qanday kechishini tafakkur psixologiyasi o'rganadi. Muammoning yechimi ba'zan birdan, yorkin yulduzday yark etib paydo bo'ladi. Bunday psixologik holat psixologiyada insayt - oydinlashuv deb ataladi. Odam qachon ana shunday fikrlarda tiniklik, insayt paydo bo'lganini o'zi ham bilmaydi. Eng iqtidorli, zukko olimlar ham o'zfikr yuritish qonuniyatlariga e'tibor berib, yangi g'oya qachon, qanday yo'l bilan paydo bo'lganiga javob topolmaganlar.

Hattoki, ba'zan shunday ham bo'ladiki, yangilik kashf etgan olim o'zining fikri naqadar noyob ekanligini ham anglash imkoniyatiga ega bo'lmaydi, qolaversa, kashfiyot go'yoki uniki emasday, qaerdan kelib qolganini ham tushunmaydi. Shuning uchun ham ko'plab genial kashfiyotlarning haqiqiy qadr - qimmatini muallif o'tib ketgandan keyin tarix tomonidan baholanadi. Xuddi shunday qadrga ega bo'lgan kashfiyotlar yurtimizda yashab o'tgan yuzlab allomalar ijodiga taalluqli.

Masalan, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abu Nasr Farobiy, Al-Farg'oniy, Xorazmiy, Zamashhariy kabi allomalar o'zlari ijod qilgan paytlarida yaratgan g'oyalari va kashfiyotlarining qanchalik ahamiyatli va o'lmas ekanligini keyingi avlod, butun bir insoniyat tarixi isbot qilib, tan oldi. R. Dekartning kallasiga analitik geometriya g'oyasi kelganda, o'zida yo'q xursand bo'lgan va cho'kkalab, yig'lab shu fikrni unga ato etgan Xudoga sajda qilgan ekan. Darhaqiqat, miyadagi tiniqlik, oydinlashuv avvalo Olloxning inoyati, qolaversa, o'sha fikr egasining mashaqqatli mehnati, tinimsiz ilmlar dunyosida to'kkan zaxmatli terlari evaziga ro'y beradi. Umuman yangiliklar ochish, ijod qilishga aloqador tafakkur turi uning eng ahamiyatli va shu bilan birga eng qiyin turidir. Chunki ijodkor, yoki kashfiyotchi nimanidir kashf qilishni xohlaydi, tinimsiz izlanadi, lekin qachon, qanday sharoitda, qanday yo'l bilan uni ochishi mumkinligini o'zi ham bilmaydi. Shu o'rinda akademik Kedrovning Mendeleyev davriy jadvalini kashf qilganligi xususidagi esdaliklari juda o'rinli. Olim uzoq vaqt mobaynida barcha kimyoviy elementlarni ma'lum qonuniyat asosida jadvalga tushirishni o'ylab yurgan. «Kallamga kelyapti-yu, uni ko'rolmayapman», deb tashvishlanardi olim. Kunlardan bir kun u juda toliqib, yozuv stoli ustida uxlab qolganda, tushida davriy

jadvalni «ko‘rgan». Xursand bo‘lib ketib, uyg‘ongan zaxoti moddalarni jadvalga joylashtira boshlagan. Tushdagi ishi bilan o‘ngidagi ishining farqi shu bo‘lganki, tushida yengil moddalar pastda joylashgan bo‘lgan, Mendeleyev ularni o‘ngida «to‘g‘rilab» chiqqan. Bu ham o‘sha insaytga bir misol.

4.6.Xayol sifatlari

Insonning Er sayyorasida yashovchi birorta mavjudotga xos bo‘lmagan sifat – yangilik yaratish qobiliyatini o‘rganib, inson psixikasining yana bir noyob hodisasi bilan to‘qnashamiz. Uning mohiyati insonning o‘z ongida real voqelikda hali mavjud bo‘lmagan obrazni yaratishdan iborat, bunday obraz yaratishning asosini esa o‘tmish tajribasi tashkil etadi.

Idrok, xotira va tafakkur bilan bir qatorda inson hayotiy faoliyatida xayol ham muhim o‘rinni egallaydi. Xayol bilish jarayoni bo‘lib, unda voqelik vositali tarzda aks etadi. Aks ettirishning vosita materiallari sifatida idrok obrazlari, xotira taassurotlari namoyon bo‘ladi. Tafakkur kabi xayol ham o‘tmish tajribasini qayta ishla bilan yangi bilimlarni yaratishga qaratilgan.

Shunday qilib, **xayol** – bu real voqelikni aks ettiruvchi taassurotlarni, qayta tuzish va shu asosda yangi taassurotlarni yaratish jarayoni. Xayol – bu obraz, tasavvur yoki g‘oya shaklidagi yangilik yaratishning psixik jarayoni.

Xayol obrazlari idrok obrazlari va xotira tasavvurlaridan ularda inson hali duch kelmaganlari aniqlanishi va shu tarkibda bo‘lishi bilan farq qiladi. Bular inson ko‘z o‘ngida sodir bo‘lmagan xodisalar, dalillar, voqealardir. Xayol obrazlari o‘zida sodir bo‘lishi kutilgan voqea va hodisalarni tutishi mumkin. SHu bilan birga, xayollarda kashf etilgan yangilik doimo haqiqatda mavjud bo‘lganlar bilan u yoki bu darajada bog‘langan bo‘ladi. Xayol obrazlari idrok obrazlariga, shuningdek, xayolda chuqur o‘zgarishlarga uchraydigan xotira tasavvurlariga ham tayanadi. Insonning individual taraqqiyoti jarayonida xayol tafakkur bilan uzviy aloqada shakllanadi. Xayol obrazlarini tuzish inson aqliy taraqqiyotining yuqori darajasidagina amalga oshishi mumkin.

Ko‘p hollarda xayol yangi echimni topish zaruriyati tug‘ilganida, ya’ni, harakatdan o‘zib ketgan holda aks ettirish talab etilgan muammoli vaziyatda yuzaga keladi.

Xayol natijasida inson kelajakni oldindan ko‘ra oladi va o‘z hulq-atvorini boshqaradi, atrof-olamni ijodkorlik bilan o‘zgartiradi. Xayol – mehnat faoliyatida shakllangan psixik faollikning maxsus tarzda inson tomonidan ifodalanishi. Xayol voqelikni avvaldan aks ettirishni ta’minlaydi, bunda o‘tmishning kelajakdagi proeksiyasi hosil qilinadi. Xayol insonga vaziyatda yo‘l topishga va bevosita

amaliy harakatlarning aralashuvisiz masalalarni hal etish imkonini yaratuvchi ko'rgazmali-obrazli tafakkurning asosi bo'lib xizmat qiladi. Xayol obrazlari faqat insonda mavjud bo'lgan real olam obrazlarining alohida tomonlarini qayta ishlab chiqish yo'li bilan yaratiladi.

Xayol doimo insonning amaliy faoliyatiga yo'naltirilgan bo'ladi. Inson biror harakatni amalga oshirishdan avval, uni qanday bajarish zarurligi va uni qanday bajarishini tasavvur qiladi. SHunday qilib, u avvaldan keyinchalik sodir bo'ladigan amaliy faoliyatda ishlab chiqariladigan moddiy jism obrazini yaratadi.

Xayol faoliyati inson hissiy kechinmalari va uning iroda harakatlarini tadbqiq etish bilan uzviy holda bog'langan.

Xayolning **fiziologik asosi** nerv aloqalarini dolzarblashtirish, ularning emirilishi, qayta guruhlariga qo'shilib, yangi tizimlarga birlashishi, o'tmish tajribada shakllanib bo'lgan vaqtinchalik aloqalar yangi uyg'unliklarining hosil bo'lishidan iborat. Bunda mavjud bo'lgan vaqtinchalik aloqalarning oddiy holda dolzarblashtirish yangilikning yaratilishiga olib bormaydi. Yangilikning yaratilishi avval bir-biri bilan uyg'unlashmagan vaqtinchalik nerv aloqalaridan hosil bo'lgan uyg'unlikni taqazo etadi. Xayol jarayoni ikkila xabarlovchi tizimlarning hamkorlikdagi faoliyatidan iborat. Bunda ikkinchi xabar tizimi – so'z katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Barcha ko'rgazmali obrazlar u bilan uzluksiz ravishda bog'langandir. So'z xayol obrazlarining hosil bo'lish asosini tashkil etadi, ularning tarkib topish yo'lini nazorat qiladi, ularni saqlab qolish, mustahkamlash, o'zgartirish vositasi hisoblanadi. Xayol doimo voqelikdan chetga chiqishdir, lekin istalgan vaziyatda xayol manbai – ob'ektiv voqelik hisoblanadi.

Inson hayotida xayol qator maxsus **vazifalarni** bajaradi. Ulardan **birinchisi** voqelikni obrazlarda ifodalash va masalalarni hal etishda ulardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishdan iboratdir. Xayolning bu vazifasi tafakkur bilan aloqador bo'lib, unga organik tarzda kiritilgandir.

Xayolning **ikkinchi vazifasi** emotsional holatlarni boshqarishdan iborat. O'z xayoli ko'magida inson qisman bo'lsada, ko'pgina ehtiyojlarni qondirish, uning natijasida yuzaga kelgan zo'riqishni kamaytirishga layoqatli bo'ladi.

Uchinchi vazifasi xayolning inson bilish jarayonlari va holatlari, xususan, idrok, diqqat, xotira, nutq va hissiyotlarni ixtiyoriy boshqarishdagi ishtiroki bilan bog'liq. Obrazlar vositasida inson idrok, xotiralar, iboralarni boshqarish imkoniga ega bo'ladi.

To‘rtinchi vazifasi harakat ichki rejasining shakllanishi – obrazlardan foydalanib, ularni ongda bajarish layoqatidan iborat.

Beshinchi vazifasi – bu faoliyatni rejalashtirish va dasturlash, bunday dasturlarni tuzish, ularning bexatoligi, joriy qilish jarayonini baholash.

Xayol yordamida biz organizmning ko‘plab psixofiziologik holatlarini boshqarishimiz, kutilayotgan faoliyatga moyillashtirishimiz mumkin. Insonning irodaviy yo‘l bilan xayol vositasida organik jarayonlarga ta’sir ko‘rsatishi, nafas olish maromi, tomir urish tezligi, qon bosimi, tana haroratini o‘zgartirishi mumkinligini isbotlovchi dalillar ma’lumdir. Ushbu dalillar autotrening asosida o‘z tasdig‘ini topgan.

Xayol turlari tasniflanishining bir necha xillari mavjud, ularning har biri asosida xayolning ahamiyatga molik belgilari: faollik, inson maqsadlari bilan aloqasi, yangi obrazlar yaratish mustaqilligiga egadir. Faollik belgisi bo‘yicha xayol faol va sust xayolga bo‘linadi.

Faol xayol doimo ijodiy va shaxsiy masalani hal etishga qaratilgan, aniq amaliy faoliyatni bajarish bilan bog‘liq. Faol xayol kelajakka qaratilgan bo‘lib, vaqtdan ma’lum daraja sifatida foydalanadi. U masala tomonidan uyg‘otiladi va yo‘naltiriladi, irodaviy sharoitlar bilan aniqlanadi va iroda nazoratiga bo‘ysunadi. Faol xayol o‘zida artistlik, ijodkorlik, tanqidiy, yaratuvchilik va antitsipiruyush xayol turlarini mujassamlashtiradi.

Obrazlarning mustaqilligi va haqiqiylikiga bog‘liq ravishda xayol yaratuvchi va ijodkor bo‘ladi.

Yaratuvchi xayol – bu ma’lum inson uchun biror yangilikni so‘z orqali ta’riflash yoki uni shartli ravishda aks ettirish (chizma, notali yozuv va boshqalar) ga tayangan holda tasavvur qilish. Xayolning bu turi insonning turli xil faoliyatida, shu bilan birga, ta’limda ham keng qo‘llaniladi. Xuddi shunday, yaratuvchi xayol ishchiga mehnat operatsiyalarini chizmalar bo‘yicha bajarishga yordam beradi.

Ijodiy xayol – bu yangi obrazlarni tayyor ta’riflar yoki shartli tasvirlarga tayanmagan holda yaratish. Xayolning bu turi davomida inson mustaqil holda boshqa odamlar yoki jamiyat uchun qadrli bo‘lgan, faoliyatning aniq o‘ziga xos mahsulotida gavdalangan yangi obraz va g‘oyalar yaratadi. Ijodiy xayol inson ijodiy faoliyati barcha turlarining tarkibiy qismi asosi bo‘lib hisoblanadi.

Antitsipatsiyaviy xayol insonning juda muhim va zarur qobiliyati – kelajakdagi voqealarni oldindan sezish, harakatlarining natijasini ko‘ra olish va boshqalar asosida yotadi. Insonning bu qobiliyatiga binoan inson «fikriy nigoh»

yordamida kelajakda o'zi, boshqa odamlar yoki atrofdagilar bilan nimalar sodir bo'lishini ko'ra oladi.

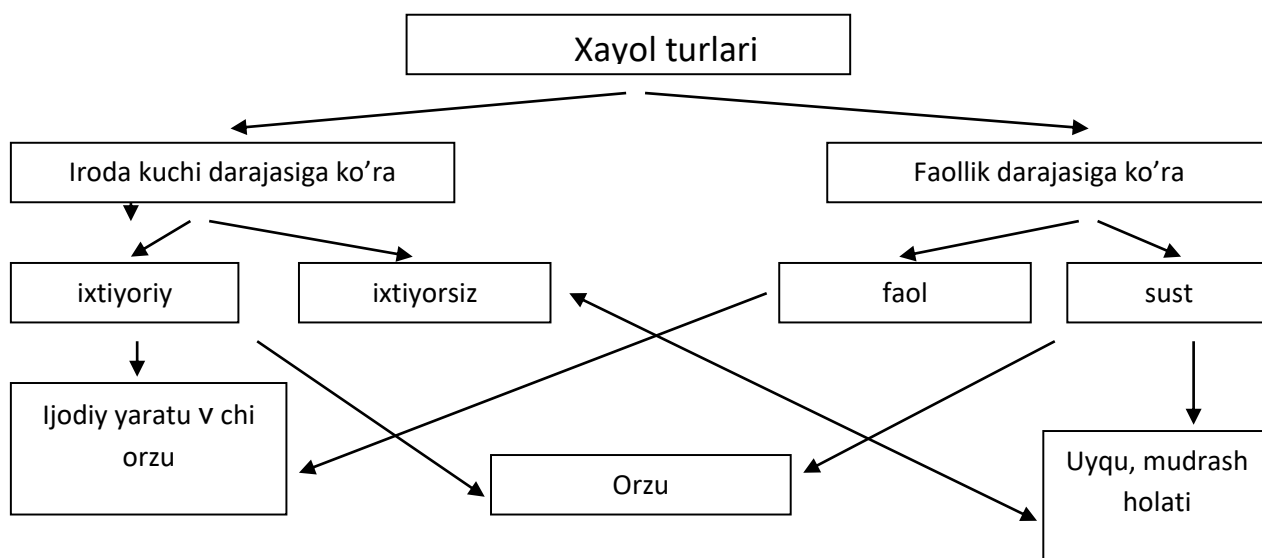
Sust xayol ichki, sub'ektiv omillarga bo'ysunadi. Bunda amaliy faoliyatdan to'liq yoki deyarli to'liq bo'lgan ajralish mavjud. Bunda fantaziya hayotga tadbiiq etilmaganobrazlarni yaratadi, amalga oshmaydigan yoki tadbiiq etilmaydigan hulq-atvor dasturlari rejalashtiradi. Sust xayol jarayonida qandaydir ehtiyoj yoki tilakning noreal, xayoliy qondirilishi amalga oshiriladi. Bunday xayolning materiallari sifatida obrazlar, tasavvurlar, tushuncha elementlari va tajribada to'plangan boshqa ma'lumotlar xizmat qiladi.

Sust xayol ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. **Ixtiyorsiz xayol** inson irodasidan tashqarida, boshqa u yoki bu idrok qilishga bog'liq ravishda yuzaga keladi. Bu, asosan, ong faoliyati, ikkinchi xabar tizimining kuchsizlanishida, yarim uyqu, affekt holatida, uyquda, ongning patologik buzilishlarida (gallyusinatsiyada), gipnoz, spirtli ichimliklar, giyohvand moddalar ta'sirida sodir bo'ladi. Oldindan ko'zlangan, maqsadga yo'naltirilgan tarzda inson tomonidan o'z tajribasining mos elementlaridan foydalanish va ularni yangi obrazlarda qayta yaratish **ixtiyoriy xayol** deyiladi. Bu xayol uchun obraz yaratish vazifasining mavjudligi va uni amalga oshirishda iroda kuchi xosdir. Maqsadli xayol o'zini uch xil shaklda: orzular – istalgan kelajak obrazlari; shirin xayol – dolzarb kechinmali irreallik obrazlari; fantaziyalar – yaqin kelajak obrazlari. Ular zo'riqishni kamaytirish, maqsadga yo'nalganlik, oldindan sezish, inson zahiralarini safarbar qilish vazifalarini bajarishi mumkin. SHirin xayolda insonning qiziqishlari, moyilliklari, ehtiyojlari yaqqol ko'zga tashlanadi. SHirin xayolga **orzular** – inson amalga oshirmoqchi bo'lgan, lekin ayni damda amalga oshirolmaydigan, uning eng ezgu xohishlarini qondiradigan istalgan kelajak obrazini oldindan yaratish yaqin turadi. Orzular shirin xayoldan o'zlarining amaliy tadbiiqi imkoniyatini taqazo etishi bilan farq qiladi. Inson o'z orzularida yaratgan obrazlar, yorqin, jonli, aniq xususiyati bilan, shu bilan birga – sub'ekt uchun hissiyotga boyligi, jozibadorligi bilan ajralib turadi. Lekin orzu, xayol istalgan kelajakni hozirgi zamon bilan muntazam ravishda bog'lab turganidagina foydali bo'lishi mumkin. Agar bunday bo'lmasa, orzu harakat rag'batida xayolparastlikka, fantaziyaga aylanib qolishi mumkin.

Orzuning hissiy-emotsional turi sifatida, **shirin xayol** va unga yaqin bo'lgan **fantaziyalar** namoyon bo'ladi. SHirin xayol deb, odatda, «shirin orzular», ushalmaydigan umidlar, haqiqiy voqelikni o'rmini bosadigan shakllarga aytiladi. SHirin xayol surish – o'ylab topilgan, voqeiy bo'lmagan hayotda yashash, demak. Bu **eskapizm** – voqelikdan orzular va xayollar olamiga g'arq bo'lish bilan bog'liq.

Ilmiy faoliyatda xayolning boshqa shakli – **faraziy tajribadan** keng foydalaniladi. Murakkabligi yoki hajmi yuzasidan real sharoitlarda amalga oshirib

bo'lmaydigan ba'zi bir jarayonlarda olimlar o'zlarining ijodkorlik xayollarini yordamga chaqiradilar. Uning yordamida, masalan, fizik-olim miyasida voqea yoki jarayonni, unga mukammal sharoitlarni yaratgan holda amalga oshiradi. Buyuk A. Eynshteyn shu usul bilan bizning borliq geometriyasi haqidagi tasavvurlarimizni o'zgartirib yuboradigan umumiy nisbiylik nazariyasini kashf etgan. Faqat faraziy tajriba Galileyga jismlarning vakuumda tushishining to'g'ri qonunini ishlab chiqish imkonini berdi. Fan «qora tuynuklar» haqidagi tajribaga asoslangan ma'lumotlarga ega emas, lekin faraziy tajriba bu erda ham ularning dinamikasini tushuntirib beruvchi modelini yaratishga yordam berdi.

O'zini-o'zi nazorat va muhokama qilish uchun savollar:

1. Xotira va uning jarayonlari haqida umumiy tushuncha.
2. Xotira turlari.
3. Xotiraning ta'lim jarayonidagi ahamiyati.
4. Xotiraning ta'lim jarayonida rivojlanishi va uni rivojlantirish yo'llari
5. Sezgilarning to'g'risida umumiy tushuncha.
6. Sezgi nazariyalari haqida mulohazalar.
7. Sezgi nazariyalari.
8. Sezgining neyrofiziologik asoslari.
9. Sezgi qonuniyatlari bo'yicha mushohadalar.
10. Sezgi turlarining psixologik tavsifi.
11. Sezgilarning rivojlanishi.
12. Idrok to'g'risida umumiy tushuncha.

13. Idrok bosqichlari va bilish.
14. Idrok xususiyatlari va sifatleri haqida mulohazalar.
15. Idrokning fenomenal holatlari talqini.
16. Diqqat to'g'risida umumiy tushuncha.
17. Diqqat nazariyalari haqida mushohadalar.
18. Diqqat turlarining psixologik tavsifi.
19. Diqqat regulyator sifatida.
20. Diqqatni shakllantirish imkoniyatlari
21. Tafakkur to'g'risida umumiy tushuncha.
22. Tafakkur operatsiyalarining psixologik mohiyati.
23. Tafakkur nazariyalari talqini.
24. Tafakkur turlari yuzasidan mulohazalar.
25. Tafakkurni rivojlanish xususiyatlari.
26. Xayol nima?
27. Xayolning qanday vazifalarini bilasiz?
28. Xayol turlarini ta'riflab bering.
29. Xayolning rivojlanishi haqida gapirib bering.

O'quv topshiriqlar

“SOYA” trening mashg'uloti.

Mashg'ulot tavsiya etiladigan holatlar: guruhiiy psixokorreksion faoliyatda qo'llanilishi mumkin bo'lib shaxslararo munosabatlarni, oilaviy munosabatlar va farzand hamda ota-ona munosabatlarida yuzaga kelgan buzilishlarni korreksiya qilish, nizoli vaziyatlarni bartaraf etishda. Maqsad e'tiborlilik, xotirani rivojlantirish, ichki erkinlik va hotirjamlikni oshirish, ijtimoiy idrok va boshqalarga moslashish ko'nikmasini rivojlantirish.

Fonda mayin musiqani past ovozda qo'yib qo'yish kerak. Hamma ishtirokchilar o'z jufti bilan turib olishadi. Bir kishi “boshlovchi” ikkinchi odam uning “soyasi” vazifasini bajarishi lozim. Boshlovchi yurishi, har hil harakatlar qilishi kerak, soya esa uning ortidan 2- metr uzoqlikda yurib uni harakatlarini o'xshatib aniq qaytarishi lozim. 5-10 daqiqa yoki bitta musiqa tugagach rollar almashinishi lozim.

Bunda boshlovchiga turli harakatlar qilishga stimuly berish lozim. Ishtirokchilarga ko'proq harakat qilish uchun bu mashg'ulot kattaroq trening auditoriyasida yoki ochiq maydonda o'tkazilishi ham mumkin. Boshlovchi, tasavvuriy harakatlar qilishi, yurishi, yugurishi, gul uzishi, o'tirib olishi, bir oyoqda sakrash, ortiga qarashi...mumkin. Soya esa uni harakatini qaytarishi lozim.

Eslatma: agar ona va farzandlar juftligida o'tkazilganda mashg'ulotni kattalar boshlovchi sifatida boshlashlari kerak. Keyin rol almashiladi.

Mashg'ulot tugagach, maqsaddan kelib chiqib psixolog muhokama olib borishi kerak. Bunda bir biriga moslashish jarayonida ular nimani his qilganini, qanday noqulaylik va qiyinchiliklar bo'lganini, bu mashg'ulotda nimalarni

anglaganliklari yohud nimalarni bu mashg'ulot anglatish mumkinligini so'rash mumkin. Muhokamalardan so'ng mashg'ulotni yakunlash uchun psixokorreksion xususiyatga ega bo'lgan biror voqea aytib berilishi yoki tavsiyalar berilishi ham mumkin.

P. Ya. Galperin diqqati sust bo'lgan bolalar ustidan «aqliy xatti-harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi» ga asoslanib, bir necha seriyadan iborat tajriba ishlarini olib borgan. «Aqliy xatti-harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish» tajribasi 5 seriyadan iborat bo'lib, uning birichi qismida 23 ta sinaluvchi (3-sinf o'quvchilari) qatnashgan. Ularga 14ta xatosi bor tekst (matn) berilib, ularni tuzatish vazifasi qo'yiladi. P. Ya. Galperin nazariyasiga binoan, bu asosda bolalarga orientirlash shakllantirish kerak. Shuning uchun 1-seriya «Orientirlash asosi» deb nomlanadi.

Tajribaning 2-seriyasi esa, «Moddiylashtirish» deb atalib, 9ta sinaluvchidan 20-25 minut davomida o'tkaziladi. Bu tajriba individual tarzda olib boriladi. O'quvchilar tekstdagi xatolarni topib, ularni kartochkalardan tekshirishlari (taqqoslashlari) kerak. Tajribada 5ta o'quvchi ko'proq qiyinchiliklarga duch kelishadi, ovoz chiqarmasdan o'qib, tezgina xatolarni tuzatishadi.

3-seriya ob'ektni ovoz chiqarib muhokama qilish deyiladi.

Berilgan topshiriqni bajarish jarayoni birmuncha qiyin ko'chadi. Chunki, hali bu yoshda bolalarda o'z-o'zini nazorat qilish shakllanmagan bo'ladi. Shuning uchun tajribada uy topshiriqlarini o'quvchilar mustaqil tarzda yechadimi yoki yo'qmi nazorat qilish ota-onalardan iltimos qilinadi.

va nihoyat, shunga erishildiki, «diqqatsizlik» yo'qolib, o'qishga munosabat o'zgaradi. Ularda intiluvchanlik va qunt shakllanib, o'z-o'ziga ishonish, o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish paydo bo'ladi.

4-seriya shivirlab o'zi uchun mulohaza yuritishdan iboratdir. Bu seriyada «diqqatsizlik» tufayli qilinayotgan xatolar barham topadi. Bolalar ushbu bosqichda 0, 2 xatoga yo'l qo'yadilar, xolos.

5-seriya-«Dilga jo qilish» («v ume») dir. Bu seriyada eksperimentatorlar o'z oldilariga nazorat qilish xatti-harakatlarini umumlashtirish vazifasini qo'yadilar.

1. «Shaxmat doskasiga figura holati to'g'riligini tekshir»
2. «Shular orasidagi o'xshashini top»
3. «Namunaviy kartochkadagi raqam bilan bunisidagi (kartochkadagi) raqam bir xilmi, tekshir»
4. «Betartib joylashgan raqamlar ichidan mana bunaqasini top» va boshqalar.

Umuman olganda, 3-seriyaning natijalaridanoq ko'rinadiki, topshiriqlar ko'lamini (hajmini) kengaytirib nazorat qilish xatti-harakatlarini shakllantirishga asos bo'ladi.

Soyabon va tayoqcha

Maqsad: diqqat va eshitib reaksiyaga kirishish jarayonini rivojlantirish, ijobiy kayfiyatni shakllantirish.

Jarayon: ishtirokchilardan aylana shaklini hosil qilib turib olish so‘raladi. Hamma yonma-yon turib aylana shaklini hosil qilgach, ulardan o‘ng qo‘lining ko‘rsatgich barmog‘ini qo‘shni ishtirokchini kafti ostiga tegizib turishi kerak va bir vaqtning o‘zida barcha chap qo‘lining kaftini keng ochib (yerga qarata) o‘zining chap tomonidagi sherikiga uzatishi kerak. Shunda ishtirokchilarning chap qo‘li soyabon o‘ng qo‘li esa soyabonning ostidagi tayoqcha ko‘rinishini hosil qiladi. Bundan so‘ng ishtirokchilarga shart tushuntiriladi. Trener yoki moderator 1-2-3 deb sanaydi va ishtirokchilar 3 sonini eshitishi bilan oq chap qo‘llari ostidagi qo‘shnisining barmog‘ini ushlab olishi va bir vaqtning o‘zida o‘ng qo‘lining bosh barmog‘ini qo‘shni ishtirokchi ushlab olishiga bermay tezlikda olib qochishi zarur.

O‘yin 3 marta yaqin o‘ynalgach o‘ng va chap qo‘llarining vazifalari almashtirilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Olma-olcha

Maqsad: diqqat va eshitib reaksiyaga kirishish jarayonini rivojlantirish, ijobiy kayfiyatni shakllantirish.

Jarayon: birinchi navbatda ishtirokchilardan ikki kishilik kichik guruhlar (juftliklar) hosil qilinadi. Ular bir biriga yuzma-yuz turib olishlari va qo‘llarini xuddi salomlashishda qo‘l siqishgandagiday, lekin 5-10 sm masofa saqlab qo‘llarini tekkazmayin turishlari kerak. Shundan so‘ng shart tushuntiriladi, bunda trenerdan o‘ng tarafda turgan ishtirokchilar olma deb ataladilar va trenerdan chap tomonda turganlar olcha deb ataladilar. Agar trener olma so‘zini aytsa, “olma”lar (ya‘ni olma deb atalgan ishtirokchilar) “olcha”larning (olcha deb atalgan ishtirokchilarning) qo‘lini ushlab olishlari kerak, bunda “olchalar” qo‘llarini olib qochishlari lozim. Agar trener aksincha olcha so‘zini aytsa “olchalar” “olmalarning” qo‘llarini ushlab olishlari kerak, bunda “olmalar” qo‘llarini tezda olib qochish uchun ulgurishga harakat qilishi joiz. Trener uchun shart shuki, u olma va olcha so‘zlarini shunchaki emas, ishtirokchilarni avval ol ol ol ol ol ol deb chalg‘itib turib, keyin olma yoki olcha so‘zini aytishi muhim. Olma yoki olcha so‘zlarini trener ixtiyoriy tarzda qaysidir birini aytadi.

O‘yin ikki-uch marotaba o‘ynalgach, olma va olcha nomlarini ishtirokchilar o‘zaro almashishlari maqsadga muvofiqdir.

Test topshirigi

1.Diqqat aynan shunday bir yeshikki tashqi olam kishi qalbiga kirib boradigan jamiki narsalarning barchasi shu yeshik orqali o‘tadi bu fikr muallifi kim?

D.K.Ushenskiy

A. Kardiner,

E. Fromm,

K. Xor.

2.O‘zaro bir-birini bilish borasida shaxslararo idrok yetishning mexanizmlarini ayting.

Identifikatsiya, refleksiya, steriotiplashtirish

Asossiz izohlash, sababsiz taxmin

Noto'g'ri xulosa, yeslab qolgan fikrlar

Ijobiy, salbiy

3.Retseptorlarning rivojlanishi organizmning qaysi qismi rivojlanishi bilan birga boradi?

Nerv sistemasi

Sezgilar

Yurak jigar

Tayanch xarakatlanish sistemasi.

4.Qaysi olim yuksak taraqqiy yetgan xayvonlarda faqat amaliy tafakkur ya'ni ko'p tafakkuri xosligini ko'rsatdi?

Pavlov

Sechenov

Petrovskiy

E Goziev

5-Mavzu Shaxsning individual psixologik xususiyatlari va ularni diagnostika qilish. Xarakter, temperament va qobiliyatlarni bilishning ahamiyati

Reja

5.1.Temperament xaqida tushuncha

5.2.Psixologiyada xarakter muammosi. Xarakter aksentuatsiyasi

5.3.Qobiliyat

TAYANCH SOZ VA IBORALAR:

Temperament haqida tushuncha va uning turlari, temperamentning fiziologik asoslari, temperament va shaxs. Xarakter to'g'risida tushuncha. Xarakterning fiziologik asoslari, xarakter xususiyatlari va xarakter aksentuatsiyasi. Qobiliyatlar haqida tushuncha. Layoqat nishonalari va qobiliyatlar, qobiliyat va intellekt, intellekt ko'pligi nazariyasi (G.Gardner bo'yicha).

5.1. Temperament haqida tushuncha

Shaxsning individual xususiyatlari uning tug'ma, biologik xususiyatlariga bog'liq. Chunki aslida bir tomondan shaxs ijtimoiy mavjudot bo'lsa, ikkinchi tomondan biologik – yaxlitlik, tug'ma sifatlarni o'z ichiga olgan individ hamdir.

Temperament individning dinamik – o‘zgaruvchan psixik faoliyati jarayonini ta’minlovchi sifatlarini o‘z ichiga olib, u shaxsda ontogenetik taraqqiyot jarayonida shakllanadigan boshqa xususiyatlarga asos bo‘ladi. Temperament xususiyatlari odam bir faoliyat turidan ikkinchisiga, bir emotsional holatdan yoki bir malakalardan boshqasiga almashtirgan paytlarda reaksiyalarning egiluvchan va dinamikligini ta’minlaydi.

Demak, temperament (lot. “temperamentum” – aralashma so‘zidan olingan) – shaxs faoliyati va xulqining dinamik (o‘zgaruvchan) va emotsional-hissiy tomonlarini xarakterlovchi, biologik shartlashgan individual xususiyatlar majmuidir.

Temperament xususiyatlari shaxsning ichki tuzilmasi bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi, ya’ni ularning namoyon bo‘lishi uning konkret vaziyatlarga munosabatini, ekstremal vaziyatlarda o‘zini qanday tutishini belgilab beradi. Masalan, inson turli vaziyatlarda o‘zini turlicha tutadi: oliy o‘quv yurtida talabalar safiga qabul qilinganligi to‘g‘risidagi axborotni eshitgan bolaning o‘zini tutishi, yoki hayotning og‘ir sinovlari (yaqin kishining o‘limi, ishdan haydalanish, do‘stning xoinligi kabi) paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning temperamentiga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun bir xil vaziyatni turli shaxslar, biri og‘ir-bosiqlik bilan, boshqasi esa o‘zini yo‘qotgudek darajada his-hayajon bilan boshidan kechirar ekanlar. Shu sababli shaxs temperamenti uning shakllanishi va ijtimoiy muhitda o‘ziga xos mavqeni egallashida, shaxslararo muloqot jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, temperament hayotiy voqealar va vaziyatlarni turli mezonlar asosida ajratishga imkon beradi. Bunda temperament odamning ijtimoiy ob’ektlarga nisbatan “sezgirligini” tarbiyalaydi, professio-nal mahorat va kasb malakasining oshib borishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Temperament ta’rifidan ma’lum bo‘ldiki, uning xususiyatlari tug‘ma hisoblanadi. Shunday bo‘lsada, u shaxsga bevosita aloqador va anglanadigan bo‘lgani uchun ham ma’lum ma’noda dinamik ko‘rinishda bo‘ladi. Masalan, inson go‘daklik davrida flegmatikka o‘xshash xususiyatlarni namoyon qilgan bo‘lsa, u umrining oxirigacha faqat shundayligicha qoladi, deb bo‘lmas ekan.

Temperamentning fiziologik asoslari to‘g‘risida tushuncha qadimgi yunon olimi Gippokrat ta’limotiga binoan, insonlarning temperament xususiyatlari jihatidan o‘zaro bir-biridan tafovutlanishi ularning tana a’zolaridagi suyuqliklarning (xiltlarning) turlicha nisbatda joylashuviga bog‘liq ekan. Uning fikricha, inson tanasida to‘rt xil suyuqlik (xilt) mavjud bo‘lib, ular o‘t yoki safro (yunon. “chole” - o‘t), qon (lot. “sanguis” yoki “sanguinis” - qon), qora o‘t (yunon. “melas” - qora, “chole” - o‘t), balg‘am (yunon. “phlegma” - balg‘am) kabilardan iborat bo‘lib, unga ko‘ra:

1) o‘tning xususiyati – quruqlikdir, uning vazifasi tana a’zolarida quruqlikni saqlab turish yoki badanni quruq tutishdir;

2) qonning xususiyati – issiqlikdir, uning vazifasi tanani isitib turishdir;

3) qora o‘tning xususiyati – namlikdir, uning vazifasi badan namligini saqlab turishdir;

4) balg‘amning (shilimshiq moddaning) xususiyati – sovuqlikdir, uning vazifasi badanni sovutib turishdan iboratdir.

Gippokrat ta'limotiga muvofiq, har bir insonda shu to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, uning bittasi ustuvorlik qilib, mazkur aralashmalardan qaysi biri salmoqliroq bo'lsa, shunga qarab insonlar temperament jihatdan farqlanadilar, chunonchi, xolerikda sariq o't, sangvinikda qon, melanxolikda qora o't, flegmatikda balg'am (shilimshiq modda) ustun bo'lishi ta'kidlanadi.

Gippokratning to'rt xil moddalar (suyuqliklar) aralashmasi, ya'ni temperament tushunchasi va uning tipologiyasi (*sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik*) ramziy ma'noda hozirgi zamon psixologiyasida ham qo'llanilib kelinmoqda.

Sangvinik – juda faol, qiziquvchan bo'lib, atrofdagi narsalar, insonlar diqqatini tez jalb etadi. U imo-ishoralarni ko'p ishlatib, uning chehrasiga qarab kayfiyatini anglab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishiga qaramay, kuchsiz ta'sir(qo'zg'atuvchilar)ni seza olmaydi, serg'ayrat, ishchan, toliqmasdir. Faollik bilan reaktivlik munosabati muvozanatli bo'ladi, imtizomli, o'zini tiya biladi va boshqara oladi. Uning xatti-harakati jo'shqin, nutq sur'ati tez, yangilikni tez payqaydi, aql idroki teran, topqir, qiziqishlari, kayfiyati, intilishlari o'zgaruvchandir. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi, ko'ngli ochiq, dilkash, muloqotga tez kirishadi, uning xayoloti (fantaziyasi) yuksak darajada rivojlangan, tashqi ta'sirlarga hozirjavob bo'ladi.

Xolerik – sust senzitivlik xususiyatiga ega bo'lib, juda faol va reaktivdir. Ko'pincha reaktivligi faollikdan ustun kelib, u betoqatlik, serzardalik va giperaktivlikni namoyon qiladi. Sangvinikka qaraganda qo'zg'aluvchan, lekin ko'proq rigid, qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti-harakatlarda qat'iylik mavjud bo'lsada, biroq diqqatni bir joyga to'plashda qiynaladi, nutq sur'ati tez va h.k.

Flegmatik – senzitivligi sust, his-tuyg'usi (emotsiyasi) kam o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday shaxsni kuldirish, jahlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin bo'lib, ko'ngilsiz hodisa xavf-xatar haqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo'ladi. vazmin, kam harakat, imo-ishorasi, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanmasada, lekin serg'ayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatlidir. Uning nutq va harakat sur'ati sust, farosati qiyiqroq. Diqqatni to'plashi osoyishta, rigid ko'rinishida bo'lib, diqqatni ko'chirishi qiyin kechadi. Intravertlashgan, kam gap, ichimdan top toifasidan bo'lib, yangilikni qabul qilishi murakkab va tashqi taassurotlarga sustlik bilan javob beruvchandir.

Melanxolik – senzitivligi yuksak, tortinchoq, g'ayratsiz, arazchan, xafaqon bo'ladi. U jimgina yig'laydi, kam kuladi, qat'iyligi va mustaqilligi zaif, tez toladi, ortiqcha ishchan emas. Diqqati barqaror, his-tuyg'usi sust o'zgaruvchan, rigid va intravertlashgan.

Hozirgi davrda temperament tipi deganda, ma'lum insonlar guruhi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning sodda majmuasi emas, balki mazkur xususiyatlarning qonuniy, zaruriy o'zaro bog'liqligi tushunilib, uning tipini tavsiflovchi xususiyatlarning qonuniy tarzda o'zaro bog'liqligini turlicha aks ettirgan holda, yangi omillar mazkur tiplarning psixologik tavsifini qayta tahlil qilishni taqozo etadi.

Temperament tiplarining psixologik tavsifi quyidagi muhim xususiyatlar yordami bilan aniqlanishi mumkin:

1. *Senzitivlik* (lot. “*sensus*” - sezish, his qilish) – insonda bironta psixik reaksiyani hosil qilish uchun zarur bo‘lgan o‘ta kuchsiz tashqi taassurot kuchiga qarab mulohaza yuritiladi jumladan, sezgilarning paydo bo‘lishi uchun kerak qo‘zg‘ovchining ozgina kuchi (ularning quyi chegarasi), ehtiyojlar qondirilmasligining sezilar-sezilmas darajasi (shaxsga ruhiy azob beruvchi) mujassamlashishi tushuniladi.

2. *Reaktivlikda* aynan bir xil kuch bilan ta’sir etuvchi tashqi va ichki taassurotlarga shaxs qanday kuch bilan emotsional reaksiya qilishiga qarab munosabat bildirilib, uning yorqin ro‘yobga chiqishi – emotsionallik, ta’sirchanlikda ifodalanadi.

3. *Faollik* – inson qandaydir faollik darajasi bilan tashqi olamga ta’sir etishi va maqsadlarni amalga oshirishida ob’ektiv hamda sub’ektiv qarama-qarshiliklarni faollik bilan yengishidir.

4. *Reaktivlik bilan faollikning o‘zaro munosabatida* odamning faoliyati ko‘p jihatdan nimaga bog‘liqligiga binoan, chunonchi tasodifiy tarzdagi tashqi va ichki sharoitlarda (kayfiyatga, favquloddagi hodisalarga) yoki maqsadlarga, ezgu niyatlarga, xohish-intilishlarga ko‘ra fikr bildirish nazarda tutiladi.

5. *Reaksiya tempi* – turli xususiyatli psixik reaksiyalar va jarayonlarning kechishi tezligiga, binobarin, harakat tezligiga, nutq sur’atiga, farosatlilikka, aql tezligiga asoslanib xulosa chiqarishdir.

6. *Harakatlarning silliqligi va unga qarama-qarshi sifat - rigidlik* (qotib qolganlik) – shaxsning o‘zgaruvchan tashqi taassurotlarga qanchalik yengillik va chaqqonlik bilan muvofiqlashishiga (silliqlik bilan moslashishga), shuningdek, uning xatti-harakatlari qanchalik sust va zaifligi (rigidligi – qotib qolganligi)ga nisbatan baho berishdan iboratdir.

7. *Ekstravertlik va intravertlik* - shaxsning faoliyati va reaksiyasi ko‘p jihatdan nimalarga bog‘liqligiga, chunonchi favquloddagi tashqi taassurotlarga (ekstravertlik) yoki, aksincha, timsollarga, tasavvurlarga, o‘tmish hamda kelajak bilan uyg‘unlashgan mulohazalarga (introvertlik) taalluqligiga asoslangan holda munosabat ifodasidir.

Temperamentning ilmiy psixologik asoslari va uning fiziologik mexanizmlari keyingi ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning bosqichlarida ishlab chiqilib, bu borada izlanilishlar davom ettirilmoqda. Temperamentning fiziologik asoslariga o‘zining ulkan hissasini qo‘shgan olimlardan biri rus fiziologi I.P.Pavlov hisoblanib, u hayvonlarning oliy nerv faoliyatini tadqiq qilayotganida itlarda shartli reflekslarning paydo bo‘lishi, kechishi, davom etishi xususiyatlari insonlarnikidan farq qilishi va bu hodisa temperamentda ham uchrashi mumkinligini kashf etadi. I.P.Pavlov temperament ham shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlarini keltirib chiqaruvchi omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, degan xulosani berib, mazkur ta’limot bo‘yicha, shartli reflekslar paydo bo‘lishining individual xususiyatlari ro‘yobga chiqishining sabablari nerv tizimi xususiyatlari mohiyatidandir. Muallif nerv tizimining uchta asosiy xususiyatiga alohida ahamiyat beradi:

1) qo‘zg‘alish jarayoni va tormozlanish (to‘xtalish) jarayonining kuchi;

2) qo‘zg‘alish kuchi bilan tormozlanish kuchi o‘rtasidagi muvozanatlilik darajasi (nerv tizimining muvozanatlashgani);

3) qo'zg'alishning tormozlanishi bilan almashinishi tezligi (nerv jarayonlarining harakatchanligi).

Uning ko'rsatishicha, har bir hayvonning temperamenti ham mazkur xususiyatlarning u yoki bunisiga aloqador bo'lmay, balki ularning majmuaviy tarziga, qonuniy birlashuviga bog'liq bo'ladi. I.P.Pavlov shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari bilan temperamentga aloqador nerv tizimi xususiyatlarining o'zaro qo'shiluvini nerv tizimining tipi deb nomlaydi va uni to'rtta tipga ajratadi:

- 1) kuchli, muvozanatli, epchil (sangvinik);
- 2) kuchli, muvozanatsiz, epchil (xolerik);
- 3) kuchli, muvozanatli, sust (flegmatik);
- 4) kuchsiz tip (melonxolik).

Asabga bog'liq bo'lgan tabiiy xususiyatlarni ham umuman o'zgarmas deb bo'lmas ekan, chunki tabiatda o'zgarmaydigan narsaning o'zi yo'q. Masalan, v.S.Merlin temperamentning psixologik tasnifi va ularning hayotiy vaziyatlarda namoyon bo'lishini boshqarish masalasida ko'p ishlar qilib, uning fikricha, insonda mavjud bo'lgan faollik, bosiqlik, emotsional tetiklik, hissiyotlarning tezda namoyon bo'lishi va o'zgaruvchanligi, kayfiyatning turg'unligi, behalovatlilik, ishchanlik, yangi ishga kirishib ketish, malakalarning tez hosil bo'lishi kabi qator sifatlar asosida shaxsdagi o'sha ekstraversiya va intraversiya xossalari yotadi va ularni ham o'zgartirish va shu orqali temperamentni boshqarish mumkin.

Shulardan kelib chiqqan holda, shaxsning mehnat qilish uslubini tanlash va professional mahoratni o'stirishda ayni shularga e'tibor bersa ularning faoliyat natijasi samarador ko'rsatkichga ega bo'lishi kuzatiladi. Masalan, ba'zilar xoleriklarga o'xshash qiziqqon, tezkor bo'lib, ular mehnat jarayonida faollik, ishni tez bajarishga layoqati ijobiy bo'lsa, uning salbiy tomoni ishni chala tashlab ketish xavfi, ba'zi tomonlariga esa yuzaki qarashi kishini o'ylantiradi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, hayotda sof temperament ham bo'lmaydi va u yoki bu temperament tipi juda yaxshi ham emas, har bir tipning o'ziga xos nozik, kuchsiz tomonlari va shu bilan birga kuchli, ijobiy tomonlari ham bo'ladi.

Shuni ta'kidlash o'rinliki, olimlar fikricha temperamentni faoliyat talablariga moslashtirish (muvofiglashtirish) imkoniyati mavjud ekan. Chunki har qanday faoliyat psixik jarayonlari dinamikasiga muayyan talablar tizimini qo'yadi. Xususan:

– kasb-hunarlarining insonlar temperamentiga mos turini tanlash kerak, chunki ularning psixik xususiyatlariga mutanosib kasbni tanlash professional tanlash deyiladi;

– shaxslarning individual xususiyatlarini hisobga olish joiz;

– temperamentga xos kamchiliklarni (salbiy illatlarni) bartaraf etish lozim;

– insonlarda individual uslubni shakllantirish zarur. Chunki shaxsning faoliyatiga ongli, faol va ijodiy munosabatda bo'lishi muvaffaqiyatlar garovidir.

Xolerik davriy almashib turadigan ishda o'zining imkoniyatlarini namoyon qilsa, sangvinik turli sohalarda ya'ni u tug'ma lider hisoblanadi. Flegmatik aniq, o'zgarmaydigan rejimli ishni afzal ko'rsa, melanxolik esa nozik qo'l ishlari, badiiy sohada moyilligi yaqqol seziladi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, psixik faoliyatning dinamikasi nafaqat temperamentga, balki motivlarga, psixik holatlarga, his-tuyg'ularga ham bevosita bog'liqdir.

5.2. Psixologiyada xarakter muammosi. Xarakter aksentuatsiyasi

Xarakter – ijtimoiy muhit ta'sirida tarkib topib, shaxsning atrofdagi voqelikka va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan, muayyan sharoitda tipik xulq-atvor usullarini belgilab beradigan barqaror individual psixik xususiyatlar yig'indisidir. Xarakter tug'ma, o'zgarmaydigan xususiyat emas. U kishining hayot sharoitlariga bog'liq holda tarkib topib, o'zgaruvchan va tarbiyalanuvchandir. Maxsus sharoitda ta'lim-tarbiya ta'sirida salbiy xarakter xususiyatlarini bartaraf qilish, ijobiy xarakter xususiyat (xislat)larini shakllantirish mumkin.

Psixologiya fanida xarakterni tahlil qilishni o'ziga xos tizimi mavjudki, bu psixologik tuzilishning qonuniyatlari, tipologiyasi va rivojlanishini ifoda etadi. Shu bois, psixologiyada xarakterni psixologik tadqiq etish *xarakterologiya*ning asosiy predmeti hisoblanadi.

Mazkur tushunchaning etimologiyasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, xarakterologiya (*grek. "characterology", "character" - xislat, belgi, alomat, nishon, xususiyat, "logos" - fan, ta'limot*) – xarakter va uning mohiyati, strukturasi, tarkib topishi va rivojlanishi haqidagi ta'limotdir.

Xarakterologiyaga oid bilimlarga amalda qadimdan ehtiyoj sezilib kelingan ekan. Masalan, quldor bozordan qul sotib olish jarayonida uning jismoniy xususiyatlari haqida turli xatti-harakatlarni bajartirish tarzida ma'lumotga ega bo'lganlar, lekin u o'zining bo'lajak quli itoatkor yoki bo'ysunmaydigan, soddadil yoki ayyor, mehnatkash yoki dangasa kabi xarakter xislatlari haqida ma'lumotga ega bo'la olmaganlar. Shuning uchun, quldorlik jamiyati sharoitlarida xaridor bo'lajak qulining xarakterini aniqlashning turli tizimiga amaliy ehtiyoj sezganligidan dalolat beradi.

Psixologiya tarixida xarakterologiyaga oid dastlabki ma'lumotlar odamning bosh suyagi va tana hamda yuz tuzilishiga bog'lab aniqlash orqali tarkib topgan (Aflotun, Arastu, Abul-Faraj Bar Ebrey, Iogann Kaspar Lafater, Frans Gall, Charlz Darwin).

Aflotun va Arastu kishi xarakterini uning aft-angoriga qarab aniqlash nazariyasi asoschilari hisoblanadilar. Ular kishi tashqi ko'rinishida biron bir hayvonga o'xshashlik belgilarini topib, so'ngra uning xarakterini ana shu hayvonniki bilan bir xil, deb tavsiflaganlar. Jumladan, Arastuning fikricha, buqaniki singari yo'g'on burun dangasalikni, cho'chqanikiga o'xshash teshiklari katta va keng burun axmoqlikni, arslonnik kabi burun mag'rurlikni, quyonlarniki singari tukning mayinligi qo'rqqoqlikni, sher va yovvoyi cho'chqaniki kabi tukning dag'alligi botirlikni anglatadi. Shunga o'xshash nazariyalar O'rta asr Suriya yozuvchisi Abul-Faraj Bar Ebrey asarlarida ham uchraydi.

XVIII asrda Iogann Kaspar Lafaterning fiziologik tizimi mashhur bo'lib ketdi. U inson bosh suyagining konfiguratsiyasi va imo-ishorasini o'rganish kishi xarakterini aniqlashning asosiy yo'li, deb hisoblaydi.

Keyinchalik xarakterologik ta'limot nemis shifokori Frans Gallning nomi bilan bog'liq frenologiya degan nom oldi. Frans Gall fikricha, inson bosh suyagining bo'rtiq joylarini ushlab ko'rib, uning ruhiy belgilarini aniqlash mumkin.

Charlz Darvinning yuz ifodasining tavsiflanishi, uning yumshoq to'qimalari holatiga bog'langan fiziognomik ta'limoti xarakterologiya sohasida ko'pgina psixologlarning izlanishlari uchun asos bo'ldi.

Xarakterni o'rganishda tashqi ko'rinish ma'lum ahamiyatga ega bo'lsada, biroq shaxsning tashqi qiyofasi uning xarakterologiyasida batafsil ma'lumotlar manbai bo'la olmaydi.

Keyinchalik fan olami rivojlanishining turli bosqichlarida, shaxsning xarakterologik xususiyatlarini o'rganishda faoliyat va munosabatlar tizimi hamda boshqa psixik xususiyatlarni tadqiq etish borasidagi ilmiy izlanish va munozaralar ham xarakterga oid turli xil yondashuvlarni vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Xarakterda o'zlashtirilayotgan hayotiy timsollar shaxsning xulq-atvori va faoliyatida ijtimoiy-psixologik xususiyatlar sifatida tarkib topishni ta'minlovchi psixologik vositalar inson "Men"ining tavsiflovchi poydevori hisoblanadi.

Xarakter temperament (mijoz)dan farqli o'laroq hayotda, muomala va hamkorlikdagi faoliyat jarayonida vujudga kelishi va shakllanishida farq qiladi. Xarakter xislatlari to'rtta yirik tizimga ajratiladi. Bu xususiyatlar insonning munosabatlarida aks etgan bo'lib, ular quyidagi 3-jadvalda keltirilgan.

Bunday xarakter xususiyatlarini o'quvchi va talabalarda shakllanishi va namoyon bo'lishi o'qish faoliyatini amalga oshirayotgan jamoada, oilada, norasmiy guruhlarda kuzatiladi.

Xarakter xislatlari va xulq-atvor xususiyatlari

№	Munosabatlarning nomlanishi	Xarakter xislatlari va xulq-atvor xususiyatlari
1.	Odamlarga bo'lgan munosabat	Muloqotmandlik, ochiqlik, aniqlik, mehribonlik, tundlik, tortinchoqlik, johillik, kamtarinlik va b.
2.	Faoliyatga bo'lgan munosabat	vijdonlilik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, ehtiyotsizlik, mas'uliyatsizlik va b.
3.	Ijtimoiy va shaxsiy mulkka bo'lgan munosabat	Betartiblik, tejamkorlik, ozodalik, ehtiyotkorlik va b.
4.	O'z-o'ziga bo'lgan munosabat	vazminlik, talabchanlik, o'zini sevish, o'ziga ishonchlilik, xudbinlik va b.

Psixologiyada xarakter xislatlarining paydo bo'lish shartlarida organizmning nasliy xususiyatlari (*biologik qonuniyatlari*) asos bo'lsada, ammo u *ijtimoiy qonuniyatlar* bilan tavsiflanadi. Ushbu masalani irsiyatga bog'lab tushuntirish gomozigot egizaklarni o'rganish orqali inkor qilinadi, chunki ularning nasliy xususiyatlari aynan bir xildir. Ular temperament xususiyatlari bo'yicha tubdan o'xshash bo'lsalarda, lekin xarakter xislatlariga ko'ra bir-biridan keskin farq

qiladilar. Shuning uchun xarakterning shaxs turmush sharoitiga bog'liqligini uning fiziologik asosi ham, tashqi taassurotlar tizimi tufayli vujudga keladigan shartli reflektor funksional holati ham tasdiqlaydi.

Xarakter tarkib topishi muayyan qonuniyatlar ta'sirida amalga oshib, uning har bir xislati shaxs munosabatlariga bog'liq bo'ladi, ular o'z navbatida ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Nasliy xususiyatlari bir xil egizaklarda turlicha ijtimoiy muhitda har xil xarakter xislatlari shakllanishi tadqiqotlarda isbotlangan. Shu sababdan ijtimoiy tuzimni tavsiflovchi keng ijtimoiy munosabatlar shaxsning ijtimoiy tipik xususiyatlarigina emas, balki xarakterning individual xususiyatlari (xislatlari) tarkib topishiga ham katta ta'sir o'tkazadi. Ijtimoiy munosabatlarga bevosita yoki bilvosita bog'liq tarzda, oilada, bolalar va mehnat jamoalarida hayrihoxlik, o'rtoqlik, o'zaro yordamlashish, hamkorlik yoki, aksincha, johillik, zolimlik, badjahllik kabi shaxslararo munosabatlar tarkib topa boshlaydi. Oilaviy muhit, undagi shaxslararo munosabatlar, farzandlarning miqdori, yoshidagi farqi, nizoli vaziyatlarning ko'rinishi, ota-ona munosabatiga asoslangan holda xarakterning o'ziga xos xususiyatlari shakllantirilsa, bolalar bog'chasidagi, maktabdagi shaxslararo munosabatlar ham xarakterning maxsus xislatlarini tarkib toptiradi. Mehnat jamoalarida, norasmiy guruhlarda ham xarakter xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar yuzaga kelib, ilk yoshlik davrida esa shakllangan xarakter xislatlari nihoyat darajada barqaror bo'lib, ularga ayrim o'zgarishlar kiritish juda qiyin kechadi. Shaxsda mayllarning qondirilishi yoki qondirilmaslgi bilan bog'liq holda tarkib topgan munosabatlar o'zining mustahkamligi bilan ajralib turadi. Xarakter xislatlarining chuqurligi, barqarorligi, doimiyliigi ko'p jihatdan shaxs munosabatlarining onglik darajasiga bog'liq. Insonning haqqoniylik, mehnatsevarlik xislatlari tasodifiy tarkib topmagan bo'lib, uning ongli qarashlariga, ishonch aqidalariga mos tushsa, u holda har qanday qiyin holatlarda ham namoyon bo'laveradi.

Xarakter bilan temperamentning o'zaro munosabati ularni *fiziologik asoslari* bilan belgilanadi. Xarakter xususiyatlarining tashqi jihatdan namoyon bo'lib aynan shu tarzda muayyan vaqt mobaynida kechishi *dinamik* xususiyat deyiladi. Xarakter xislatlarining dinamik xususiyati temperament xususiyatlariga bog'liqdir. Ana shu holatga muvofiq ravishda temperament xususiyatlari ham xarakterning ma'lum xislatlarining vaqt davomida tashqi namoyon bo'lishi ham temperament tipiga bog'liq.

Taraqqiyot va tarbiyaning ijtimoiy sharoitlari hamda ularning psixikaning irsiy individual xususiyatlari bilan o'zaro munosabati xarakter xislatlarini to'g'ridan to'g'ri tavsiflamaydi, balki shaxsning faoliyati orqali belgilaydi. Uning faoliyatiga taalluqli aynan bir xil ijtimoiy sharoitda ham xuddi shu bir xil irsiy xususiyatlaridan turli xarakter xislatlari shakllanadi. Shu boisdan xarakterning rivojlanishi shaxsning faol faoliyati jarayonida uning xatti-harakatlariga bog'liq tarzda amalga oshadi. Xarakterning tarkib topishida faol faoliyatda harakatning individual o'ziga xos usullari shakllanadi. Harakat usullarining avtomatlashuvi muayyan dinamik stereotip hosil qilinishi bilan bog'liq shartli reflektor funksional holatning natijasidir. Avtomatlashuvning bir necha turdagi psixologik mexanizmlari mavjud bo'lib, ulardan biri – bu *odatlar*dir. Xarakter xislatlari tarkib

topishining muhim shartlaridan yana biri – bu xislatlarni zaruriy xatti-harakatlarda chidam bilan *mashq qilishdan* iboratdir.

Xarakterning tarkib topishida *taqlidchanlik*ning roli katta bo'lib, u harakat usullari avtomatlashuvining bosh manbai hisoblanadi va uning ahamiyatliligi ko'p jihatdan ifodali xatti-harakatlarning shaxs emotsional (hissiy) kechinmalariga ta'siri bilan belgilanadi. Taqlidchanlik xatti-harakat namunasiga taqlid qilish uchun mo'ljallangan shaxs munosabatlari tomonidan motivlashtirilgandagina xarakter xislatlarini tarkib toptirish shartiga aylanadi.

Xarakterning shakllanishida muayyan psixik faoliyatga yaxlit ob'ektiv va sub'ektiv mayllik tarzidagi ko'rsatma berish (ustanovka), psixologik mexanizm negizida yuzaga kelgan avtomatlashish muhim bo'lib, bunda ko'rsatma (ustanovka) odatlaridan farqli o'laroq, muayyan harakatlarga tayyor turishgina bo'lib qolmay, balki bilish jarayonlariga, hissiy va irodaviy reaksiyalarga ham tayyor turishlikdir.

Xarakterning hosil bo'lishida nizoli vaziyatlar alohida ahamiyat kasb etib, bunda xarakter faqat murakkab va keskin vaziyatlarda (sharoitlarda) yorqin namoyon bo'libgina qolmasdan, balki mazkur holatlarda u tarkib ham topadi. Odatda xarakter xislatlarining o'zgarishidagi individual farqlar shaxsning nizoli vaziyatlardan chiqish uchun qanday yo'l-yo'riq topishiga bog'liq. Shunday qilib, shaxs o'zining butun hayoti va faoliyati davomida o'z xatti-harakatlari, odatlari bilan o'z xarakter xislatlarini o'zi yaratadi va ularni boshqarishga odatlanadi.

Xarakter xususiyatlarining variantliligi ularning faqat sifat jihatidan rang-barangligi va o'ziga xosligida emas, balki miqdor jihatidan ifodalanganligida ham namoyon bo'ladi. Xarakter xususiyatlarining miqdoriy ifodalanishi, ya'ni ayrim belgilarning haddan tashqari kuchli namoyon bo'lishi shaxs xulq-atvori me'yoringing eng oxirgi marrasiga borib, patologik belgilar bilan chegaralanish holatida kuzatiladi. Bu holat psixologiyada xarakter aksentuatsiyasi (me'yordan ortishi) deb ataladi. Bunda shaxsda boshqalarga nisbatan barqarorlik bo'lgani holda bir xil qattiq xayajonlantiruvchi omillarga zaiflik ortishi kuzatiladi

5.3. Qobiliyatlar.

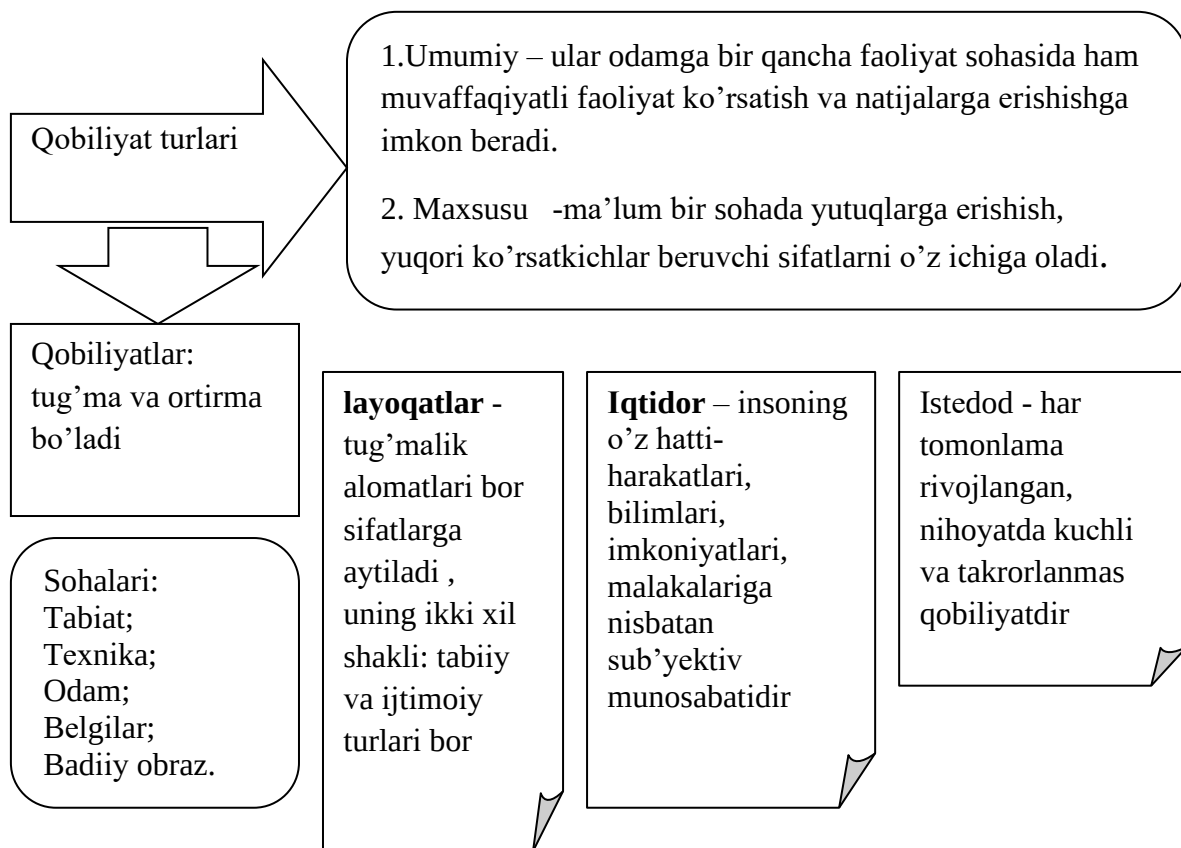
Umumiy psixologiya fani qobiliyatlar bilan faoliyatning muhim jabhalari bo'lmish bilim, ko'nikma va malakalarning aynan bir narsa ekanligini rad etib, ularning birligini e'tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ro'yobga chiqadi. Agar shaxs rasm solishga hali o'rganmagan bo'lsa, uning tasviriy san'atga nisbatan qobiliyatini namoyon qila olmaydi.

Bolalik davrida u yoki bu qobiliyatlarning atrof-muhitdagi odamlar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik xuddi ana shu qobiliyatlari tufayli jahonda munosib shon-shuhrat qozonishga musharraf bo'lgan juda ko'p allomalarning nomi olamga mashhur, chunonchi, Albert Eynshteyn (nisbiylik nazariyasi asoschisi), Nikolay Lobachevskiy (yangi geometriya yo'nalishi asoschisi) va boshqalar o'qishida genial olim bo'lib voyaga yetishishiga hech qanday asos yo'q edi.

Demak, qobiliyatlar deb shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga

chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyatlarga aytiladi.

Qobiliyat sifat va miqdor jihatdan tavsiflanib, uning *sifat tavsifi* shaxsning qaysi individual-psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatining majburiy sharti tariqasida xizmat qilishini anglatadi. Uning *miqdoriy tavsifi* esa faoliyatga qo'yiladigan talablarga shaxs tomonidan qay yo'sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildirib, ya'ni mazkur inson boshqa odamlarga qaraganda malaka, bilimlardan nechog'lik tez, yengil, puxta foydalana olishini namoyish qiladi.

Qobiliyatlar sifatida ro'yobga chiqadigan psixik xislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va alohida faoliyat talabi bilan belgilanganligi tufayli har qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda ko'rinishga ega. Bulardan ayrimlari haqida to'xtalib o'tamiz:

Matematik qobiliyatga matematik materiallarni umumlashtirish, mulohaza yuritish jarayonini qisqartirish, matematik ish-amallarni kamaytirish, masalani idrok qilish bilan natijasi o'rtasida aloqa o'rnatish, to'g'ri va teskari fikr yuritishdan yengilga o'tishlik, masala yechishda fikr yuritishning epchilligi kabilar kiradi.

Adabiy qobiliyat esa nafosat hislarining yuksak taraqqiyot darajasi, xotirada yorqin ko'rgazmali obrazlarning jonliligi, "til zehni", behisob xayolot, ruhiyatga qiziquvchanlik, o'zi ifodalashga intiluvchanlik va boshqalarni o'zida ifodalaydi.

Ajratib ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinib turibdiki, matematik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan talablari bilan tafovutga egadir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, *pedagogik, tibbiy, musiqaviy, texnik* qobiliyatlar va shunga o'xshash qobiliyatlar tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib, kasbiy ahamiyat kasb etishi mumkin.

Umumiy qobiliyatlar (sifatlar)ni maxsus qobiliyatlarga (sifatlar) zid tarzda tushuntirish mumkin emas. Chunki shaxsning umumiy qobiliyatlari maxsus qobiliyatlarni hosil qiluvchi omillardan iborat. *Maxsus qobiliyatlar* ko'lam jihatdan torroq bo'lishiga qaramay, chuqurroq mohiyatni o'zida mujassamlashtiradi.

Rus olimi I.P.Pavlov o'z ta'limotida "*badiiy*", "*fikrlovchi*", "*o'rta*" tiplarga ajratilgan shaxslarning ana shu uchta tipdan bittasiga taalluqli ekanligini tavsiflab beradi. Muallif ushbu tipologiyani yaratishda oliy nerv faoliyatining birinchi va ikkinchi signal sistemasidan iboratligi to'g'risidagi ta'limotiga asoslanadi. Birinchi signallar va ikkinchi signallar sistemasi esa obrazlar haqida so'zlar orqali signal berishdan iboratdir. Ikkinchi signallar sistemasi I.P.Pavlov tomonidan "signallarning signali" deb nomlangan edi. Ushbu tipologiyani osonroq qilib quyidagicha tushuntirish mumkin:

- shaxs psixik faoliyatida birinchi signallar sistemasining signallari nisbatan ustunlik qilsa inson "*badiiy*" tipga taalluqli bo'lib, ular uchun bevosita taassurot, jonli tasavvur, yorqin idrok, his-tuyg'ular (emotsiyalar) natijasida vujudga keladigan obrazlarning yorqinligi xosdir;

- mabodo «signallarning signali» nisbatan ustuvor bo'lsa – bu shaxs "*fikrlovchi tipga*" munosib bo'lib, ular uchun, mavhum, mantiqiy tuzilmalar, nazariy mulohazalar va metodologik muammolarning ustunligi muvofiqdir;

- agarda har ikkala signallar aralashib ketgan bo'lsa (birortasining ustunligi sezilmasa) – bu inson "*o'rta tipga*" mansub odamdur.

- Psixologiyada ko'proq qobiliyat tushunchasi aql-zakovat, ya'ni *intellekt* tushunchasi bilan bog'lab o'rganiladi.

Intellekt (lot. "*intellectus*" – tushunish, bilish, "*intellectum*" – aql) aql-idrokning shunday bo'lagiki, uni o'lchab, o'zgartirib, rivojlantirib boriladi. Bu intellekt va u bilan bog'liq qobiliyatlar ijtimoiy xarakterga ega ekanligidan darak beradi. Qobiliyatlar va intellektga bevosita tashqi muhit, undagi insoniy munosabatlar, yashash davri ta'sir ko'rsatadi.

Govard Gardner "Intellektning xilma xilligi" nazariyasida intellekt bu turli-tuman qobiliyatlardan tashkil topgan shunchaki hodisa emas, balki aksincha intellektning har xil turlari ko'p, ulardan har qaysisi o'zicha muhim va boshqalardan mustaqil deb ta'kidlagan edi.

G.Gardner ta'kidlaydiki har bir odamda hech bo'lmaganda VIII turi bor:

I. Og'zaki-lingvistik intellekt sohibi o'qishni yaxshi ko'radi, so'zlarni o'zlashtirishi oson, katta so'z boyligiga ega, ijod etishni yaxshi ko'radi. Bunday intellekt shoirlarda, yozuvchilarda va notiqalarda kuchli rivojlangan bo'ladi.

II. Mantiqiy-matematik intellekt hisoblashni va sonlar bilan ishlashni yaxshi ko'radigan, mantiqiy masalalar va jumboqlarni yechishni, shaxmat o'ynashni yoqtiradigan, o'z tengdoshlariga nisbatan ko'proq abstrakt darajada fikrlaydigan, sabab va oqibat aloqalarini tushunadigan shaxslarga xosdir.

III. vizual - fazoviy intellektli odam ko‘rinadigan obrazlar bilan fikr yuritadi, xaritalarni, chizmalarni, diagrammalarni matnga nisbatan osonroq o‘qiydi, fantaziyalarga berilishni va san‘at bilan shug‘ullanishni yaxshi ko‘radi, yaxshi rasm chizadi, qiziqarli uch o‘lchovli modellarning konstruksiyasini ishlaydi, o‘qish paytida so‘zlardan emas, balki illyustratsiyadan ko‘proq axborot oladi. Intellektning bu turi ko‘z bilan ko‘rish tasavvuri, o‘zlashtirishi his-tuyg‘usi bilan bog‘liq bo‘lgan va predmetlarni ko‘rish orqali eslab qolish qobiliyati ichki aqliy obrazlarni yaratish qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

Iv. Motor-harakatli intellekt turi yuqori sport natijalarini ko‘rsatadi; imo-ishoralarni, mimikasini, boshqalarning qiliqlarini yaxshi o‘xshatadi; narsalarni qismlarga bo‘lishni va qaytadan yig‘ishni yoqtiradi; ko‘rgan narsalarning hammasini qo‘li bilan tegib ko‘radi; yugurishni, sakrashni, kurashga tushishni yaxshi ko‘radi, hunarlarga qobiliyati borligini namoyish qiladi.

V. Musiqaviy-ritmik intellektning bu turi musiqaga oid obrazlarni, atrofimizdagi tovushlarni o‘z ichiga olgan holda, bilishga va ritmni sezishga asoslangan. Bu tur ko‘proq kompozitorlarda, musiqachilarda, ashulachilarda va o‘yinchilarda rivojlangan.

VI. Shaxslararo intellekt tengdoshlari bilan aloqada bo‘lishni yaxshi ko‘radi, vaziyatlarda rahbar bo‘lib qoladi, boshqa bolalar bilan o‘ynashni va ularga o‘rgatishni yoqtiradi, birga qayg‘ura oladi, boshqa bolalar uning davrasiga intilishadi.

VII. O‘z-o‘ziga yo‘nalgan intellekt sohibi mustaqillik - iroda kuchi tuyg‘usini namoyish qiladi, o‘zining ijobiy tomonlarini va kamchiliklarini haqiqatdan ham tan oladi, unga hech narsa xalaqit bermagan paytda vazifalarni yaxshi bajaradi, o‘zini tuta oladi, yolg‘izlikda ishlashni afzal ko‘radi, o‘z his-tuyg‘ularini aniq ta’riflab beradi, o‘z xatolaridan saboq oladi, o‘z qadrini biladi.

VIII. Tabiatga yo‘nalgan intellekt tabiat hodisalari, hayvonlar, o‘simliklarga qiziqishini ko‘rsatadi, tabiat dunyosini tushunish, atrofdagi muhitning belgilari va xususiyatlarini ajrata olish, klassifikatsiyalash qobiliyatini namoyon qiladi.

Demak, shaxsning u yoki bu faoliyatiga tayyorligi tariqasida yuzaga keladigan har qaysi yaqqol intellektlar tuzilishi o‘z tarkibiga yetakchi va yordamchi, umumiy va maxsus nomdagi majmua sifatlarni qamrab olgan bo‘lib, murakkab tizimdan iborat ekan.

Talant qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi ekanligidan dalolat beradi. *Talant* (yunon. “*talanton*”- qimmatbaho, noyob narsa, irsiy, tabiiy xislat) muayyan faoliyatning muvaffaqiyatli va ijodiy ravishda bajarilishini ta’minlaydigan qobiliyat hamda iste’dodlar majmuasidir.

Talant – katta, ijodiy va zo‘r mehnat mahsuli bo‘lsa, mehnat esa hayotiy tajriba, ko‘nikmalarning zaruriy majmuasi manbaidir. *Ijodiyotning* sharti esa hayotiy tajriba, zaruriy ko‘nikma va malakalar yig‘indisining mavjudligidir. Ijodiy faoliyat talantning ajralmas qismi hisoblanib, bunda *ruhlanish* deb nomlangan psixologik holat alohida ahamiyat kasb etib, bunda ruhlanish faoliyat mahsuldorligi ortishiga qaratilgan ijodiy lahzadan iborat holatdir. Talant imkoniyat tariqasida psixologik hodisa hisoblansa, u holda *mahorat* – haqiqatga aylangan imkoniyat gavdalanishidir. Psixologik nuqtai nazardan haqiqiy *mahorat* – bu shaxs talantining faoliyatda namoyon bo‘lishidir.

Layoqat esa qobiliyatning tabiiy zamini sifatida faoliyatda muhim rol o'ynaydi. *Layoqat* deb qobiliyatlar taraqqiy etishining dastlabki tabiiy sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining, sezgi a'zolari va harakatlarning morfologik hamda funksional xususiyatlariga aytiladi.

Qobiliyat va layoqatlar muayyan tabiiy zaminga bog'liq bo'lsa-da, lekin ular faqat tabiatning in'omi emas, balki insoniyat tarixiy taraqqiyotining bebaho (qimmatli) mahsulidir. Xuddi shu bois qobiliyatlarning namoyon bo'lishi shaxslar tomonidan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish davomida ijtimoiy shartlangan bilimlar va ko'nikmalarni tarkib toptirishning yaqqol usullariga bevosita bog'liqdir

O'zini-o'zi nazorat va muhokama qilish uchun savollar:

- 1.Xarakter xislatlari qanday guruhlariga bo'linadi?
- 2.Xarakter aksentuatsiyasi nima va uning qanday tiplari mavjud?
- 3.Qobiliyat to'g'risida umumiy tushuncha bering?
- 4.Qobiliyatning qanday turlarini bilasiz?

O'quv topshiriqlar

PSIXOKORREKSION RIVOYATT

Hayotning har qanday muammoli holati va vaziyati uchun sharq xalqlarida rivoyatlar, hadislar, donishmandlarning hikoyalari, masallari mavjud bo'lib, ular muayyan muammoli-psixologik holatlarda korreksion ta'sirga ega bo'lishi mumkin. Psixologik konsultatsiya jarayonida shunday rivoyatlardan va korreksion voqelikni mujassamlashtirgan matnlardan foydalanish psixoterapevtik mashg'ulot sifatida samarali hamdir. Jumladan aytib o'tish joizki: psixolog bir necha savollarni bir rivoyat bilan yechimini taklif qilishi mumkin, mijozga (o'smir o'quvchiga) kuchli u kutgan va ehtiyojmand bo'lgan "yo'lni ko'rsatishi mumkin", shuningdek, berilgan psixokorreksion rivoyat mijozni himoya mexanizmlarini buzib, uni o'ylantirgan muammolar yechimini va talqinini beradi. Rivoyat aytib berilayotgan jarayonning o'zida mijozda refleksiya va o'zini o'zi tahlil qilish jarayoni bilan korreksion jarayon uyg'unlashib ketadi.

Bu metoddan foydalanishda psixologdan ijodkorlik, kuchli dunyoqarash va katta psixokorreksion rivoyatlar bazasi kerak bo'ladi. Aytish joizki, har qanday sharq xalqlari rivoyatlari va hikoyalari tematik ro'yxatini tuzib ulardan korreksion faoliyatda foydalanish mumkin. Bunda Yusuf Xos Xojib, Jaloliddin Rumiy, Imom G'azzoliy asarlariga murojaat qilish mumkin. Ayniqsa hozirgi kunda ulug' allomalarimizning hamda xalq og'zaki ijodining namunalari bo'lgan odob-axloq, tarbiya, xush-xulq to'g'risidagi rivoyatlari va hikoyalari jamlanmalari kichik kitobchalar shaklida juda ko'p miqdorda nashrdan chiqmoqda. Quyida xulqi

og'ishgan o'quvchilar uchun psixologik korreksion va rivojlantiruvchi ishlarni olib borishda psixokorreksion rivoyatlardan foydalanishni amaliy jihatdan ochib berganmiz. Amaliyotchi psixologlarimiz ham shu tarzda turli rivoyatlardan amaliy faoliyatda foydalanishlari mumkin.

“MIXLAR HAQIDA RIVOYAT” trening mashg'uloti.

Mashg'ulot tavsiya etiladigan holatlar: guruhiiy psixokorreksion faoliyatda hamda individual psixokorreksion faoliyatda qo'llanilishi mumkin bo'lib emotsional-hissiy sohadagi buzilishlarni, qadriyatlar tizimida yuzaga kelgan buzilishlarni (agressivlik, bezovtalik), xarakter aksentuatsiyasini psixokorreksiya qilishda.

Trener quyidagi rivoyatni o'qib beradi:

Bitta kichik shaharchada bir yosh yigit yashar ekan. U yigit juda jahldor, jahli tez, odamlarning kichik ayblari uchun ularni haqoratlab, gohida atrofdagilariga baqirib tashlar, hayotdan alamzada ekan. Ichidan kechayotgan his tuyg'ularini umuman boshqara olmasligi, o'zini nazorat qila olmasligidan tajovuzkor va zulmkor insonga aylana boshlabdiki, uning qo'ni-qo'shnilari, atrofdagilar undan shikoyat qila boshlabdilar. Buni payqagan uning keksa lekin donishmand otasi o'g'lini yoniga chaqirib nasihat qilibdi va unga har vaqt yigitning yana jahli chiqsa, o'zini nazorat qilishi qiyin bo'lsa, kimnidir haqorat qilish holatiga tushib qolsa, alamzadalik zulm hislari chulg'ab olsa hovli chetidagi katta chinorni ko'rsatib unga uzun bir mixni qoqishni buyuribdi. Yigit otasini ko'rsatmasini bajara boshlabdi, vaqt o'tib yigitdan odamlar shikoyat qilmay qo'yishibdi, chunki yigit ancha o'zini nazorat qilishni o'rganib olgan edi. Shunda ota yigitni o'z oldiga chaqirib ikkinchi ko'rsatmasini beribdi. Endi yigit har gal o'zini biror bir keskin vaziyatda o'zini boshqara olsa uyga kelib daraxtdan bitta mixni sug'urib tashlashi kerak edi. Yana ma'lum vaqt o'tibdi. Ota qarasaki daraxtda bironta ham mix qolmabdi. Shunda ota o'z o'g'lini chinor yoniga chaqirib uning kamolot yo'lida ekanligini aytibdi va uni maqtabdi. Lekin so'zi oxirida quyidagi gapni ta'kidlabdi: “O'g'lim chinor bag'ridagi ushbu mix izlari sening insonlar qalbida va o'zingning ruhiyatingda qoldirgan og'riqli izlaringdir, garchi sening qilmishlaring mixlarni yulib olib tashlaganing kabi unut bo'lgandir, biroq izlar qolgan”.

Rivoyat trener tomonidan aytib berilgach, ishtirokchilardan olgan xulosa va taassurotlari hamda jaxldorlik, qo'pollik kabi boshqa yomon xulq namunalari, illatlar salbiy tomonlari va oqibatlar to'g'risida so'raladi? Shuningdek, ushbu rivoyat hikmatini doimo esda saqlash tavsiya etiladi. Qo'shimcha ravishda, kichik aqliy hujum mashg'ulotini amalga oshirish ham mumkin, bu “Agar shunday jahldor hayotdan alamzada insonni uchratsangiz unga nima maslahat bergan bo'lardingiz?” degan savol bilan amalga oshiriladi hamda o'quvchidan shaxsiy fikri (maslahati)ni aytish so'raladi, agar mashg'ulot guruhda bo'lsa guruh bo'ylab o'quvchilar fikrlarini bildirishlari kerak yoki kichik guruhlarda ishlash orqali, har bir guruh shu masalada tavsiyalar jamlanmasi asosida guruh taqdimotini ham qilishi mumkin.

“BO'LAKLARNI TOP” METODIKASI.

Maqsad: maktabgacha yoshdagi bolalarning diqqat, hayol va tafakkur jarayonlarini rivojlanganlik darajasini aniqlash va rivojlantirish.

Metodika jihozi: turli predmetlar va mevalar rasmlari chizilgan rasm va rasm bo'laklari.

Metodikani o'tkazish tartibi: bu metodika 5-6 yoshli bolalar uchun mo'ljallangan bo'lib, individual yoki kichik guruxda olib borish mumkin.

Ko'rsatma: bolaga oldindan tayorlab qo'yilgan rasm va alohida kesilgan rasm bo'laklari chizilgan jadval beriladi. Namunada berilgan rasmlarda pastdagi jadvaldan mosini tanlang va qalam bilan birlashtiring. Topshiriqni bajarishga 30-40 soniya vaqt ajratiladi.

Natijalarni baholash.

Har bir to'g'ri javob uchun 2,5 balldan jami 10 ball beriladi.

10 ball – bola 30 soniya davomida 4 ta bo'lakni to'g'ri birlashtirsa.

7,5 ball – bola 30 soniya davomida 3 ta bo'lakni to'g'ri birlashtirsa.

5,5 ball – bola 40 soniya davomida 2 ta bo'lakni to'g'ri birlashtirsa.

2,5 ball- bola 40- soniya davomida bo'laklarni to'g'ri birlashtirsa.

Rivojlanganlik darajasi.

10 ball - bolaning diqqati, hayol va tafakkuri yuqori,

7,5 ball – bolaning diqqati, hayol va tafakkuri yaxshi,

5,5 ball- bolaning diqqati, hayol va tafakkuri o'rta,

2.5 ball – bolaning diqqati, hayol va tafakkuri past. Bunday bolalar korreksion guruxlarga tavsiya etiladi.

Test topshirigi

1.Shaxsning individual psixologik xususiyatlariga nimalar kiradi?

Xarakter, temperament, qobiliyat

Sezgi, xarakter, qobiliyat

Temperament, diqqat, ko'nikma.

Malaka, xarakter, xayol

2.Jonli organizmning yorug'lik ta'siri ostida xarakatlanish tendensiyasi nima deyiladi ?

Fototropizm

Taksizlar

Potropizm

Termotropizm

3.Xemotropizm nima ?

Muayyan fizikaviy-kimyoviy muxitni tanlash tendensiyasi

O'ziga xos xarakatlar bilan javob berish usullari

Issiqlik ta'siri oyida xarakatlanish tendensiyasi

Mexanik usul bilan qo'zg'atuvchining ta'siri ostida xarakatlanish

4.Tashqi real xarakatdan ichki timsoliy xarakatga o'tish jarayonini nima deb ataladi?

Interiorizatsiya

Temperament

Qobiliyat

Xarakter

5.Qobiliyatlar psixologiyasi yo‘nalishi tarafdorlari kimlar edi?

Xristian volf, Tomas Rid

David Gartli, Xristian volf

vilgelm vunt, Tomas Rid

Stenli Xoll, Djon Lökk

6-Mavzu Boshqaruv psixologiyasi

Reja:

- 6.1. Boshqaruv psixologiyasi va uning predmeti, vazifalari.
- 6.2. Boshqaruvning ijtimoiy-psixologik muammolari.
- 6.3. Liderlikka psixologiyasi
- 6.4. Liderlik uslubi

Tayanch so‘z va iboralar

Boshqaruv sohasi, oila, salbiy, o‘zgarishlar, ta’sir, jamiyat, ijtimoiy-psixologik muammolar, avtoritar, demokratik, liberal, nazariyalar, raxbarlik, liderlik.

6.1. Boshqaruv psixologiyasi va uning predmeti, vazifalari

Barcha rahbar kadrlar, boshqaruvning nazariya va amaliyoti, bog‘cha mudirasidan davlat rahbari – Prezidentgacha bo‘lgan barcha rahbarlarni rahbar sifatida shakllanishida oliy ta’lim yetakchi rol o‘ynaydi. Yoshlardan yillar o‘tib rektor, premyer, Prezidentlar chiqadi... Boshqaruv psixologiyasining predmeti ta’rifi bo‘yicha bir qancha shakldagi mulohazalar mavjud bo‘lsa-da, lekin ularning birontasi ham uning tub ma’nodagi xususiyati va mohiyatini ochish imkoniyatiga ega emas. Bu asnoda XX asrning 60-70-yillarida berilgan ta’riflar xilma-xil bo‘lib, ular sohaning yo‘nalishi mazmunini chuqurroq yoritilishiga qaratilgandir. Ushbu fikrimixni dalillash maqsadida ayrim ma’lumotlarga murojaat qilamiz va ularni tahlil etishga (sharhlashga) intilamiz. Jumladan, birinchi ta’rif: “Boshqaruv psixologiyasining predmeti - rahbar (menejer) kadrlar va ijrochilarning psixologik xususiyatlari, yaxlit tizimdagi hamkorlik faoliyatida ularning o‘zaro aloqasini o‘rganishdir”. Uning navbatdagi (ikkinchi ta’rif): “Boshqaruv psixologiyasining predmeti - guruh va ommaning psixologik xususiyatlari, ularning shaxs ongiga va xulqiga ta’sirini tekshirishdan iboratdir”. Keltirilgan parchalardan ko‘rinib turibdiki, ularning hech biri boshqaruvning psixologik mohiyati va uning tadqiqot ko‘lamini ochish, talqin qilish qudratiga ega emas, huddi shu boisdan bunday ijtimoiy psixologik holat o‘z navbatida ilmiy izlanish va tekshirish ko‘lamini keskin toraytirishga olib keladi, oqibat natijada sohaning mavqei, uning xalq xo‘jaligidagi roli yana-da pasayadi. Hamkorlik faoliyatining mazmuni, uning

bosqichlari (fazalari, shakllari), shaxslararo munosabatlarning o‘zaro ta’sir xususiyatlari, insonda ijtimoiylashuvning tezlashuvi, ongning rivojlanish bosqichlari, “inson-texnika” tizimi bilan bog‘liq, bir talay muammolar tadqiqot predmetidan chetda qolib ketish xavfi tug‘iladi.

Yuqoridagi fikrlarni to‘laroq xaspo‘shlash, izohli talqin qilish maqsadida ayrim ma’lumotlardan namunalar keltiramiz va ularni tahlil qilishga intilamiz:

- o‘zaro hamkorlik faoliyatida shaxsiyatga oidlik muammosi;
- shaxs va guruhning (rahbar va tobe kishilarning) motivatsion, emotsional jabhasi;
- shaxs va jamoaning bilishga oid (kognitiv) munosabatlari;
- shaxs va jamoaning nazorat qilish (regulyativ) jabhasi va uning o‘ziga xosligi;
- menejer faoliyatining o‘ziga xos psixologik xususiyatlari;
- menejning tarbiya subyekt, ya’ni subyektiv ta’sir o‘tkazish omili ekanligi;
- menejning siyosiy faoliyatning egasi ekanligi;
- menejning statusi, roli huquqi, uning funksiyasi, imtiyoz, ta’sir etuvchi vositalari;
- menejning boshqaruv uslubi va ularning turlari bo‘yicha tasnifi;
- hamkorlik faoliyatida kommunikatsiya, uning turlari va shakllari;
- rahbar ehtiyojini qoniqish darajalari va mezonlari;
- shaxslararo munosabat turlari va ularning psixologik tavsifi;
- jamoatchilik fikri va jamoaviy kechinmalarning o‘zaro munosabati;
- o‘zaro munosabatlar iyerarxiyasi (“men”, “sen”, “u”, “biz”, “siz”, “ular”);
- o‘zini-o‘zi hurmat qilish - mavaffaqiyat - talabgarlik;
- psixologik muhit, o‘zaro moslik-jipslik;
- boshqaruv faoliyatining funksional tahlili;
- boshqaruv faoliyatining tuzilishi va tarkibining o‘zaro munosabati, uyg‘unligi;
- boshqaruv faoliyatining muhandislik va psixologik jabhalari;
- menejer psixikasiga va shaxsiga lavozim taqozo etuvchi talablar;
- ijrochilarning psixologik xususiyatlari va ularga qo‘yiladigan asosiy talablar;
- rasmiy muloqotning psixologik muammolari;
- “rahbar-ijrochilar” muloqotining (muomalasining) psixologik jabhalari;
- sotsial-psixologik holatlarni boshqarishning vositalari va metodlari;
- nizoli (ziddiyatli) vaziyatlar, ularning oldini olish va bartaraf g‘ilish usullari;
- nizo - nizoli vaziyat - bmojaro o‘rtasidagi uzviy ijtimoiy-psixologik bog‘liqlik;
- menejer shaxsining sotsial-psixologik xususiyatlari;
- menejer qobiliyatlarining tavsifi va ularning o‘zaro uyg‘unligi kabilar

Boshqaruv psixologik asoslari fanini o‘qitishning maqsadi - psixolog, sotsiolog talabalarda boshqarishning o‘ziga xos murakkab muammolarini bilishga nisbatan intilishni kuchaytirish, ularda amaliy tashkilotchilik faoliyatiga ishtiyoq uyg‘otishga qaratilgandir. Hozirgi davr talabalasi ertangi kunda boshqaruv tizimining hodimi, kichik, o‘rta va katta jamoalar rahbari, korxona yoki firma faoliyatining turli tomonlarini boshqarish bo‘yicha loyihalar, tadbirlar ishlab chiquvchi yuksak saviyali mutaxassis bo‘lib yetishadi. Buning uchun boshqaruv psixologiyasining amaliy ko‘nikmalari bilan qurollanish mutlaqo shart.

6.2. Boshqaruvning ijtimoiy-psixologik muammolari

Ishlab chiqarish jamoalari va moddiy mahsulot yaratmaydigan muassasalarning hodimlarini sotsial psixologik jihatdan idora qilishning jabhalarini tadqiqot qilishda mazkur fanning metodologiyasi va xalq xo‘jaligini boshqarishning umumiy qonuniyatlariga asoslangan holda faoliyatni uyushtirish, omilkorona yo‘lga qo‘yish yuksak samaralar beradi.

Psixologiya faniga “boshqaruv” “boshqaruv” tushunchasi davlat, jamiyat, jamoat, ishlab chiqarish va texnikani boshqarish tizimidan, ya’ni kibernetikadan kirib kelgan bo‘lib u hozirgi davrda insonning xulqi, xususiyatlari, ruhiy holatlari bilishning jarayonlari, ommaviy, jamoaviy va ruhiy harakatlarni boshqarish ma’nosini bildiradi. U hozirgi davrga kelib: “inson-inson”, “inson-jamoa”, “jamoa-inson”, “jamoajamoa” munosabatlarining boshqaruv imkoniyatlarini tekshirishni taqozo qiluvchi istiqbolli, mustaqil, maxsus sohalarga o‘z predmeti ko‘lamini yana-da kengaytiradi. Natijada boshqaruv yangi qonuniyatlari, mexanizmlari, omillari, ijtimoiy manbalari. shaxslararo munosabat uslublari, yakka shaxsning ijtimoiylashuvi xossalari, menejer va tobe kishilar yoki hodimlar o‘zaro muomalasining maromi, tekshirishning o‘ziga xosligi, uslubiyatning takomillashuvi, nizoli va ziddiyatli vaziyatlarning oldini olish hamda ularning oqilona yechimini topish, mazkur jarayonda iliq, psixologik muhitning roli, uning obyektiv va subyektiv ahamiyati, mahsulot samaradorligini oshirishning imkoniyatlariga doir empirik va nazariy-metodologik materiallar to‘plashning qulay shart-sharoiti yuzaga keladi.

Fikrimizcha, boshqaruv psixologiyasi xo‘jalikni yoki muassasani boshqaruvning ijtimoiy-tarixiy prinsip (tamoyil)lariga va qonun (qonuniyat)lariga bevosita asoslanadi. Bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Demokratik detsentralizm (mahalliy boshqaruv ustuvorligi);
2. Boshqaruvda yakkaboshchilik;
3. Siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy, ma’rifiy rahbarlikda (ma’muriyatda) xo‘jalik yuritishning birligi;

4. Xo‘jalik hisobining oqilligi;
5. Boshqaruvning rejaliligi;
6. Ommaning boshqaruv jarayonida faol qatnashuvi;
7. Hamkorlik faoliyatining ishtirokchilarini ma’naviy va moddiy jihatdan rag‘batlantirish;
8. Kadrlarni tayyorlash, tanlash va joylashtirish jarayonida psixodagnostika tizimiga asoslanish.

6.3. Liderlik psixologiyasi

Korxona xodimlari intizomida muammolarni yuzaga keltiruvchi manbaalar:

1. Rahbar yetarli bo'lgan obro'-e'tiborga ega emas
2. Ishga jalb etish va undash tartiblari samarali natija olishga, sifat va xavfsizlikka mos kelmaydi
3. Boshqaruv apparati yaxshi namuna bo'la olmaydi
4. Bema'ni qoidalarining mavjudligi
5. Mavjud qoidalar batafsil e'lon qilinmagan va qabul kilinmagan
6. Sust boshqaruv
7. Xodimlar o'z diqqatlarini jalb etuvchi ish xajmiga ega emaslar
8. Yangi xodimlar kollektivga noto'g'ri olib kiriladi
9. Kollektivda madaniyat, axloq va odob darajasi past xodimlar mavjud.

Rahbar sifatida o'z obro'-e'tiboringizni qanday qilib mustahkamlashingiz mumkin:

1. *Kamsitilgan obro'.* Bu holat o'zidan yuqori mansabga ega bo'lgan rahbarning munosabati natijasida sodir bo'lishi mumkin. Ko'p hollarda, yuqori bo'g'in rahbari o'zidan past rahbarni tanqid qilgan holda uning obro'sini xodimlar oldida qadrsizlantiradi. Bunday holat yuzaga kelganda o'z rahbaringizga Sizning obro'yingizni olish bilan birga u o'z zimmasiga Sizning ham ma'suliyatingizni olayotganligini muloyim tarzda yetkazing. Bunday yangi va o'rinsiz ma'suliyat unga yana qo'shimcha muammolar olib kelishi mumkinligini his eta olsin.

2. Bilimlar.

Mustaqil ravishda o'z bilim va malakangizni oshirish bilan shug'ullaning
 Jamoa hayoti iyehnat jarayoni haqida doimo to'la ma'lumotga ega bo'ling
 Yangi ma'lumotlarni doimo so'rab bilib yuring
 Boshqaruv malakalaringizni rivojlantiring

3. Shaxsiy xislatlar:

Yaxshi tinglovchi bo'ling, faol tinglash uslubidlan foydalaning
 Yangi yondoshuvni qabul qilishga tayyor bo'ling
 Jasurlik xislatlariga ega bo'ling
 Doimo ma'suliyatingizni his eting
 Atrofdagilarda o'z shaxsingiz va malakangizga oid ishonch uyg'oting
 Uzoqni ko'rib ish yuriting
 Atrofdagilarga iltifotli bo'ling, lekin rasmiyatga berilmang
 Muloyim va muloqotga molik bo'ling
 Kollektiv tomonidan hurmatga qozonishga erishing, buning uchun doimo

jamoa manfaatlari haqida qayg'uring
Liderga xos xislatlaringizni kuchaytiring

Insoniy munosabatlar boshqaruv omili sifatida Elektron uskunalar ishlab chiqaruvchi bir firmaning kichik bo'limida olti ayol ishlardi va bu yerda maxsus murakkab elektron trubkaning ichki moslamalari yig'ilardi. Yig'ilayotgan trubkalar bir stoldan ikkinchisiga ketma ket ravishda o'tib turardi. Ish jarayonini boshqarish bo'lim ustasiga yuklangan bo'lib, bundan tashqari yana ikki bo'lim ishini o'z nazoratida tutish ham unga yuklatilgan edi.

Bundan tashqari, liniyada bajarilayotgan ishni birinchi stolda o'tirgan bosh operator lavozimidagi xodim ham kuzatib turardi. Ma'lum bo'lishicha, tadqiqotning boshlanish qismida jamoadagi muhit unchalik yaxshi bo'lmay, xodimlarning qo'nimsizligi, ishga kech qolish hollari ko'p uchrardi va sifatsiz tayyor mahsulot miqdori o'rtacha hisobda 27% bo'lib, bir og'iz so'z bilan aytganda brak sanalardi.

Bo'limning ish samaradorligi ko'rsatkichi soatiga 28 ta atrofida trubka tayyorlashdan iborat edi. Muxandislar ishda iloji boricha xatoga yo'l qo'yilmasin deb, ish jarayonini olti bo'lakga bo'lib chiqishdi va har bir xodimga taalluqli ish va mas'uliyatni belgilashga, hatto, har bir bo'lakdagi sarflanadigan vaqtning me'yorini tenglashtirishga ham erishishdi. Lekin, shunga qaramay, u yoki bu operatorning ish joyida hamon turli muammolar uchrab turar edi. Ayollar oldinma-ketin joylapganliklari tufayli ularningo'zaro muloqotda bo'lishlari qiyin edi. Bir xodima faqat chap va o'ng yonidagi boshqa bir sherigi bilan gaplasha olardi, shunda ham stolidagi ish uskunolari solingan quti uni

to'sib turgani uchun yoniga engashib qarashga yoki o'rnidan turishga majbur edi.

Holbuki, ish bilan band xodim o'zini bunday «erkin» his etishi, hatto ikki nazoratchi, ya'ni usta va bosh operatorga yoqmasdi. Bo'lim xonasida tanaffus paytlari gaplashish yoki yig'ilish uchun joy yo'q edi, faqat tushlik mahali umumiy ovqatlanish joyida muloqotga sharoit paydo bo'lardi.

Xodimga uning mehnat natijalari haqida deyarli xech narsa aytilmasdi, faqatgina kundalik qisqa yig'ilishlarda usta ulardan iloji boricha braklar sonini kamaytirishni talab qilardi. Kuniga qancha mahsulot ishlab chiqarish to'g'risidagi topshiriq faqat bosh operator tomonidan qabul qilinardi. Agar, moslamani yig'ish sekin borayotgan bo'lsa, operator xodimlar yoniga kelib, sababini aniqlashga urinardi. Bordi-yu, xodim biron narsani uddalay olmayotganini ko'rsa, yordamlashardi, dangasalik qilayotganini sezsan beh berardi.

Xodimning ruhini ko'tarish maqsadida kompaniya xodimlar ish joylariga o'zgarishlar kiritdi va ayollar bir-birlari bilan muloqotda bo'lib turish uchun qulayliklar

yaratdi. Uzun stol o'rniga xodimlar, endi, katta davra stol atrofidan joy olishadi.

Bunday o'zgarishlar oqibatida ishlab chiqarish soatiga 35 trubkaga o'sdi, brak mahsulot chiqarish esa 27% dan 18% ga pasaydi, ishga kelmaslik yoki kechikish ham keskin kamaydi.

Ammo bir necha oydan so'ng yangi muammo paydo bo'di – qizlar yanada murakkab ishni bajarish niyatini bildirdilar va o'z ishlari mukammalligini yanada oshirdilar. Xodimlarning xulqida ham o'zgarishlar paydo bo'ldi. Bosh operator buyrug'I bilan ishga chiqmagan xodimaning soddaroq ishini bajarishdan bosh

tortish xollari ro'y berdi. Bosh operator va xodimlar o'rtasida ma'lum keskinliklar ko'zga tashlana boshladi, xususan, ular operator tomonidan kiritiluvchi kichik tanaffuslar yuzasidan norozilik bildirdilar.

Endi qizlar smena tugashidan 10-15 min. avval uskunalarini yig'ishtirib qo'yadigan bo'lishdi. Bosh operatorning buyruqlari bajarilmay qoldi va qizlarning ishdan ertaroq turib ketishdan faqatgina ustaning salobati to'xtatib turardi. Shunga qaramay, ish unumi smena oxiriga kelib pasayib qolardi. Umumiy ishlab chiqarish soatiga 30 trubkagacha kamaydi, brak ko'rsatkichlari esa avvalgisidan ham oshib ketdi. holbuki, sifatsiz ishlarning ko'pchilik qismi qiyin bo'lmagan operatsiyalarni bajarish yuzasidan edi. Ishga kelmaslik kabi mehnat intizomini buzish hollari ham o'zgarishlar boshlangunga qadar bo'lgan ko'rsatkichga yaqinlasha boshladi. Bir necha oydan keyin bosh operator ishdan bo'shadi.

Usta tajriba tariqasida uning o'rniga hech kimni olmadi va yangisini tayinlamadi ham, aksincha ish jarayonini qizlarning o'zi boshqarishiga ruxsat berdi. Endi, ish tezligini belgilash qizlarning o'ziga qoldi. Barcha ishlarni ular mustaqil bajarishardi, mahsulot xajmini esa boshqa bo'limlarga muvofiqlashtirgan holda usta belgilaydi.

Shuningdek, uning vakolatida ba'zan paydo bo'lgan nizoni hal etishgina qoldi. Bu o'zgarishlar sodir bo'lgan paytda ishlab chiqarish birdaniga kamaydi va soatiga 26 trubkaga teng bo'lib qoldi, lekin oradan bir oy o'tgach 40 taga yetdi. Brak ko'rsatkichi avvalgiday 18% ga tushdi. Navbatdagi yig'ilishda qizlardan biri har bir smena boshlanishida avvalgi kuni nechta brakka yo'l qo'yilgani va uning sabablarini aytishni ustadan so'radi. Muntazam ma'lumot olish natijasida braklar soni 11% ga kamaydi. Ishga kelmaslik hollari to'xtadi va brigada muntazam ravishda soatiga 40 trubkadan bera boshladi hamda zarurat bo'lib qolsa jamoa unumdorlikni bundan xam oshira olishini ko'rsatdi.

Ushbu hodisa bir qancha psixologik yondoshuvlar uchun yaxshigina tahliliy misol bo'la oladi. Bu voqea misolida jamoadagi kommunikatsiya masalasi ham, boshqaruv uslubining maqbul shakli tanlangani ham, guruhiiy qaror qabul qilish va jamoa

ehtiyojlarini bosqichma-bosqich rivojlanishi haqidagi Maslou nazariyasi ham tahlil etilishi mumkin. Mana shu oxirgi nazariya nuqtai nazaridan mazkur voqea haqida quyidagilarni aytish mumkin: avvaliga mehnat sharoitlari qizlarning do'stlik va hamkorlik borasidagi ehtiyojlarini qondirmas edi, hatto bunday ehtiyojni qondirishga bo'lgan urinishlar ular ishlab chiqarayotgan mahsulotlar soniga ta'sir etardi. Bu boradagi birinchi o'zgarishlar xodimlarning ijtimoiy muloqotlarini takomillashtirdi va mahsulot xajmi hamda sifatiga ijobiy ta'sir etdi.

Lekin ijtimoiy ehtiyojlar qondirilgandan so'ng yetakchi o'ringa shaxs mustaqilligi, o'z-o'zini hurmat etish va shaxsiy mavqega ega bo'lish ehtiyojlari chiqib qoldi. Qizlarning qiyinroq operatsiyalarni bajarishga moyilliklari, sodda ishlarni bajarishdan voz kechishi, o'zlariga o'zlari kundalik normalar o'rnatishlari va bosh operatorning ko'rsatmalarini qabul qilmaslik shu jumladan edi. Bu bilan ular jamoadagi norasmiy liderlikka oid e'tirozlarini namoyon eta boshladilar. Jamoadagi norasmiy liderlik masalasi bosh operatorning ishdan ketishi bilan hal etildi desa bo'ladi, chunki shundan so'ng jamoa a'zolari kundalik ish me'yorini o'zlari boshqara boshladilar.

Tashkilotdagi keyingi o'zgarishlar ehtiyojlar iyeraxiyasining yuksak bosqichiga ko'tarilish holatiga mos keladi, deyishimiz mumkin. Shaxsiy muvaffaqiyati tan olingan, liderlik ehtiyoj va imkoniyati e'tirof etilgan xodimlar mahsulot ishlab chiqarishni yanada takomillashtirishga intildilar, buning uchun kechagi smenada yo'l qo'yilgan braklar haqida ma'lumot olish va xatolarni tuzatishga ehtiyoj paydo bo'ldi.

Bu esa o'ziga hurmat va mustaqillikka bo'lgan ehtiyojning qondirilishi bilan o'z-o'zini takomillashtirish ehtiyojining amalga oshishi sifatida ifodalanar edi. o'zini namoyon etish ehtiyoji tashkilot manfaatlariga mos kelishi ishlab chiqarish unumdorligiga yaxshi ta'sir etdi va mahsulot xajmi oshishida o'z aksini topdi.

Demak, shaxs yoki jamoaning qondirilmagan ehtiyojlari tashkilot manfaatlariga zid bo'lishi mumkin, shuning uchun rahbariyat bunday ehtiyojni iloji boricha ishlab chiqarish sharoitiga muvofiqlashtirib borishi lozim. Qondirilmagan dolzarb ehtiyoj va ishlab chiqarish xususiyatining uyg'unlashuvi mehnat samaradorligiga ijobiy ta'sir etadi. Yuqorida keltirilgan misolda jamoa a'zolarining ehtiyojlarini qondirish tadbirlari ish joylarini takomillashtirishdan boshlangan edi. Ushbu voqea mazmuni psixologik boshqaruv tadbiri naqadar nozik va ko'pqirraligidan dalolat beradi. Bunday tadbir texnologik jarayonlardan farq qilgan holda o'zining kutilmagan va betakror jihatlari bilan ajralib turadi, boshqaruvning doimo takomillashib va mukammallashib borishini talab qiladi.

O'zini-o'zi nazorat va muhokama qilish uchun savollar:

1. Boshqaruv psixologiyasining predmeti?
2. Boshqaruv psixologiyasining qanday vazifalari bor?
3. Boshqaruvning asosiy ijtimoiy-psixologik muammolari nimada namoyon bo'ladi?
4. O'zaro munosabatlarning samarali va destruktiv ko'rinishi qanday?
5. Rahbarlik va liderlik tushunchalarining o'zaro farqi nimada?
6. Qanday liderlik usullari bor?
7. Qanday rahbarlik sifatlarini bilasiz?

O'quv topshiriqlar

«Rahbar faoliyatini aniqlash testi»

Tavsiya qilinayotgan fikrlarga Siz «Ha» yoki «Yo'q» degan javob berishingiz lozim.

1. Agar men o'z sevimli mashg'ulotimdan ayrilsam, u holda hayotimning mazmuni sezilmaydi.
2. Men uchun barcha ish oqibat natijasidan ko'ra, uning bajarilish jarayoni muhim.
3. Men odamlarning o'z yaqinlari bilan bo'lgan munosabatlarining yaxshi emasligiga qaraganda ishdagi muvaffaqiyatsizlikdan ko'proq qayg'uradilar deb anglayman.

4. Mening hayotimda muvaffaqiyatli kunlar ko'p bo'lgan.
5. Menga amaliy, ishchan, ishbilarmon odamlardan ko'ra, yuksak tuyg'uli insonlar ko'proq yoqadi.
6. Men hatto oddiy mashg'ulotda ham uning a'zi elementlarini takomillashtirishga harakat qila olaman.
7. Muvaffaqiyatga erishish haqidagi fikrlarga ehtiros bilan berilgan vaqtlarimda ehtiyotkorlik choralarini unutib qo'yishim mumkin.
8. Dastlabki faoliyatimda bqori tashkilotdagilar meni dangasa deb hisoblashadi.
9. Men o'zimning muvaffaqiyatsizligimga sharoit emas, o'zim aybdor, deb o'ylayman.
10. Yuqori tashkilotdagilar meni qattiq nazorat qilishgan.
11. Menda qobiliyatga nisbatan sabr-toqat kuchliroq.
12. O'z maqsadlarimdan qaytishga yutuqqa erisholmasligim haqidagi fikr emas, balki dangasalik sabab bo'lgan.
13. O'zimga ishonaman
14. Yutuqqa erishish garchi mening foydamga hal bo'lsa ham tavakal qilishim mumkin.
15. Men unchalik tirishqoq emasman.
16. Mabodo kasbiy faoliyat bir maromda ketayotgan bo'lsa, unda kuch-g'ayratim yanada oshadi.
17. Agar gazetada ishlaganimda edi, - unda turli voqealar fikrlashdan ko'ra, ko'proq shaxslar yaratgan yangiliklarni yoritgan bo'lardim.
18. Odatda mening yaqin kishilarim shaxsiy rejalarim bilan hamfikir bo'lmaydilar.
19. Mening hayotga nisbatan qo'ygan talablarim darajasi o'rtoqlarimnikidan bir muncha pastdir.
20. O'z maqsadlarimga erishish yo'lida qat'iyman.

Test kaliti:

«Ha» 1, 2, 6, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 20,

«Yo'q» 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18,

Kalitga mos kelgan har bir javob uchun bir balldan beriladi.

Natijalar tahlili:

Ballar yig'indisi 0-9 dan past bo'lsa, faoliyatingizda muvaffaqiyatga ehtiyoj yaqqol ko'rinmaydi.

10-13 ballgacha-faoliyatingizda muvaffaqiyatga intilish bor, lekin faoliyatingizni tashkil qilishda har doim muvaffaqiyatga ehtiyoj sezavermaysiz.

14-23 ballgacha-faoliyatingizda muvaffaqiyatga erishishga doim ishonasiz, qat'iyatlisiz, u yoki bu darajada murakkab, lekin bajarilishi mumkin bo'lgan mashg'ulotlar bilan shug'ullanishni yoqtirasiz.

Sizni tekshirishsa, yoki musobaqalashsa, o'zingizni yo'qotmaysiz. Oddiy vazifalarni bajarish sizni ruhlantirmaydi. Muvaffaqiyatga erishish ehtiyojini mazkur darajasining o'qituvchilarda mavjud bo'lishi maqsadga muvofiqdir, chunki bunda qiyinchiliklarga duch kelganda tirishqoqlik, qat'iyatlilik imkoniyatiga binoan ish tutishi namoyon bo'ladi.

Demak,

0-9 gacha past faoliyat;

10-13 gacha oʻrtacha faoliyat;
14-23 gacha yuqori faoliyat.

UMUMIY PSIXOLOGIYA FANI BO'YICHA QO'SHIMCHA MATERIALLAR:

SHAXSNING PSIXOLOGIK TUZILISHI MODELLARI TAHLILI.

Psixologiya fanida sistemali yondashuvga oid tadqiqotlarning ko'rsatishiga qaraganda, har qaysi tizimning tavsifi sifatida uning tuzilishi qabul qilinadi. Odatda, ya'ni struktura - bu ob'ektning bir qator tarkiblari o'rtasidagi uning yaxlitligi, o'ziga o'zining ayniyatlashuvini ta'minlovchi barqaror ichki aloqalar majmuasidir.

Biz shaxs strukturasi, ya'ni tuzilishi muammosini bayon, talqin qilishda tayanch va jabha, komponent tushuncha tariqasida yaxlit tuzilishning nisbiy mustaqil qismidan, taxlilning birligi sifatida element tushunchasidan (atamasidan), har qanday kontekstlardan yaxlitlik xususiyatini aks ettirmasa ham ulardan foydalanamiz. Bun-day tafovut (farq) shaxs xususiyatlarini yaxlit holda mukammal ochish uchun tarkibiy tizimli va elementli-tizimli darajalarini namoyon etish uchun mutlaqo zarur.

Shaxsning tuzilishi to'g'risidagi muammo o'zining dolzarbligi bilan fanningtadqiqot doirasidan, predmetidan tashqari chiqadi. Shaxs tuzilishiga oid ilmiy tasavvurlarning yaratilishi, ishlab chiqilishi yaxlit nazariyaning zaruriy sharti hisoblanib, insonning ijtimoiy mohiyati qirralarini ochish imkoniyatiga egadir. Xuddi shu boisdan psixologiyaga falsafa, pedagogika, tibbiyot singari fanlarning na-moyandalari tomonidan uni muhokama qilish namoyon bo'layotganligi tufayli unga qiziqishning yuksakligidan dalolat bermoqda.

Psixologiya fani shaxs strukturasi modelini yaratishga boshqa fanlardan izchilroq kirishadi, uning tabiatini aks ettirish imkoniyatiga erishadi, natijada u psixologiya muammolari majmuasida markaziy o'rin egalladi. Psixologiya olimlari tomonidan tadqiqot qilinayotgan dolzarb muammolar bilan shaxs tuzilishiga oid masala u yoki bu jabhasi orqali uzviy bog'liqlikka ega. Bu kontekst-da xulq motivatsiyasi, shaxsning tipologiyasini ishlab chiqish, shaxsga ta'sir o'tkazishning samarali yo'l-yo'riqlarini qidirishni esla-tib o'tishning o'zi kifoya.

Psixologiya fanida shaxsga strukturaviy yondashish bo'yicha eng salmokli ilmiy izlanishlar amalga oshirilganligi qonuniy holat bo'lib, xilma-xil shaxs strukturasi modeli yaratilganligi fikrimizning yorqin dalilidir. Bu borada B.G.Ananovning fikricha, psixologik hodisalarni akl (intellekt), hissiyot (emotsiya) va irodaga ajratilishi inson psixologiyasida strukturaviy yondashish tajribasining dastlabki ko'rinishi bo'lib, uning haqchilligi ko'pgina psixologlar tomonidan tan olinishidir. B.G.Ananov strukturaviy yonda-shishning boshqa variantlari tariqasida turlicha psixik hodisalar bilan qarama-qarshi aloqalarning e'tirof etilishi - psixik akt-larning psixik funksiyalar, ongning ongsizlik, tendensiyalarning potensiyalar

bilan uyg'unligini ta'kidlaydi. L.S.vigotskiyning mulohazasiga ko'ra, insonning psixik funksiyalarini yuksak, mada-niy, quyi, tabiiy turlarga ajratishni kiritish mumkin, chunki ularning negizida ta'lim bilan insonning oliy nerv faoliyatida birinchi va ikkinchi signallar sistemasi o'zaro ta'sirining ifodala-nishi yotadi.

Hozirgi davrda psixologiya fanida psixologik hodisalarni psi-xik jarayonlarga, holatlarga, shaxsning xususiyatlariga ajratish qabul qilinganligi muhim ahamiyatga ega. Bunday yondashuvning mavjudligi B.G.Ananov tomonidan strukturaviy konsepsiyaning bir tajribasi sifatida qaraladi. Bu voqelik «hodisalarni bir qator jabha-lari bilan to'ldirishga intilish psixofiziologik xususiyat kasb etib, psixik jarayonlar uchun dastlabki materiallarni to'plash imkoniyatini (idrok, tafakkur, emotsiya, iroda) beradi». Uning fikricha, dastlabki materiallar, bir tomondan, psixik funksiyalar (sensor, mnemik), xulqning, ikkinchi tomondan, elementar motivlari (ehtiyaj, ustanovka) hisoblanadi. Olimning mulohazasicha, bu qo'shimchalar «genetik ma'no kasb etib, fiziologiyadan miya mexanizmlarini umumpsixologik va neyrohumoral regulyatorlarini qamrab olish psixologiyaga o'tishga imkon beradi». Lekin ushbu strukturaviy yondashuvning maxsus psixologik deb qarashdan qat'i nazar, hozirgi zamon sintetik insonshunosligi uchun umumiy ahamiyatli jihatni yuksaklikka ko'tarishga qodir emas.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan psixik hodisalarning turli ko'rinishlarini fenomenlarga ajratishning qonuniyligi bo'yicha bahs yuritmasdan turib, jumladan jarayonlarga, holatlarga, xususiyatlarga bo'linishdan ko'z yumib, ushbu kategoriyalar, ularning turlicha talqini shaxs strukturasining tarkibiy qismlariga tenglashtirish mumkin emasligini qayd etish zarur. Chunki ular sof psixologik asnoda vaqt va fazo o'lchami bo'yicha aniqlikka ega emasdir. Shuning uchun B.G.Ananov tomonidan kiritilgan ilmiy qo'shimchalar umumpsixologik vaziyatni keskin o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'lmasa-da, uning ayrim tomonlarini to'ldirishga ega.

Shaxs tuzilishining modelini ishlab chiqishdagi muhim qiyinchiliklarning eng asosiy sababi har xil nuqtai nazarlar mavjudligida yorqin namoyon bo'ladi, ular «shaxsning tuzilishiga ko'ra, substansional va ideal, irsiy va egallaganlik, ijtimoiy va psixologik, somatik va psixologik tomonlariga ega» (V.M.Banshikov). Mulohazadan ko'rinib turibdiki, bunda shaxsning «substansional to-moni»ni irsiy, turmushda egallaganlik, somatik jabhalar bilan taqqoslaganda mustaqil strukturaviy tarkib sifatida alohida reallikka ega emas. Bunday talqin biron-bir psixologik hodisani turlicha nuqtai nazardan izohlash bilan bog'liq bo'lib, yakkahol, ya'ni individual voqelik (reallik) ustida gap borayotganligini bildiradi.

Psixologiya fanida qo'llanilib kelinayotgan va nisbatan barqarorlashgan shaxsni yo'nalganlikka, temperamentga, xarakter va qobiliyatlarga bo'lish yetarli darajada keskin e'tirozlarga sabab bo'layotgani yo'q. Shuning uchun ko'pgina psixologlar umumiy tizimning majmuasini tashkil qiluvchi murakkab xususiyatlarning tuzilishi sifatida qaraydilar va shaxsning yaxlit tavsifini ifodalaydi, deb tushunadilar. A.G.Kovalevning fikricha, temperament tabiiy (irsiy) xususiyatlarning tizimini bildirib keladi, yo'nalganlik - ehtiyaj, qiziqish,

ideallar tizimi, qobiliyatlar - intellektual, irodaviy va emotsional xislatlar ansambli, xarakter - xulq-atvor usullari-ning va munosabatlarining sintezidir.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, shaxsning murakkab tuzilishga ega bo‘lgan ko‘p qirrali xususiyatlari, fazilatlari, xislatlari o‘zaro bir-birlarining ichiga singib ketganligi natijasida tabiiy, emotsional ehtiyojlar, munosabatlar, xulq-atvor usullari to‘g‘ri-sidagi mulohazalar umumlashmalar umumlashmasidir. Chunki qiziqishlar va ideallarni intellektual, emotsional, irodaviy xususiyatla-risiz tasavvur qilish mumkin bo‘lmaganiday, munosabatlar va xulq-atvor usullari ham alohida hukm surishi g‘ayritabiiy holatdir.

B.D.Pariginning fikricha, shaxsning statik tuzilishga quyida-gilar kiradi:

umuminsoniy psixologik xususiyatlar;

milliy, kasbiy, iqtisodiy, siyosiy, sinfiy birlikka aloqador ijtimoiy o‘ziga xos xususiyatlar;

shaxsning individual betakror xususiyatlari. Bizningcha, olim tomonidan ta’kidlab o‘tilgan xususiyatlarning har qaysisi shaxs psixikasida mavjud bo‘lib, ular alohida xislatlar guruhi ko‘rinishiga ega emasdir.

Yuqorida tahlil qilingan modellarning hech qaysisi sistemali yondashuv doirasidagi hozirgi zamon shaxs strukturasini to‘g‘risidagi modelga mos kelmas edi. Ushbu modellarning tarkib (jabha)larida nisbiy mustaqil birlik xususiyati aks topmaganligi tufayli bir vaziyatda ular o‘zaro tobe elementlarga, ikkinchi hodisalarda esa takroriy xislatlar ko‘rinishiga o‘xshab ketadi. Shuningdek, shaxs tuzilishi umuman muayyan nazariy yoki amaliy ahamiyatga egatomon (jab-ha)lari bilan ajralib turmaydi. Shuning uchun ta’kidlangan hech bir model psixologik mohiyatini o‘zida aks ettiruvchi, jamiyat a’zosi sifatidagi insonning tipiklik va individuallik qiyofalarini tahlil qilishni ta’minlay olmaydi.

Uzoqchet el psixologlarining shaxs tuzilishining mohiyatini ochib berishga qaratilgan ko‘pgina yondashuvlari ham yuksak ko‘rsatkichlarga erishmaganligi tufayli bu masalani yoritish uchun keskin o‘zgarish kiritilmadi. G.Ollport, G.Myurrey, R.Linton, K.Rodgers, A.Mas-lou va boshqa olimlarning yaqqol shaxsning psixologik mohiyatini tushunchalar tizimi yordami bilan xaspo‘shlashi ijobiy izlanish tarzida o‘ziga tortadi, lekin unda shaxs «kundalik turmushimizda biz bilgan shaxsning aynan timsolidir», deb ta’riflanadi.

Mazkur ijobiy ezgu niyatlarni amaliyotda qaror toptirishga shaxs-ning tizimi tashkiliy tomonini baholay olmaslik va ichki omillar rolini bir tomonlama orttirish holati to‘sqinlik qiladi. Jumladan, R.Linton shaxs tuzilishini «individuumga aloqador psixik holatlar va hodisalar tashkiliy agregati», deb talqin qilishni taklif qiladi, buning natijasida ularning shunchaki yig‘indisi yuzaga keladi, xolos.

Tanikli AQSh psixologi G.Ollportning fikricha, shaxs «ichki tizim», «dinamik qurilma», «Men», «qandaydir metapsixologik Men» o‘zida oldindan maqsad va dispozisiyani aks ettiruvchi, inson tafakkuri va xulq-atvorida mutanosib ravishda qarortoptiruvchi jon-zotdir». Xuddi shu boisdan shaxsning sinfiy-tarixiy

jihatdan yaqqol baholanishi ochilmay qoladi, ijtimoiy tahlil o‘rni psixologik talqin egallaydi chamamda.

Psixologlardan T.Parsons, G.Mid va boshqalar «shaxsning rolli tuzilishi» nomli konsepsiyani ishlab chiqib, odamning yaxlit sub’ektiv dunyosini, uning psixologik qiyofasini diqqat markazidan, idrok maydonidan chetda qoldiradilar.

Shunga qaramasdan, sobiq sho‘ro faylasuflari va psixologlari shaxsning strukturasiga biryokdama yondashishga barham berishga intildilar, uning jamiyatda bajaradigan rolini adolatli baholab, ij-timoiy, ijtimoiy-psixologik, psixologik tizimlarda rolning turli kontekstda maqsadga muvofiq bajarilishini ko‘rsatib o‘tdilar. Bu kontekstdagi asosiy yoki bosh muammo rollarni internalizatsiyalash-ning yaqqol psixologik mexanizmlari, ular bilan bog‘liq bo‘lgan normalari, rollar o‘rtasidagi psixologik farqlar, shaxs tuzilishida mustahkam joy olgan, unga nisbatan tashqi omillar; qo‘zg‘atuvchilar tarzida saqlanuvchilar hisoblanadi.

Chet el psixologiyasida olimlar diqqatini keyingi yillarda shaxs modelining psixologik omillari tortmoqda, ularning asosiy vari-antlari G.Ayzenk, R.Kettell konsepsiyalari bilan bevosita bog‘liqdir. Mazkur konsepsiyalar ko‘p yoki oz miqdordagi «omillar» (Ay-zenkda ular 2-3 ta, Kettellda esa 20 tadan ziyod)ga asoslangan bo‘lib, Ular muayyan darajada umumlashgan individuallikning yoki shaxs qiyofasini ifodalovchi, psixologik xususiyatlarni aks ettiruvchi ruhiy tizimni qayd qilishga suyanadi. Ammo tub ma‘nodagi shaxs-ning psixologik konsepsiyasi ham individuallik qiyofalarini haqiqiy ijtimoiy-psixologik mohiyatini ochish imkoniyatiga ega emas, chunki xususiyatlarning qonuniy ravishdagi o‘zaro aloqalari tavsif qilinmay qolingan.

Ta’kidlangan paradoks sistemasi yondashuv pozitsiyasi orqali izohlanishi mumkin, lekin yaxlit tizimning tavsifisiz ayrim komponentlarning mazmundor tasnifini amalga oshirish imkoniyati yo‘q. Darhaqiqat shuning uchun «insonning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari yoki alohida psixologik tizimdan kelib chiqqan holda maj-mua» deb atashga suyanib ish yuritish orqali hech qanday «shaxs tuzilishi»ni yaratib bo‘lmaydi.

Shaxsning dinamik tuzilishidagi modellari sobiq sovet psixologlari taxmin qilgan qiyinchiliklarning oldini olish mazmunida ifodalangan.

B.D.Pariginning qat’iy asoslanib aytishiga ko‘ra, shaxsning dinamik strukturasining yetakchi (farklanuvchi) alomati yaqqol vaqt oraliq‘iga bog‘likligi, shaxs faoliyati yoki psixikaning muayyan holatiga aloqadorligidir. Shaxsning dinamik strukturasining ikki asosiy jabhaga taalluqligiga, ya’ni psixik holatlarga va xulqqa ishora qilgan B.D.Pariginning mulohazasicha, shaxsning kayfiyati yoki psixologik jihatdan o‘zining tayyorgarlik xislati yuksak ahamiyatli yangilanishdir.

Olimning talqiniga ko‘ra, psixologik tayyorgarlik - bu integral strukturaviy tuzilmadan iborat bo‘lib, muayyan vaqt oraliq‘ida inson psixikasining jismlari yo‘nalganlik darajasi va tonalligini tavsiflaydi. Psixologik tayyorgarlik o‘zining tuzilishi bo‘yicha uch xil jabhani qamrab oladi (konstantli, dolzarbli, vaziyatli) va

faoliyatda muhim funksiyalarni bajaradi: a) muayyan vaqt birligida individ tomonidan qayta ishlanuvchi va idrok qilinuvchi barcha jo-riy axborotlarning akkumulyatori; b) inson faolligining tonizatori va regulyatori; v) faoliyat va axborotni qabul qilish ustanovka-si; g) shaxsning qadriyatga yo‘nalganlik omili hisoblanadi. Inson hayoti va faoliyatining u yoki bu lahzalarida psixikasining (komponentlari) tarkibiy qismlari bilan sodir bo‘lishlikning psixik tayyorgarligi sintetik ravishda birlashgandir. Bu muammo parigin-chasicha, psixik tayyorgarlik psixik holatlarning dominantligi degan tushunchaga yaqinlashib qoladi. vaholanki, shaxsning dinamik va statik tuzilishi munosabatini hisobga olmaydi, psixologik tayyor garlikning miqdoriy tavsifi yo‘llarini ko‘rsatib o‘tmaydi, nati-jada uning ko‘lami cheksizga aylanib qoladi.

K.K.Platonov tomonidan ilgari surilgan shaxsning dinamik funksional tuzilishi (strukturasi) katta qiziqish uyg‘otadi. Olim shaxs xususiyatlarining barcha boyligini qamrab oluvchi, ko‘p bosqichli modelini yaratishga intiladi. Shaxs tuzilishining elementlari bo‘lib, uning xossalari, xususiyatlari, qiyofasi hisoblanadi. K.K.Platonov shaxs tuzilishining turli tomonlari bilan o‘zaro aloqador to‘rt tuzilishga ajratadi:

Shaxsning axloqiy qiyofasi munosabati va yo‘nalganlik bir lashtiruvchi ijtimoiy shartlangan osttuzilish.

bu osttuzilishga aloqador shaxsning xislatlari tabiiy mayllarga bevosita bog‘liqligi yo‘q va tarbiyaviy yo‘l bilan shakllantiriladi;

tajribaning osttuzilishi; unga ta’limiy yo‘l bilan egallangan bilimlar, malakalar, ko‘nikmalar, odatlar kiradi, ammo bu narsa shaxs qiyofasining biologik shartlangan ta’siri ostida kechadi (K.K.Platonov).

shaxsning individual xususiyatlari bilan shartlangan ba’zi psixik jarayonlar (xotira tipi, emotsional harakat barqarorligi ko‘rsatkichi, mashqpanish yo‘li) bilan shakllantiriladi. Biologik shartlangan xususiyatlarning ta’siri yanada aniqroq ko‘zga tashlanadi;

Biologik shartlangan osttuzilish biopsixik xususiyatlarni, fazilatlar, temperament (shaxsning tipologik xususiyatlarini), jinsiy va yosh xususiyatlar, shuningdek, insonning patologik o‘zgarishini birlashtiradi. Bu osttuzilish mashklantirish orqali shakllantiriladi, miyaning morfologik va fiziologik xususiyatlariga bog‘liq. K.K.Platonovning fikricha, bu osttuzilishga shaxs qiyofasi (xususiyatlari)ning asosiy jabhalarini kiritish mumkin.

Qisqacha tahlil qilingan K.K.Platonovning shaxstuzilishiga oid konsepsiyasi (nazariyasi) keng ko‘lamdagi ta’lim va tarbiya amaliyoti bilan jips aloqasi tufayli o‘ziga tortadi. Ammo muallif bu borada shaxs va inson to‘g‘risidagi mulohaza yuritganda uning real xususiyatlari va holatlarini yaqqol ochib bermaydi. Ma’lumki, hozirgi za-monda bir-biridan sezilarli, deyarli farqlanuvchi talqinlar hukm surmoqda, kezi kelganda bahs predmetini sun’iy ravishda o‘zgarish Hollari uchrab turadi. Uning asarlarini o‘rganish jarayonida, shaxs tuzilishi to‘g‘risidagi

mulohazalarda, shaxsning bu muammosi funksional psixologik - pedagogik jabha ekanligi oydinlashib boradi, trenirovka, mashqlanish, ta'lim olish yo'li bilan unda u yoki bu xislatlar shakllantiriladi.

K.K.Platonov «shaxsning tomonlari va uning osttuzilishi» tushunchalarini sinonim sifatida qo'llanilganligini ta'kidlab, uni quyidagicha izoxdab beradi: «Shaxsning moddiy jabhalari to'g'risida emas, balki funksional tomonlarining o'zaro ta'siri to'g'risida gap boradi». Bundan ko'rinib turibdiki, shaxsning komponentlari, uning xususiyatlari, tuzilishi nimani bildiradi, degan muammoga javob topib bo'lmaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan hodisalarni (vaqtni fazoviy) baholash ontologik asnoda o'z yechimini topa olmaydi. Chunki struktura yaxlit tuzilma bo'lganligi tufayli u hech qachon jabha, tomon va jihatlarning shunchaki majmuasidan iborat bo'lmazligi ravshan. Bino-barin, osttuzilish tushunchasini talqin qilishda umumiy qabul qilingan qoidaga ko'ra nisbiy jihatdan mustaqil tarkiblardan tuzilganidan qat'i nazar, u bundan kengroq yaxlitlikning qismi bo'lib hisoblanadi. Ana shu fikrdan kelib chiqqan holda quyidagilarni ko'z o'ngiga keltirish muvofiq: birinchidan, shaxsning ijtimoiy sifatleri o'z xolicha hukm surmaydi, balki yaqqol nerv sistemasida qayd qilinadi, ya'ni tabiiy-biologik mexanizmlar yordami bilan amalga oshadi. Ikkinchidan, biologik shartlangan shaxs sifatlarining aksariyati filo va ontogenezda bevosita ijtimoiy shart-sharoitlarning ta'siri ostida shakllanadi. Shuning uchun biologik shartlanganlikning ijtimoiylikdan ajratishni o'zi o'ta murakkab bo'lib, amaliy jihatdan genotip bilan fenotip o'rtasida demarkasion (fransuzcha sktagsagyup - qat'iy chegara) chiziq o'tkazish mumkin emas. Uchinchidan, na biologik, na ijtimoiy shartlangan sifatlar, fazilatlar, xislatlar inson tomonidan egallanayotgan tajribadan tashqarida na-moyon bo'lishi kuzatilmaydi. Shuningdek, insonning o'zlashtiradigan bilimlari, malakalari, ko'nikmalari, odatlarining o'ziga xosligi uning shaxsidagi nuqsonlar kompensatsiyasi ko'pincha axloqiy yo'nalganlik va mayllarga bog'liq. To'rtinchidan, alohida olingan bilim jarayonlarining tipologik xususiyatlari bilan shartlangan shaxs fazilatlarini o'zaro bir-biridan ajratib tahlil qilish ham g'ayri-tabiiy holatdir. Yuqoridagi mulohazalarning barchasi shaxsda namoyon bo'ladigan xislatlarida o'z ta'sirini, izini qoldiradi.

Xuddi shu boisdan K.K.Platonov tomonidan tavsiya qilingan osttuzilishning tabiiy yaqqol shaxs tuzilmasi majmuasi sifatida qabul qilish o'ta bahslidir. K.K.Platonov bo'yicha shaxsning to'rt «osttuzilish» jabhalari hisoblanadi, chunki turli kontekstdagi ularning har qaysisiga shaxs fazilati tariqasida qarash va shunda uning in-tegral tizimini baholash mumkin.

V.S.Merlin ham shaxsning tuzilishi masalasiga alohida ahamiyat bergan olimlardan biri sanaladi. Uningcha, shaxsning qismlariga ajratib talqin qilinmaydigan jabha (komponent) - bu uning xislatlaridir. Ularninghar biri muayyan yo'nalganlik mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, shaxs munosabatini aks ettiradi. Shunga binoan shaxsningtuzilishi deganda V.S.Merlin insonningo'z-o'ziga, o'zgalarga, mehnatga u yoki bu munosabatini o'zida

birlashtiruvchi shaxs xususiyatlarining tashkiliy va o‘zaro aloqadorligini anglatuvchi o‘ziga xos «simptomokompleks»ni tushunadi.

Olimning muammoga bunday yondashuvi go‘yoki juda o‘rinli, to‘la ashyoviy daliliy tasavvurni vujudga keltiradi. Shaxs tuzilishi mu-ammosini uzil-kesil hal qilinishi, yechimini topish uchun ayrim shartlarga rioya etilishi lozim. Birinchidan, «shaxsning munosaba-ti» tushunchasi mohiyatini yaqqol ochish, ikkinchidan, shaxsning xusu-siyatlari to‘g‘risidagi tasavvurlarni detallashtirgan holda ishlab chiqish darkor. V.S.Merlinning faktlar konstatatsiyasiga binoan «simptomokompleks» shaxs tuzilishining bayoniy va statik tavsifi-ni bildiradi, xolos», holbuki shunday ekan «mazkur ijtimoiy sha-roitlarda shaxs tuzilishining rivojlanishi va yuzaga kelishi qonu-niyatlari» o‘rnatilishi joiz.

Ko‘pgina psixologlarning qarashlarida shaxsning ijtimoiy-psi-xologik tavsifi qiyofasining tuzilishida yetakchi rol o‘ynashi va qayd etishi ta’kidlanadi. Shu jumladan, tadqiqotchi N.I.Reynvaldning fikricha, shaxsning tuzilishi va uning har bir qiyofasi (xisla-ti) uch mezon asosida taxdil qilinishi joiz:

orientirovkaning darajasi va anglanganlik xususiyatiga;

u yoki bu ehtiyojli holatlarni harakatlantirishning xususiyati hamda tashkiliyligi;

paydo bo‘lishning jadalligi, jiddiyligi va zo‘riqishga, ya’ni insonning emotsional irodaviy, bilishga oid sifatleri nuqtai na-zariga va boshqalar.

N.I.Reynvaldning izohlashicha, faoliyatning regulyatsiyasida psixik funksiyalarni umumlashgan guruhlashtirish ularning uch o‘lchovli (mezonli) tasnifining akd (intellekt), hissiyot (emotsiya) va iroda mohiyati zimmasiga tushishi shaxs tuzilishini temperament, xarak-ter va qobiliyatlarga, ikkinchi tomondan esa ekstraversiya, introversiya omillariga ajratishga barham beradi.

N.I.Reynvaldning ushbu yondashuvi A.R.Luriyaning miya faoliyatining uch blokli roli tasnifiga bevosita mos tushadi, chunonchi, akl (intellekt) ko‘p hollarda informasion blok orqali amalga osha-di, iroda (tashkiliylilik) programmalashtirish bloki bilan, xil-ma-xil emotsional holatlar (hissiyot) yuzaga kelishining negizida «energetik» blok yotadi. Akl, hissiyot, iroda va ularni ro‘yobga chiqaruvchi miyaning bloklari, harakatlantiruvchilarni emas, balki o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan insonning atrof-muhitga nisbatan munosaba-ting uch lahzasini anglatadi.

Xullas, qarashlarning rang-barangligi muammo yechimining har xil variantlari, invariantlari, modifikatsiyalari, modullari va mo-dellari bir davrning o‘zida hukm surishini ta’minlaydi hamda sis-temali yondashuv majmuasi yuzaga kelishi uchun puxta negiz, mexanizm va barqaror manba hozirlaydi.

QIZIQISHNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Qiziqish shaxsning muhim psixologik jabhalaridan biri hisob-lanib, unda insonning individual xususiyati bevosita mujassamla--shadi. Qiziqish – insonlarning dunyoqarashi, e’tiqodlari, ideallari, ya’ni uning oliy maqsadlari, ezgu

niyatlarini, orzu-umidlari bilan bevosita muhim rol o'ynaydi hamda ularning muvaffaqiyatli kechishini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Qiziqish bilimlarni ongli, puxta, barqaror, anglagan holda o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda, shaxs qobiliyati, zehni, uquvchanligini rivojlantirishga, olamni mukammalroq tushunishga, bilim saviyasining kengayishiga yordam beradi.

Qiziqish motiv singari borliqning mo'jizakor tomonlarini bilishga, fan asoslarini egallashga faoliyatning turli-tuman shakllariga nisbatan ijodiy yondashishni vujudga keltiradi, mehnatga, ta'limga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishni shakllantiradi, har qaysi yakkahol (individual) shaxsda ishchanlik, g'ayrat-shijoat, egil-mas irodani tarkib toptirishga puxta psixologik shart-sharoitlar yaratadi.

Qiziqishning psixologik mohiyatidan kelib chiqqan holda yonda-shilganda, qiziqish insonda intilish, faollik, ichki turtki, ehtiyojni ro'yobga chiqarish manbai rolini bajaradi.

Jahon psixologiya fanining yirik namoyandalari shaxsning qiziqishini uning yaxlit ruhiy dunyosi bilan, binobarin, odamning aqliy faoliyati, bilish jarayonlari, irodasi, xarakteri, temperamenti, hissiyoti, qobiliyati bilan, umuman olganda inson tuzilishining barcha qirralari bilan bog'liq tarzda tushuntirishga harakat qilganlar.

Qiziqish muammosi psixologik nuqtai nazardan N.A.Ribnikov, N.F.Dobrinin, N.D.Levitov, M.F.Belyaev, L.A.Gordon, L.I.Bojovich, N.G.Morozova, M.G.Davletshin, M.V.Vohidov, V.A.Tokareva, E.G'.G'oziev va boshqalarning nazariy metodologik xususiyatga ega bo'lgan asarlarida hamda maxsus eksperimental tadqiqotlarida rivojlantirildi.

Hozirgi zamon psixologiyasida qiziqish ob'ektiv borliqning insonlar ongiga sub'ektiv tarzda aks etishlaridan biri sifatida tan olinadi. Qiziqish shaxsning muayyan voqelikdagi, ma'lum vaziyatdagi turli nar'sa va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lishida, insonning o'ziga xos qaror qabul qilishida, o'zini o'zi nazorat eta bilishida, maqsadga intiluvchanligida, yuzaga kelgan ob'ektiv va sub'ektiv to'siklarning yengishida ifodalanadi.

Psixologiya fanining yirik namoyandalarining ta'limoticha, qiziqish odamlarning ehtiyojlari negizida yuzaga keladi, yaqqol ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitda, vaziyatda vujudga keladi, shakllanadi, barqarorlashib boradi hamda ularning shaxsiy turmush sharoitida va faoliyatida, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishi singari omillarda gavdalanadi. Umumiy talqinlarga asoslanib mulohaza bildirilganda, qiziqish alohida jarayon, ma'lum psixologik funktsiya emas, chunki u his-tuyg'u, iroda, ong, qolaversa, jamiki psixik holatlar, hodisalar va ichki kechinmalarning o'zida mujassamlashtirgan, murakkab tizimli ruhiy voqelikdir.

Qiziqishni psixologik mohiyatining dastlabki ko'rinishi - bu uni odamlar tomonidan anglab yetishi yoki tushunish imkoniyatidir. Shaxs qiziqish mahsulini,

uning oqibatini anglash, tasavvur etish orqaligina ob'ektiv borliqdagi narsa va hodisalarga ongli, tanlab munosabatlarda bo'ladi. Lekin bu voqelik (anglash, tushunish) insonda birdaniga sodir bo'lmaydi, balki muayyan vaqt davomida unda bilish jarayonlari, shaxsiy fazilatlar, individual-tipologik xususiyatlari rivojlanishi tufayli yuzaga keladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, qiziqishning psixologik mohiyati namoyon bo'li-shida aqliy jarayonlar muhim rol o'ynashi hodisasi qayd qilinishi u faqat intellektdan tashkil topadi, degan ma'noni anglatmaydi, albatta. Xuddi shu boisdan, qiziqishni psixologik mohiyatining ikkinchi ko'rinishi - uning his tuyg'ular, emotsional holatlar bilan uyg'unlashgan, mujassamlashgan tarzda ifodalanishidir. Ma'lumki, his-tuyg'ular, shuningdek, emotsional holatlar (emotsional ton, kay-fiyat, shijoat, ehtiros va boshqalar) shaxsning borliqdagi aniq vo-qelikka, narsa va hodisalarga, muayyan faoliyatga nisbatan intilishni, sa'y-harakatlarni kuchaytiradi, jadallashtiradi, safarbarlik-ni ob'ektga yo'naltiradi. Inson o'z shaxsiy qiziqishini qondirgandan keyin unda yoqimli his-tuyg'ular uyg'onadi, ruhiy qoniqish esa o'z navbatida lazzatlanish (praksik) hisni vujudga keltiradi, buning natijasida frustratsiya (ruhi tushish) uning shaxsiyatini egallaydi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining uchinchi ko'rinishi uning iroda sifat-lari bilan yoiniki iroda akti bilan umumlashgan tarzda vujudga kelishidir. Irodaviy zo'r berish, muayyan qaror bo'yicha intilish, ba'zi qiyinchiliklarni yengish, mustaqillik namoyon qilish qiziqishni qaror toptiradi, shaxsni maqsad sari yetaklaydi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining to'rtinchi ko'rinishi uni oliy nerv faoliyati xususiyatlari va temperament tiplari bilan birga mujassamlashgan holda namoyon bo'lishidir.

Qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlari to'g'risida mulohaza yurt-ilganda, dastavval rus olimi I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotini ta'kidlab o'tish joiz. Uning «bu nima?» refleksi, ya'ni orientirovka (mo'ljal olish) refleksi qiziqish-ning moddiy negizini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

I P Pavlov va uning shogirdlaridan keyin P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, B.M.Teplov, V.S.Merlin, v.D.Nebilisin va boshqalar insondagi qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlarini bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ida orientirovka refleksi negizida murakkab muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishidir, degan yo'sin-da talqin qilmoqdalar. Qiziqishning moddiy asoslari o'zaro in-duksiya qonuni, po'stloqdagi optimal qo'zg'alish o'chog'i va dinamik ste-reotiplar (I.P.Pavlov), dominanta (A.A.Uxtomskiy), orientir mu-rakkab psixofiziologik hodisa ekanligi (Ye.N.Sokolov) va boshqalar bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi davrda qiziqish shaxsning individual-psixologik xususiyatidan iboratdir, degan xulosa odatiy narsaga aylanib qoldi. Shunga qaramasdan, ba'zi manbalarda qiziqish muayyan soha bo'yicha to'g'ri mo'ljal olishga, yangi omillar bilan tanishishga, voqelikni to'la va chuqur aks ettirishga yordam beradigan motivdir, degan ta'rifga ham egadir. Shunga mutanosib tarzda qiziqish bilish jarayoni tusini kashf etadigan, ijobiy his-tuyg'ularda yo'naltirilgan ob'ekt bilan chuqurroq tanishishga, u haqda ko'proq ma'lumotga ega bo'lish, uning mohiyatini

anglab yetishga nisbatan shaxsning istagida namoyon bo‘ladi, qabilida mulohazalar hukm suradi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, shaxsning ishtiyoqini qondirishga yo‘naltirilganligini aks ettiruvchi qiziqishni qondirilishi, hech qachon uning so‘nishini ifodalamaydi, aksincha, ob’ektning noma’lum qirralarini aniqlashga nisbatan intilish davom etaveradi. Shu bilan birga qiziqishlar bilishning, uning jarayonlari funksional holatining doimiy qo‘zg‘atuvchi mexanizmi sifatida vujudga keladi va aks ettirishda davom etadi.

Psixologiyada qiziqish mana bunday tiplarga ajratilishi mumkin: 1) mazmuniga ko‘ra: shaxsiy va ijtimoiy; 2) maqsadiga binoan: bevosita va bilvosita; 3) ko‘lamiga qaraganda: keng va tor; 4) qizi-qishlar darajasi bo‘yicha: barqaror va beqaror va boshqalar.

Qiziqishning mazmun jihatidan o‘zaro tafovutlanishi quyidagilarda mujassamlashadi: bilish ehtiyojlarining ob’ektlari qaysilar, bilishning mazkur faoliyat maqsadi bilan mutanosibligi, shaxsning yashayotgan muhitiga nisbatan munosabati kabilar. Shaxsda nimalarga nisbatan qiziqish uyg‘onadi, uningbilish ehtiyojlari ob’ek-tining ijtimoiy qiymati qanday ahamiyat kasb etadi? Insonning shaxsiy qiziqishi kelib chiqishiga ko‘ra birlamchi bo‘lishiga qaramasdan, u bir davrning o‘zida ijtimoiylik xususiyatini kasb etaveradi. Uning kasbiy faoliyatiga nisbatan qiziqishi oxir-oqibatda jamiyat uchun naf keltirishi, ravnaqi uchun qiymatlidir. Ijtimoiy xususiyatli qiziqishlarning paydo bo‘lishi shaxsiy ahamiyat kasb etish sari yetaklashi muqarrar. Chunki umumiylik (ijtimoiylik) bilan xususiylik (shaxsga oidlik) uyg‘unlashgan holda hukm suradi va ular bir bosqichdan boshqa bir bosqichga avtomatik ravishda o‘taveradi yoki ular doimo o‘rin almashtirib turishadi. Shaxs o‘z qiziqishi tufayli biron-bir narsani kashf etsa, individual ehtiyojini qondiradi, shuningdek, jamiyat, jamoa uchun ishlab chiqarishni takomillashtirishga bu narsa xizmat qiladi. Shu boisdan jamiyatning, jamoaning eng dolzarb vazifalaridan biri yoshlarning mustaqil, faol bilishga, ijtimoiy ahamiyatga moyillik mehnat faoliyatiga nisbatan qiziqish uyg‘otishdan iboratdir. Toki ularda jiddiy, sermazmun, jami-yattomonidan rag‘batlantiriluvchi, mehr-muhabbatga sazovor qiziqishlar shakllansin.

Qiziqishning maqsad jihatidan farqi bevosita va bilvosita namoyon bo‘ladigan qiziqishlarning mavjudligini aniqlaydi. Bevosita qiziqishlar voqelikning, jismlar va hodisalarning emotsional jozibaliligi, his-tuyg‘ularga ega bo‘lishligi, tashqi ta’sirlarga beriluvchanligi tufayli vujudga keladi. Bevosita qiziqishlar o‘rganilayotgan narsaning ma’nosi bilan uning shaxs faoliyati uchun ahamiyati mos tushgan taqdirda paydo bo‘lishi mumkin. Psixologiyada bevosita qiziqishning yuzaga kelishini faoliyatning maqsadini anglash bilan bog‘liqbo‘lgan bilishni ehtiyoj deb atash qabul qilingan. Meh-nat va o‘qish faoliyatida hamisha his-tuyg‘uga, jozibaga tayanib ish tutish imkoniyati mavjud bo‘lmasligi sababli jismoniy va aqliy mehnatni ongli idora qilishda muhim ahamiyat kasb etadigan bavo-sita qiziqishlarni tarkib toptirish masalasi ishlab chiqarish hamda ta’lim tizimi oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Shunday qilib, u yoki bu narsalarni (hodisalar mohiyatini) bi-lish, ko‘rish, idrok qilish, anglab yetish uchun qiziqarli tuyulgan ichki kechinmalar bevosita qiziqishni aks ettiradi. Bilvosita qiziqish-lar mehnat faoliyati yoki ta’lim olish jarayonining muayyan ijtimoiy ahamiyati bilan uning shaxs uchun sub’ektiv ahamiyati o‘zaro mos tushganida bilvosita qiziqish yuzaga keladi. Binobarin, shaxs mazkur jarayonda bu narsalar meni qiziqtirgani uchun juda qiziqarli-dir, degan xulosaga keladi. Mehnat faoliyati va ta’lim jarayonini ongli tashkil etishda yetakchi va ustuvor rol o‘ynaydigan bilvosita qiziqishlarni tarkib toptirish uchun maxsus treninglarga, omilkor yo‘l-yo‘riqlarga o‘rgatish maqsadga muvofiqdir.

Odamlarning qiziqishlari o‘zining ko‘lami bilan bir-biridan farqqiladi. Shunday shaxslar toifasi ham mavjudki, ularningqizi-qishlari faqat birgina sohaga qaratilgan bo‘ladi. Boshqa bir toifa-ga taalluqli odamlarda esa qiziqishlar qator sohalarga, fanlarga, ob’ektlarga yo‘naltirilganligini uchratish mumkin. Lekin turli sohaga nisbatan qiziqishlarning biri ikkinchisiga salbiy ta’sir etishi mumkin emas, agarda ular oqilona boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lsa. Qiziqishning torligi ko‘pincha salbiy hodisa sifatida baholanishi mumkin, lekin ayni chog‘da ularning kengligi ham nuqson tariqasida tahlil qilinsa bo‘ladi. Biroq shaxsning barkamol shaxs bo‘lib kamol topishi qiziqishlar ko‘lamini tor emas, balki keng miqyosda bo‘lishini taqozo etadi.

Qiziqishlar o‘zlarining darajasiga qarab barqaror va beqaror turlarga ajratiladi. Barqaror qiziqishga ega bo‘lgan shaxs uzoq vaqt davomida yoqtirgan predmetlariga, ob’ektlariga, hodisalarga nisbatan o‘z maylini hech o‘zgarishsiz saqlab tura oladi. Shu boisdan inson ehtiyojlarini o‘zida mujassamlashtiruvchi, shaxsning ruhiy fazila-tiga aylana boshlagan qiziqishlar barqaror qiziqishlar deyiladi. Barqaror qiziqish shaxs qobiliyatining rivojlanganligidan darak berishi mumkin. Ana shu nuqtai nazardan olib qaraganimizda, mazkur qiziqish tashxis qiluvchanlik xususiyatiga ega. Biroq insonlar-da barqaror qiziqishning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash uchun ularning mehnat faoliyati va o‘quv jarayonidagi qiziqishlari-ning tashqi ifodasini atroflicha o‘rganishga to‘g‘ri keladi. Odatda, qiziqishningtashqi ifodasi shaxsning o‘ziga o‘zi baho berish, o‘zini o‘zi tahlil qilish faoliyatlarida namoyon bo‘ladi. Barqaror qiziqish to‘g‘risida mulohaza yuritilganda, uning boshqa tarkibiy qismlari va qirralarini hisobga olish lozim, chunki bu narsa ko‘p jihatdan shaxsning irodaviy sifatleri, xarakterining vazminligiga bog‘liq. Qiziqishning barqarorligi uning nisbatan jadal tarzda namoyon bo‘lishi hamda uzoq davom etishi bilan ifodalanadi. Shaxsning zaruriy ehtiyojlarini yuksak darajada aks ettiradigan, shuningdek, uning psixologik tuzilishiga xos xislatlarga aylanib boradigan qiziqishlari barqaror qiziqish deyiladi. Barqaror qiziqish qobiliyatning bir ko‘rinishiga o‘xshash bo‘lib, maqsadga yo‘nalganligi bilan muhim ham individual, ham ijtimoiy ahamiyatga, qiymatga egadir.

Qiziqishlarning ba’zi holatlarda beqaror bo‘lishligi insonlarning yosh, jins, tipologik xususiyatiga bog‘liqdir. Bunday toifadagi odamlarda qiziqishlar g‘oyatda ehtirosli kechadi, biroqqisqa muddatli bo‘lishi mumkin. Masalan, bir vaktning o‘zida ular bir nechta fanlarga, tabiat hodisalariga qiziqadi, barcha narsaga

ishtiyoq bilan kirishib, muammo mohiyatiga chuqur kirib bormasdan, boshqa holatlar bilan mashg'ul bo'lib ketadilar. Unday xususiyatli shaxslar mashg'ulotlarga tez kirishadi va shunday yo'sinda so'nibturadi ham. Qiziqishlar salohiyatli voyaga yetgan odamlarning, yoshlarning o'z iste'dodlarini maqsadga yo'naltirgan tarzda amalga oshishini ta'minlaydi.

Shaxsdagi qiziqishlarni rivojlantirish va barqarorlashtirish uchun ularning negizini tashkil etadigan faoliyat bilan mashg'ul bo'lishga, maqsadga muvofiq ravishda shug'ullanishga, mayl uyg'otishga puxta zamin hozirlash zarur, toki qiziqishlar motiv, ehtiyoj, e'ti-qod funksiyasini bajarishga aylansin.

Shunday qilib, qiziqishlar, shaxs faoliyati asoslarining tanho yo'nalishi emas, lekin uning eng muhim jihatidan iboratdir.

Psixologiya fanining so'nggi davrdagi ma'lumotlariga asoslangan holda qiziqishning bir nechta darajalarga ajratish mumkin: a) sinchkovlik, b) qiziquvchanlik, v) bilishga qiziqish, g) turg'un yoki kasbiy qiziqish. Sinchkovlik qiziqishning biror narsaga nisbatan kuchli intilishdan iborat qisqa muddatli turi yoki darajasidir. Qiziquvchanlik shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, ularning bilishga nisbatan faol munosabatidan iborat qiziqish darajasidir. Bilishga qiziqish anglashinilgan darajadagi, maqsadga muvofiqlashgan, jismoniy va aqliy faoliyatning yangi qirralarini egallashga yo'naltirilgan qiziqish turidir. Turg'un qiziqish shaxs-ning kasbiy ko'nikmalar, malakalar va bilimlarni egalashga yo'naltirilgan, kasbiy tayyorgarlik darajasi bilan uyg'unlashgan, maqsad-ga erishish yo'lida faollik ko'rsatuvchi qiziqish turidir.

Shaxslar ixtiyoriga piktogramma, anagramma, turli xususiyatli testlarni havola qilish ularda qiziqishning ichki mexanizmlarini keltirib chiqaradi. Bu narsa o'z navbatida ularda o'z qiziqishini o'zi boshqarish ko'nikmasini shakllantiradi, har qanday qo'zg'aluvchiga javob berishdan iborat stereotip hosil bo'ladi.

Qiziqishning bu turi va uning yuqori bosqichi shaxsning voqe-likdagi ichki bog'lanishlarni, munosabatlarni bilib olishga yo'llaydi hamda ruhiy to'siklar va qiyinchiliklarni yengadigan, muvaffaqiyat-sizliklardan cho'chimaydigan, qat'iyatlik, intiluvchan, toliqmas individual xususiyatni shakllantirishga yordam beradi. Odamlarda o'zini o'zi boshqarish, shaxsiy qiziqishini idora qilish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini qo'lga olish, o'zini o'zi takomillashtirish singari shaxs xususiyatlarini shakllantirish ijtimoiy, tarixiy hamda ijtimoiy-psixologik ahamiyat kasb etadi.

SHAXSNING USTANOVKASI YOKI ANGLANILMAGAN MAYLLARI

Psixologiya fanida xulq-atvor va faoliyatga qaratilgan anglanilmagan mayllar orasida muayyan darajada tadqiq etilgani usta-novka (ko'rsatma berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish) muammosi hisoblanadi. Ushbu umumiy psixologik masala gruzin psixologi D.N.Uznadze va uning shogirdlari tomonidan keng ko'lamda o'rganilgandir.

Ustanovka o'zbek tilida ko'rsatma berish, anglanilmagan mayllar, yo'l-yo'riq ko'rsatish ma'nosida qo'llanilib kelinadi. Lekin keyingi atamalar uning haqiqiy mohiyatini, ma'nosini o'zida mukammal aks ettirmaydi, shuning uchun terminni hech o'zgarishsiz qoldirsa ham bo'ladi.

Odatda, ustanovka deganda, bilish faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan ehtiyojni ma'lum uslubda qondirishga ruhiy jihatdan tayyor turishlik tushuniladi. Ustanovka shaxsning o'zi anglab yetmagan muayyan ruhiy holati yoki maylidir. Bunday holatda shaxs biron-bir ehtiyojni qondirish mumkin bo'lgan ma'lum faoliyatga nisbatan ruhan tayyor turadi. Ustanovkaning mavjudligi va uning qonuniyat-lari eksperimental tarzda ta'kidlab o'tilgan ilmiy maktab namoyandalari tomonidan anikdangan. Mazkur tajribada sinaluvchiga ikkita, bittasi katta, ikkinchisi esa kichikroq soqqachani uzluksiz ra-vishda bir nechta (10—15) marta ko'zi yumuq holda paypaslab taqqos-lash taklif qilinadi. Eksperimentning navbatdagi bosqichida soq-qachalar almashtirilib, baravar jismlar har xil tuyuladi, ya'ni si-naluvchida illyuziya (noto'g'ri aks ettirish) holati yuzaga keladi. Bun-day psixologik voqeaning vujudga kelishiga asosiy sabab shuki, ob'ektiv jihatdan o'zaro teng soqqachalar taqqoslanganligida ular bir-biriga teng emas, degan mayl bilan favqulodda sub'ektiv sharo-itda ish tutilganligidir. Ushbu holat oddiyroq qilib tushuntiril-ganda, taqqoslash jarayoni ustanovka (ko'rsatma berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish) asosida amalga oshirilganligi uchun shunday oqibatga olib kelgandir.

D.N.Uznadzening ta'kidlashicha, insonda ustanovka bilan bog'liq psixofiziologik holat markaziy nerv sistemasigina emas, balki uning periferik qismi faoliyatini ham mahsuli bo'lib hisoblanadi. D.N.Uznadzening tajribalarida sinaluvchining o'ng qo'lga nav-bat bilan avval katta, keyin kichik soqqachalar berib turiladi va bu vaziyat 10-15 marta takrorlanadi. Tajribaning oxirgi bosqichida sinaluvchining chap qo'lga bir-biriga teng soqqalar beriladi. Buning natijasida uning chap qo'lida ham illyuziya, ya'ni noto'g'ri idrok Qilish vujudga keladi. Ko'z bilan idrok qilishda ikkita o'zaro teng ob'ektlarni qayd qilishdagi ustanovka o'ng ko'zga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Eksperimental tarzda o'rganilgan ustanovkali vaziyatlar-ni takrorlash evaziga insoning o'ziga sezilmagan holda muayyan ob'ekt-larda sub'ektga taallukli «fiksali ustanovkalar» (qayd etilgan us-tanovkalar) vujudga kelganligi anikdangan. Demak, ustanovkani eks-perimental tadqiqot etish natijasida anglanilmagan mayllar asta-sekin qayd qilinuvchi (fiksasion) darajasiga o'sib o'tish mumkin.

Ijtimoiy turmushda D.N.Uznadzening natijalariga o'xshash qator ma'lumotlar shaxsda mustahkamlanib qolganligi tufayli ustanovka funksiyalarini bajarib kelmoqda: 1) boshlang'ich sinf o'quvchilari-ning oldida turgan ustanovkalar xuddi shunday toifaga kirganligi sababli o'qituvchining barcha topshiriqlarini darhol bajarishga tayyor turadilar; 2) hisobchilarga nisbatan qo'rs, rasmiyatchi deyishlik; 3) olimlarga nisbatan parishonxotirlik; 4) savdo xodimlariga nisba-tan uddaburonlik, daromad qilishga ustasi faranglik; 5) bolaning haqgo'yligi, sir tutmasligi; 6) qariyaning so'zi tugaguncha o'salning joni uzilishi to'g'risidagi fikr-mulohazalar ustanovkaga yaqqol mi-sol bo'la oladi.

Shuningdek, ba'zi jamoalarda, guruhlarda, oilalarda ustanovkaga asoslanish, ularga ishonch noxush oqibatlariga olib keladi. Avtoritar tafakkur, milliy stereotip, etnik rasm-rusumlar ham ustanov-kaga misoldir. Davolovchi shifokorning ustanovkalariga bemorning rioya qilishi irqchilik munosabatlari, ilmiy unvonli ziyolilarga berilgan super (orttirma) baholar va boshqalar ustanovkaning anglanilmagan shaklini o'zida mujassamlashtiradi. Shuni ta'kidlash joizki, ba'zi hollarda shaxs uchun anglanilmagan ustanovka o'z pozi-siyasini aniq namoyish qilishda e'tiqod sifatida gavdalanadi, an-glanilmagan omillar tariqasida aks etadi.

Gruzin psixologlari tomonidan ustanovkaning turlicha xislatlari (qo'zg'aluvchanlik, dinamiklik, statiklik, plastiklik-dag'allik, labillik-stabillik, irradiatsiya-generalizatsiya) va tiplari (dif-fuz, differiansiallashgan, fiksatsiyalashgan) anikdangan. Ularning fikricha, ustanovkaning ba'zi bir xislatlari mutanosibliigi uning har xil tiplarini vujudga keltiradi. Psixoz va nevrozlar ustanovkaning patologik o'zgarishlarida o'z ifodasini topadi. Shuningdek, ustanovka inson hukmronligini va qudratini tashkillashtirishning yuksak darajasi sanaladi. U xulq-atvorining batartibliigi va izchilligining asosi hisoblanadi. Ularning mulohazalaricha, ustanov-ka insoning muayyan shaklda munosabat bildirishga yuksak yo'sinda umumlashgan tayyorgarlik holati, reaksiyaning yaqqol natijasining kodlashtirilgan neyrodinamik modeli, mazkur reaksiya vaqtini oldindan payqash, qolaversa, yaxlit faoliyat tuzilishining ajralmas jabhasi hisoblanadi. Shuning uchun ustanovka o'zgaruvchanlik va bar-qarorlik jips birligini anikdashga xizmat qiladi. U o'zining o'zga-ruvchanlik bilan munosabat bildirishi javob qaytarishning barqa-rorligini ta'minlaydi.

Ustanovkaning yuksakroq bosqichi anglanish ko'rinishga ega bo'la-di. Guruhiy va jamoaviy munosabatlarda uning a'zolarini ishontirish (ularga ta'sir o'tkazish) orqali muayyan yo'nalishga safarbar qilish; fikrlarda umumiylikni vujudga keltirish holatlari bunga yorqin misoldir. Ishonish va ishontirish odamlarning xarakter xislatiga, xulq-atvoriga bevosita bog'liq. Bu holat psixologiyada eksperimental tarzda tadqiq etilgan. Masalan, sinaluvchilarga ma'lum vaqt oralig'ida soatiga qaramay, sekundlarini o'z ichida sanash orqali bir daqiqaning cho'zilishini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lgan-lar. Keyinchalik bu sanash signal berish bilan tekshirilib turil-gan, ba'zan «yolg'on» signallar, ya'ni lampochka yonish bilan tajriba bo'linishga yo'l qo'yilgan. Qatnashchilarda eksperimentatorga ishonch bo'lganligi sababli xatolarga yo'l qo'yishgan.

Ishonuvchanlikni anikdashda «konformizm» (kelishuv, muros-a-yu, madora)dan foydalanilgan. Ichki vatashqi kelishuvchanlik (konfor-mizm), ichdan kelishmovchilik (nokonformizm) guruhiy ishonuvchan-lik mohiyatini o'rganish uchun ob'ekt sifatida foydalanishgan. Bir guruh odamlarning ochiq ovoz berishi konformizmning namoyon bo'lishidir. Lekin konformizm «soxtalik»ni ham keltirib chiqarish mum-kin, uning aks ettiruvchisi esa konformist deb ataladi, ko'pincha ideallardan voz kechish hollari ham uchrab turadi.

Xulq-atvor va faoliyatning anglanilmagan omillari qatoriga mayllar kiradi. Hali differensiyalashmagan, yetarli darajada anglanilmagan ehtiyojdan tashkil topgan xulq-atvor va faoliyatini amalga oshirishga undovchi omil mayl deb ataladi.

Moyillik holatiga kirib borayotgan shaxs uchun jalb qilayotgan ob'ektida uni nima qiziq-tirayotgani va qaysi alomat o'ziga tortayotgani sababi noaniqligi. Faoliyat maqsadi sub'ektiga noma'lumligi tufayli mayl hukm suradi. Bunday psixik holat insonlarda tez-tez uchrab tursada, lekin uzining tezkor o'tkinchligi bilan boshqa voqealardan ajralib turadi. Odatda, ushbu mohiyatli psixik holatni harakatlantiruvchi ehtiyoj so'nishi yoki tilakka aylantirish mumkin. Binobarin, u xohish, niyat, orzu, fantaziya kabi shakllarga aylantirish tufayli shaxs to-monidan anglaniladi. Bunday shakldagi mayllarning odamlarda mavjud bo'lishi ularning yaqin va uzoq kelajakka intilishlaridan da-lolat beradi.

Z.Freyd mayllarga nisbatan o'ziga xos nazariya yaratgan bo'lib, u aksariyat holatda jinsiy (instinktiv) mayllar to'grisida mulohaza yuritadi (libido — jinsiy mayl), «edip kompleks» («Shoh Edip» asari bo'yicha), «psixoanaliz» atamaları orqali qo'rqish, himoya, be-gonalashish singari instinktiv moyillikni talqin qiladi.

Shuni ta'kidlab o'tish o'rinliki, har qanday anglanilmagan mayl-lar o'zidan o'zi yo'qolib ketmaydi, balki ular bir bosqichdan, ko'ri-nishdan ikkinchi turga, shakllarga almashadi, mutlaqo boshqacha yangi sifatga ega bo'ladi. Ular maqsadga, talabga o'sib o'tishi bilan angla-nilganlik darajasiga erishadi. Ko'ngil g'ashlik, ruhan bezovtalanish, noma'um xatti-harakatlar sababi insonga noma'lum bo'lsa, ular ang-lanilmagan darajada ekanligini bildiradi va mayl funksiyasini bajaradi.

MULOQOT PSIXOLOGIVASI

Muloqot - odamlar o'rtasida birgalikda faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir. Shaxs – ijtimoiy munosabatlar mahsuli deyilishining eng asosiy sababi – uning doimo insonlar davrasida, ular bilan o'zaro ta'sir doirasida bo'lishini anglatib, bu shaxsning eng yetakchi va nufuzli faoliyatlaridan biri muloqot ekanligiga ishora qiladi.

Insoniy munosabatlarda dastlab odamlar o'rtasida ro'y beradigan fikrlar, his-kechinmalar, tashvish-quvonchlar almashinuvini nazarda tutadi. Odamlar muloqotda bo'lishgani sari, ular o'rtasidagi munosabatlar tajribasi ortgan sari ular o'rtasida umumiylik, o'xshashlik va uyg'unlik kabi sifatlar paydo bo'lib, ular bir-birlarini bir qarashda tushunadigan, ayrim hollarda esa ana shunday muloqotning tig'izligi teskari reaksiyalarni – bir-biridan charchash, gapiradigan gapning qolmasligi kabi vaziyatni keltirib chiqaradi.

Muloqot faoliyati shunday shart-sharoitki, unda har bir shaxsning individualligi, betakrorligi, bilimlar va tasavvurlarning xilma-xilligi namoyon bo'ladi va shunisi bilan u insoniyatni asrlar davomida o'ziga jalb etadi. Shuning uchun ham muloqot, uning jihati, tabiati, texnikasi va strategiyasi, muloqotga o'rgatish (ijtimoiy psixologik trening) masalalari bilan shug'ullanuvchi fanlarning ham jamiyatdagi o'rni va salohiyati keskin oshdi.

Muloqot hamkorlikda faoliyat ko'rsatuvchilar o'rtasida axborot ayirboshlanishini o'z ichiga olib, bunday ma'lumot almashinuv muloqotning *kommunikativ jihati* sifatida ta'riflanadi. Odamlar muloqotga kirishar ekanlar, uning eng muhim vositalaridan biri sifatida *tilga* murojaat qiladilar.

Muloqotning ikkinchi jihatida – munosabatga kirishuvchilarning nutq jarayonida faqat soʻzlar bilan emas, balki *xatti-harakatlar* bilan ham almashinuvi nazarda tutilib, bu muloqotning *interaktiv jhati* deb yuritiladi.

Nihoyat, muloqotning uchinchi jhati *perseptiv* deb atalib, bunda munosabatga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlari tushuniladi.

Shunday qilib, muloqot jarayonida shartli ravishda uchta, yaʼni *kommunikativ* (axborot uzatish), *interaktiv* (hamkorlikda harakat qilish) va *perseptiv* (oʻzaro birgalikda idrok etish) jihatlarni alohida koʻrsatish mumkin. Ana shu uchta jihatning birligi muloqot jarayonida hamkorlikdagi faoliyat va jalb etilgan odamlarning oʻzaro birgalikdagi harakatlarini tashkil etish usuli sifatida maydonga chiqadi.

Muloqotning kommunikativ jhati. Muloqotning hamkorlikda harakat qilish va faoliyat koʻrsatish jarayonida odamlarni birlashtiradigan muloqot vositasi til boʻlib, u muloqotga kirishuvchilar oʻrtasida aloqa bogʻlanishini taʼminlaydi. Tilning ushbu maqsad uchun tanlangan soʻzlar mohiyatiga koʻra kodlashtirgan holda axborotni maʼlum qilayotgan kishi ham, bu mohiyatning kodini ochgan, yaʼni uning maʼnosini oshkor etgan va ana shu axborot asosida oʻz xulq-atvorini oʻzgartirgan holda bu axborotni qabul qilayotgan kishi ham tushunadi.

Axborotni boshqa kishiga yoʻllayotgan kishi (kommunikator) va uni qabul qilayotgan kishi (resepiant) munosabat va birgalikdagi faoliyat maqsadlarga erishish uchun mohiyatlarni kodlashtirish va kodini ochishning bitta yagona sistemasidan foydalanishlari, yaʼni «bitta tilda» soʻzlashishlari kerak boʻladi. Agar kommunikator va resepiant kodlashtirishning turli xil sistemalarini qoʻllasalar, yaʼni bir-birlariga nomaʼlum boʻlgan “til”da soʻzlashsalar, bu holda ular oʻzaro hamjihatlikka va birgalikda faoliyat borasida muvaffaqiyatga erisha olmaydilar. Qoʻllanadigan belgilar (soʻzlar, imo-ishoralar va hokazolar) zamiridagi *mohiyat* muloqotda ishtirok etayotgan shaxslarga tanish boʻlgan taqdirdagina axborot ayirboshlash mumkin boʻladi.

Mohiyat – tevarak-atrofdagi voqelikni bilishni ifoda etadigan qism sifatidagi mazmunga ega boʻlgan soʻzlar belgisi tizimidir. Bunda soʻzlar belgilari tizimi hayot kechirish, ijtimoiy-tarixiy tajribani oʻzlashtirish va uzatish vositasi sifatidagi tilni tarkib toptiradi. Ijtimoiy tajriba toʻplash va uzatish vositasi sifatidagi til aniq tovushlardan foydalangan holda oʻy-fikrlar almashinuvi, axborot berishni amalga oshiradi.

Muloqotning psixologik vositalari. Odamlar bir-birlari bilan muomalaga kirishar ekan, ularning asosiy koʻzlagan maqsadlaridan biri – oʻzaro bir-birlariga taʼsir koʻrsatish, yaʼni fikr-gʻoyalariga koʻndirish, harakatga chorlash, ustanovkalarni oʻzgartirish va yaxshi taassurot qoldirishdir. Turli vositalar yordamida insonlarning fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlariga taʼsir koʻrsata olish –*psixologik taʼsir* deyiladi.

Psixologiyada *psixologik taʼsir*ning asosan uch vositasi farqlanadi:

verbal taʼsir – bu soʻz va nutq orqali koʻrsatadigan taʼsirlardir. Har qanday nutq koʻrinishida odam oʻzidagi barcha soʻzlar zahirasidan foydalanib, eng taʼsirchan soʻzlarni topib, sherigiga taʼsir koʻrsatishni xohlaydi.

Paralingvistik taʼsir – bu nutqning atrofidagi nutqni bezovchi, uni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillari boʻlib, bunga nutqning baland yoki past

tovushda ifodalanayotganligi, artikulyatsiya, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan harakatlar, nidolar kiradi.

Noverbal ta'sir «nutqsiz» ko'rinishga ega bo'lib, bunga suhbatdoshlarning fazoda bir-birlariga nisbatan tutgan o'rinlari, holatlari (yaqin, uzoq, intim), qiliqlari, mimika, pantomimika, qarashlar, bir-birini bevosita his qilishlar, tashqi qiyofa, undan chiqayotgan turli signallar (shovqin, hidlar) kiradi. Ularning barchasi muloqot jarayonini yanada kuchaytirib, suhbatdoshlarning bir-birlarini yaxshiroq bilib olishlariga yordam beradi.

Agar muloqot jarayonini yaxlit bir faoliyat sifatida undagi asosiy maqsad - muomalaga kirishgan shaxslarning umumiy muammolarini yechish bo'ladigan bo'lsa, muloqotning tashabbuskori bo'lgan shaxsning ta'siri qanchalik adresatga - ta'sir yo'naltirilgan kimsaga yetib borishi katta amaliy ahamiyatga ega. Shuning uchun ham olimlar muloqotning samaradorligi ko'proq qaysi vositalarga bog'liqligiga qiziqadilar. Amerikalik olim Mexrabyanning ma'lumotlariga ko'ra, birinchi uchrashuvda biz boshqalardan kelayotgan noverbal signallarga 55%ga ishonamiz, ulardan ta'sirlanamiz; 38% - paralingvistik va 7%gina nutqning bevosita mazmuniga ishonamiz. Shuning uchun ham obrazli tarzda "Kiyimga qarab kutib olinadi, aqlga qarab kuzatiladi" deyiladi. Keyingi uchrashuvlarda bu mutunosiblik, tabiiy, o'zgaradi.

Albatta, paralingvistik hamda noverbal vositalarning muloqatdagi o'rni va ulushi masalasi suhbatdoshlarning yosh, jins, kasb, hattoki, milliy xususiyatlariga bog'liq. Masalan, boshqa bir amerikalik olim Argayl turli millatlar vakillari muomalasida qiliqlar va qo'l harakatlarining kuchi va takrorlanishini o'rgangan. Ma'lum bo'lishicha, 1 soat mobaynida finlar bir marta qiliq qilarkan, italiyaliklar - 80 marotaba, fransuzlar - 20 va meksikaliklar 180 marta. Demak, har bir xalq vakilining asriy udumlari, rasm-rusmlari, odatlari va emotsionalligiga qarab qiliq va harakatlar ma'lum o'rin egallar va bu narsa o'z navbatida muloqotni kuchaytiradi, uni boyitadi.

Muloqot jarayonida suhbatdoshlarning fazoviy joylashishlari hamda vaqt mezonlari amaliy ahamiyatga ega. Masalan, yuzma-yuz turib gaplashish, telefon orqali yoki qichqirib gapirishdan farq qiladi. Yoki muloqotning vaqt mezonlari ayniqsa diplomatik uchrashuvga o'z vaqtida kelish va unda odob-axloqqa qat'iy rioya qilish yoki aksincha, sherikni hurmat qilmaslik, uchrashuvga kechikib kelish, uzoqdan turib gaplashish, iyaklarni tepaga qaratib, kibor bilan gapni boshlash, muzokaralarning har bir sekundi o'ziga xos ma'no va mazmun kasb etadi va mos tarzda sharxlanadi.

Yuqorida ta'kidlangan holatlar psixologiyadagi maxsus bo'lim - proksemika tomonidan o'rganiladi. Bu yo'nalishning asoschisi amerikalik E.Xoll bo'lib, uning o'zi proksemikani "fazoviy psixologiya" deb atagan. Masalan, u amerikaliklarga xos bo'lgan suhbatdoshning sherigiga nisbatan fazoviy joylashuvi xususiyatlarini aniqlab, muloqotning turli sharoiti va shakliga qarab, fazoviy yaqinlashuvning o'rtacha qiymatini aniqlagan:

- intim (yaqin) masofa - 0 - 45 sm;
- personal (shaxsiy) masofa - 45-120 sm;
- ijtimoiy masofa - 120-400 sm;
- ommaviy masofa - 400-750 sm.

Har bir masofa o'ziga xos muloqot vaziyatlariga mos. vaqt va fazo bilan bog'liq aloqalarning o'ziga xos majmui *xronotoplar* deb ataladi. Amaliyotda "kasalxona palatasi xronotopi", "vagon yo'lovchilari xronotopi" va boshqalar aniqlangan.

Muloqotda suhbatdoshlarning ko'z qarashlari - vizual kontaktlari ham katta ahamiyatga ega. vizual kontakt - bu qarashlar soni, ularning uzoqligi, qarashlardagi statika va dinamik almashinuvlar, ko'z olib qochishlar va boshqalardir. Argayl shulardan kelib chiqib, "yaqinlik (intimlik) formulasi"ni ishlab chiqqan va bunda intimlilik darajasi suhbatdoshlarning o'rtasidagi masofaga va ko'z qarashlarga bog'liqligini isbotlagan. Chunki ko'z qarashlar suhbatdoshning muloqotga tayyorligi, uni davom ettirish kerak yoki kerak emasligi haqida ma'lumot berib, suhbatning yo'nalishini belgilaydi.

Yana bir muhim ta'sirchan belgilar majmuini o'ziga mujassam etgan soha - bu yuzimizdir. Ilmiy adabiyotda yuz qiyofasining 2000 dan ziyod qirralari aniqlangan. Ularni ma'lum tartibda tizimga solish uchun P.Ekman "*FAST*" - *Facial Affect Scoring Technique* deb nomlangan metodikani ham taklif etgan. Professor [Pol Ekman](#) vizual kontaktning yuz sohasiga yo'nalishiga ko'ra yuz uch zonaga bo'linadi:

I - Nigoh ko'z va peshona sohasiga qaratilishi - "bo'yruq" zonasi.

II - Nigoh ko'z va burun va burun oldi sohasiga qaratilishi- "ijtimoiy, do'stlik" zonasi.

III - Nigoh ko'z, og'iz, iyak va undan pastki sohalariga qaratilishi- "intim, yaqinlik" zonasi.

I - zona

II - zona

III - zona

9.1-rasm.

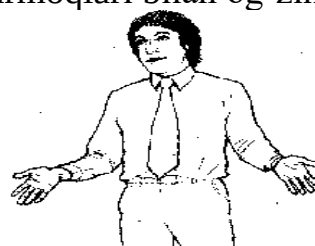
Mazkur yo'nalishda uzoq yillik tadqiqot olib borgan mutaxassislardan Allan Piz va Barbara Piz hisoblanadi. Quyida ularning "Noviy yazik telodvijeniy" nomli kitobi (M.,2010) dan noverbal qiliqlar tasnifini keltirib o'tamiz:

9.2-rasm

Birinchi rasmdagi holat- qo'l kaftlarining chakkaga quyilganligi uning nimagadir juda hayratlanib, qiziqayotganligining belgisidir.

Ikkinchisida, agar suxbat qiziqarli bo'lmasa yoki yoqmasa qo'lini yuziga qo'yib, bosh barmoqni daxaniga qo'yib, qolgan barmoqlari bilan og'zini bekitadi.

9.3-rasm.

Agar suhbatdosh yelkalarini qisayotgan bo'lsa, demak, u siz bilan bo'lgan suhbatga befarq, unga baribir yoki tushunmayotganlik belgisi.

Qo'llar ko'krakda bog'langan bo'lsa, bu suhbatdoshning berkligi, himoyalanganlik, muloqotda yopiqlik ramzi.

Agar suhbatdoshning qo'l kaftlari ochiq bo'lsa, bu samimiylik belgisidir.

9.4.-rasm

Agar suhbatdosh iyagiga tegib, yoki uni ishqalayotgan bo'lsa, demak, u qaror qabul qilishga harakat qilayotganligi belgisi.

9.5-rasm

Agar odam labining chetiga, burniga tegib, yoki uni ishqalayotgan bo'lsa, demak, u o'z fikriga ishonchsizligi, yolg'on gapirayotganligi belgisi.

Agar suhbatdoshingiz barmoqlari bilan stolni tinmay chertayotgan bo'lsa, demak, u betoqat, yoki unga siz bilan suhbatlashish zerikarli, shuning uchun u asabiylashmoqda.

Agar u qo'l barmoqlarini qisayotgan bo'lsa, demak, u nimadandir juda xavotir, o'zini himoyasiz his qilmoqda.

Suhbatdoshning qo'llarini musht qilib turishi undagi vajohat belgisi, lekin u bu holatni, badjahllikni nazorat qilmoqchi.

Agar suhbatdoshning qo'llari behol bo'lib, kaftlari yuqoriga qaratilgan tarzda oldinga intilgan bo'lsa, demak, u nimadandir taajjubda, tashvishda, qiyinchilikda.

Agar odam tez yurib borayotib, iyaklarini ko'targan holda qo'llarini erkin tashlab qo'ygan bo'lsa, demak, u o'ziga ishonadi, u - qat'iyatli.

Odam ketayotganda, ikki quli cho'ntakda, boshi egik bo'lsa, demak uning ruhi tushgan, xafa, depressiya holatida bo'ladi.

Agar qo'llarining uchlarini birlashtirib "uycha" shaklini eslataayotgan bo'lsa, bu - uning nimanidir o'ylayotganligi yoki nimagadir qiziqayotganligi ramzidir.

Agar odam stulning qirgogiga o'tirib olgan bo'lsa, bu yo sabrsizlik bilan kutayotganligi, yoki nimagadir qiziqish bildirayotganligi ramzidir.

Odam oyoqlarini bir-birining ustiga qo'yib olib, oyog'ini yengil tebratayotgan bo'lsa, demak, u zerikmoqda.

Agar odam o'zini orqaga tashlab, qo'llarini bir-biriga bog'lab, bo'ynida ushlagan bo'lsa, demak, u dam olmoqchi, va boshqalarda taassurot qoldirmoqchi

Agar qo'l berib ko'rishishda qaysi tomonning qo'li tepada bo'lsa o'sha odam *ustunlik*, pastda bo'lsa o'sha odam *bo'ysunuvchanlik*, vertikal, to'g'ri holatda bo'lsa *tenglik* holati bo'ladi.

Shunday qilib, biz odatiy, tabiiy deb idrok qiladigan faoliyatimiz bo'lgan - muloqotda ham ko'plab sirlar va o'ziga xos nozik tomonlar borki, ularning barchasi bizdan muloqotdagi bilimdonlikni va o'zgalarga va o'zimizga e'tiborliroq bo'lishimizni talab qiladi.

Shu o'rinda aytish joizki, muloqot jarayonining samarasi suhbatdoshni *tinglay olishga* ham bog'liq. Muloqotga o'rgatishning muhim yo'nalishlaridan biri - odamlarni faol tinglashga, bunda barcha paralingvistik va noverbal omillardan

o‘rinli foydalanishga o‘rgatishdir.

Tinglash texnikasiga quyidagilar kiradi:

Empatik tinglash

Empatiya (ingl. empathy – hamdardlik, o‘zini boshqaning o‘rniga qo‘ya olish mahorati) – bu insonning boshqalarning kechinma va his-tuyg‘ulariga nisbatan emotsional javob bera olish qobiliyatidir. Empatiyani namoyon qilishning 3 varianti mavjud: empatik ta’sirlanish (kuzatish orqali boshqa insonda namoyon bo‘layotgan emotsiyalarga o‘xshash emotsional ta’sirlarni boshdan kechirish), boshqa nuqtai-nazarni qabul qilish (o‘zini boshqaning o‘rnida tasavvur etish), simpatik ta’sirlanish (boshqa insonning his-tuyg‘usini tushunish g‘amho‘rlik, jonkuyarlik, rahmdillikni yuzaga keltirishi).

Empatik tinglash qoidalari:

- qalbni o‘z kechinmalari va muammolaridan ozod qilish, suhbatdosh haqida noto‘g‘ri fikrlardan voz kechish, uning his-tuyg‘ularini qabul qilishga intilish muhim;

-suhbatdoshining so‘zlariga nisbatan ta’sirlanishda uning kechinmalari, his-tuyg‘ularini aniq aks ettirish, nafaqat to‘g‘ri idrok etganligini, balki tushungan va qabul qilganligini ham namoyon qilish zarur;

- suhbatdoshning his-tuyg‘ularini aks ettirish uning harakatlari va yashirin xulq-atvor motivlarini izohlashsiz amalga oshirilish zarur, unga shu his-tuyg‘ularning sabablari haqida o‘z fikrini tushuntirish shart emas;

- pauzani ushlash muhim, qo‘shimcha mulohaza va sharhlarga shoshish kerak emas. Bunda qoidaga ko‘ra maslahat, nasihat, tanqid, baho berilmaydi.

Passiv tinglash

So‘zlayotgan insonning nutqiga minimal darajada aralashish, maksimal darajada diqqatini jalb qilishni anglatadi (diqqat bilan jim turish mahorati). Ushbu tinglashning muhim signali noverbal ta’sir, ya’ni ko‘z kontakti, bosh irg‘itmoq yoki silkitmoq hisoblanadi. Bu tinglash turi quyidagi vaziyatlarda maqsadga muvofiq:

Agar suhbatdosh o‘z nuqtai-nazarini aytishni xohlayotgan bo‘lsa;

Agar suhbatdosh o‘z muammolari haqida so‘zlayotgan bo‘lsa;

Keskin va tang vaziyatlarda;

Sizdan yuqori lavozimdagi inson bilan suhbatda (masalan, sizni rahbaringiz tanqid qilganda)

Passiv tinglash qoidalari:

Pozitiv reaksiyalar: a) ma’qullamoq (“xo‘p”, “ha-ha”, “qani”, bosh irg‘itish); b) “exo-ta’sir” (suhbatdoshning so‘nggi so‘zini takrorlash); v) “ko‘zgu” (suhbatdoshning oxirgi gapini so‘zlar tartibini o‘zgartirib takrorlash); g) “parafraza” (suhbatdoshning fikrini boshqa so‘zlar bilan yetkazish); d) undash (“xo‘sh ...”, “keyinchi?”); ye) emotsiyalar (“o‘o‘o‘”, voy, ex, juda soz, qoyil, kulgu); j) aniqlashtiruvchi savollar (“qaytadan takrorla, nima deding?”);

Negativ reaksiyalar: a) so‘zlayotgan insonni bo‘lish yoki davom ettirish; b) suhbatdoshning fikrlaridan mantiqiy natija qidirish; v) “beadab ta’sir” (“ahmoqlik”, “bo‘lmagan gap”, “bu hammasi bema’nilik”); g) qayta so‘rash; d) suhbatdoshga e’tiborsizlik (tinglovchi sherigini nazarga ilmaydi, uning so‘zlariga

e'tibor bermaydi). Passiv tinglash asosan bahs-munozarasiz suhbatlarda yoki nizo xavfida qo'llaniladi.

Aktiv tinglash. Bunda birinchi planga axborotning aksi chiqadi. Bu olingan axborotni tinglash jarayonida tahlil qilish va savol, luqma yordamida darhol javob berishni anglatadi. Ushbu tinglash turi muloqotda eng konstruktiv hisoblanadi.

Aktiv tinglash qoidalari:

a) aniqlash, oydinlashtirish(“men tushunmadim”, “yana bir bor takrorlang”, “nimani nazarda tutdingiz?”, “tushuntirib bera olasizmi?”); b) parafraza (suhbatdoshning so‘zlarini o‘z so‘zlari bilan takrorlash, “siz hisoblaysizki...”, “boshqacha aytganda...”); v) his-tuyg‘ularning aks etishi (“nazarimda, siz...his qilayapsiz», “tushunaman, sizning hozir jahlingiz chiqyapti...”); g) undash (“qani...”, “keyinchi...”); d) davom etish, ya’nisuhbatdoshning so‘zlariga so‘z kiritish, uning so‘zlarini o‘z so‘zi bilan tugatish, so‘zlarni aytib turish; ye) baholash (“sizning gapingiz qiziqtirib qo‘ydi...”, “menga yoqmayapti”); j) taqriz berish (“shunday qilib, siz hisoblaysizki...”, “sizning so‘zlaringiz anglatadiki...”). Bunday muloqot usullarini qo‘llash ikki maqsadga erishishga imkon beradi: adekvat qaytuvchan aloqa ta’minlanadi; suhbatdoshga bilvosita uning ro‘parasida teng huquqli sherik ekanligi haqida axborot boradi. Teng huquqli sheriklar pozitsiyasi ikala suhbatdosh ham har so‘zi uchun javobgar ekanligini anglatadi. Har bir insonning tinglash uslubi quyidagi omillarga bog‘liq: jins, yosh, mavqe, individual xususiyatlar (xarakter, temperament, qobiliyat, qiziqishlar va b.), muayyan vaziyat.

Muloqotning interaktiv jihati. Muloqot shaxslararo birgalikdagi harakat, ya’ni odamlarning hamkorlikdagi faoliyati jarayonida tarkib topadigan aloqalari va o‘zaro bir-birlariga ta’sirining yig‘indisi sifatida yuzaga chiqadi. Hamkorlikdagi faoliyat va munosabat ijtimoiy qoidalar – odamlarning birgalikdagi harakati va o‘zaro munosabatlarini qat’iyan belgilab qo‘yadigan hamda jamiyatda udum bo‘lgan xulq-atvor namunalari asosida amalga oshiriladigan *ijtimoiy nazorat* sharoitida yuz beradi.

Jamiyat ijtimoiy qoidalar sifatida qabul qilgan, ma’qul topgan, udumga aylangan va tegishli vaziyatda turgan har bir kishidan bajarilishini kutayotgan namunalarning o‘ziga xos tizimini yaratadi. Ularning buzilishi qoidadan chetga chiqadiganlarning xulq-atvori to‘g‘rilanishini ta’minlaydigan *ijtimoiy nazorat* mexanizmlari (ma’qullamaslik, ta’na qilish, jazolash)ni o‘z ichiga oladi. Qoidalarining mavjudligi va qabul qilinishi haqida biron kishining barcha boshqa odamlar xulq-atvoridan farq qiluvchi xatti-harakatiga atrofdagilarning bir xilda munosabat bildirishi dalolat beradi. Ijtimoiy qoidalar mehnat intizomi, harbiy burch va vatanparvarlik talablariga javob beradigan xulq-atvor namunalaridan tortib, odoblilik qoidalariga qadar hammasini o‘z ichiga oladi. Odamlarning ijtimoiy qoidalariga murojaat qilishi ular da o‘z xulq-atvori uchun mas’ullik hissini uyg‘otadi, harakatlari va qiliqlarning ushbu qoidalarga mos kelishi yoki mos kelmasligini baholagan holda ularni tuzatib borish imkonini tug‘diradi. Qoidalarga qarab mo‘ljall olish kishiga o‘z xulq-atvorining shakllarini andozaga qarab moslash, ijtimoiy jihatdan maqbullarini tanlab olish, nomaqbul shakllariga amal qilmaslik, o‘zini muloqot jarayonida yo‘naltirib va boshqarib borish imkonini beradi. Odamlar o‘zlashtirilgan qoidalar dan o‘zlarining xususiy xulq-atvorini boshqalarning xulq-atvori bilan taqqoslaydigan mezon sifatida foydalanadilar.

Hamkorlikdagi harakat jarayonlarini ijtimoiy nazorat munosabatiga kirishadigan odamlar “bajaradigan” rollar (Psixologiyada rol deganda xulq-atvorning normativ jihatidan ma’qul bo’lgan muayyan ijtimoiy mavqeni egallab turgan har bir kishidan atrofdegilar kutayotgan namunasi tushuniladi) repertuariga muvofiq tarzda amalga oshiriladi. Sub’ekt o’qituvchi yoki o’quvchi, shifokor yoki bemor, katta yoshli kishi yoki bola, rahbar yoki xodim, ona yoki bola va shu kabi rolni bajaradi. Har qanday rol mutlaqo aniq talablarga va atrofdegilarning muayyan orzu-istaklariga javob berishi kerak.

Shaxs muloqotning turli xil vaziyatlarida qoida tariqasida har xil rollarni bajaradi. Masalan: o’zining xizmatidagi rolga ko’ra rahbar bo’lib turgan kishi betob bo’lib qolganda, bemor rolga kirgan holda shifokorning barcha ko’rsatmalarini bajaradi; shu bilan birga oilada u keksa onasining mo’mingina o’g’li rolini saqlab qoladi va hokazo. Rol mavqelarining ko’pligi ba’zida ularning to’qnash kelishiga – rol konfliktlariga (ziddiyatlarga) sabab bo’ladi.

Turli xil rollarni bajarayotgan odamlarning hamkorlikdagi harakati rollar ehtimoli bilan boshqariladi. Kishi buni istasa-istamasa atrofdegilar undan muayyan namunaga mos keladigan xulq-atvorni talab qiladi. Rolning qanday bajarilishi *ijtimoiy nazorat* ostida bo’ladi, ijtimoiy jihatdan muqarrar ravishda baholanadi va namunadan salgina chetga chiqilishi esa qoralanadi.

Muloqotning perseptiv jhati. Muloqotning ushbu jihatida bir kishining ikkinchi kishi tomonidan idrok qilinishi, tushunishi, baholanishi kuzatiladi. Muloqotning mazkur jhati quyidagi bosqichlar orqali amalga oshishi mumkin:

1) Idrok qilinayotgan odamni idrok qiluvchi o’zining shaxsiy xislatlari bilan qiyoslash natijasida, uning mahsuli bo’yicha talqin qilinadi va tushuntiriladi; bunday idrok qilish tarzida insonni inson tomonidan aks ettirish, o’xshatish, unga taqlid qilish, undan ibrat olish uslublari orqali yuzaga keladi, ya’ni *identifikatsiya* (aynan o’xshatish) bosqichi bevosita amalga oshadi. Bunda kishi hamkorlikda harakat qilish vaziyatida sherigi o’rniga o’zini qo’yib ko’rib, uning ichki holati, niyatlari, o’y-fikrlari, xohish-istaklari haqida taxmin qilinadi, bunda ular anglanilgan yoki anglanilmagan bo’lishi mumkin.

2) Idrok qilinayotgan shaxsning o’rniga idrok qiluvchi o’z xohishi bo’yicha mulohaza yuritishi, uni tushunishga intilish o’z-o’zini anglash negizida namoyon bo’ladi, ya’ni *refleksiya* bosqichi vujudga kelganligi to’g’risida muayyan qarorga kelinadi. Refleksiyada kishi idrok etish sub’ekti sifatida o’ziga nisbatan sherigining munosabati anglab yetiladi. Lekin kishi har doim ham muloqot jarayonida o’zini kim ekanligini to’liq anglab yetolmaydi, bu esa uning o’zi qilgan xatti-harakatlari sabablarini boshqalarga to’nkashga majbur qiladi. Kishi o’z xatti-harakatlari sabablarini, niyatlarini, o’y-fikrlarini, xulq-atvor motivlarini boshqa kishilarga to’nkash orqali tushuntirishi psixologiyada *kauzal atributsiya* ya’ni sababiy izohlash deb ataladi.

3) O’zga kishilarning kechinmalari va his-tuyg’ulariga nisbatan hamdardlik bildirish, mehr-oqibatligini amaliy ifodalash orqali ularni tushunish imkoniyati tug’iladi, buning natijasida tub ma’nodagi empatiyaga asoslangan idrok qilish bosqichi yuzaga keladi.

4) O’zga kishilarga, ijtimoiy guruh a’zolariga nisbatan berilgan xislatlarni hozirgacha ma’lum bo’lgan ijtimoiy qoliplarga mos tarzda ommaviy tarzda yoyish,

tavsif berish va baholash *stereotipizatsiya (bir xil qolipga solish)* ya'ni, *stereotiplashtirish* deyiladi. Idrok etish sub'ekti ijobiy munosabatda bo'lgan shaxslarga ijobiy, yoqtirmaydigan shaxslarga salbiy baho berilishi kauzal atributsiyaga xos tipik hollardan biridir. Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, shaxs muloqot jarayonida o'z ob'ekti nisbatan ijobiy taassurotga ega bo'lsa, sub'ektga ma'lum bo'lmagan fazilatlarini ijobiy baholashga yoki aksincha, ob'ekt salbiy taassurot qoldirgan bo'lsa, sub'ektga ma'lum bo'lmagan xislatlarini salbiy baholashga harakat qilar ekan. Bu holat psixologiyada *oreol effekti* nomi bilan yuritiladi.

Muloqot odamlarning jamiyatda o'zaro hamkorlikdagi faoliyatlarining ichki psixologik mexanizmini tashkil etib, u hozirgi yangi demokratik munosabatlar sharoitida turli ishlab chiqarish qarorlarini yakka tartibda emas, balki birgalikda chiqarish ehtiyoji paydo bo'lganligini hisobga olinganda, odamlarning mehnat unumdorligi va samaradorligini ta'minlovchi muhim omil ekanligini bildiradi.

Muloqot mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga ajraladi:

Moddiy muloqot deganda sub'ektni dolzarb ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida, ayni paytda shug'ullanayotgan faoliyatining mahsulotlari va predmetlarini ayirboshlash tushuniladi.

Kognitiv muloqot deb shaxslarning hamkorlikdagi faoliyatida narsa va hodisalarni o'rganish, ma'lumotlarni bilib olish jarayonida o'zaro bilim almashinuviga aytiladi.

Kondision muloqotda psixologik va fiziologik holatlar ayirboshlanadi. Masalan, shifokor bemorning tushkun kayfiyatini ko'tarishi yoki aksincha, ona qizining o'ksinib yig'layotgan holatiga yig'i bilan munosabat bildirishi va hakoza.

Motivasion muloqot muayyan yo'nalishda hamkorlikda harakat qilish uchun o'zaro maqsadlar, qiziqishlar, motivlar, ehtiyojlar almashinuv jarayoni bilan izohlanadi.

Faoliyat muloqoti kognitiv muloqot bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda harakatlar, operatsiyalar, ko'nikma va malakalar ayirboshlanadi. Bu muloqot jarayonida ma'lumotlar uzatiladi, bilim doirasi kengayadi, qobiliyatlar rivojlanadi, takomillashadi.

Muloqot maqsadiga ko'ra biologik va ijtimoiy ko'rinishda bo'ladi. Biologik muloqot nasl qoldirish, organizmni rivojlantirish, himoyalash kabi tabiiy ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lsa, *ijtimoiy* muloqot esa shaxslararo munosabatlarni kengaytirish, mustahkamlash, takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuni amaliy ahamiyatlarini ochib berish maqsadida quyidagi metodika xamda treninglardan foydalansak maqsadga muvofiq buladi.

Muloqot jarayonidagi qiyinchiliklarni bartaraf qilish.

Bajarish tartibi: Ishtirokchilar 5-8 kishidan iborat bir necha guruhga bo'linadi, har bir ishtirokchi 5 soniya vaqt oralig'ida biror tematika bo'yicha so'z aytishi kerak. Ba'zilar mavzudan chetlasa ham, miyaga kelgan eng birinchi fikrlarni aytib muloqatdagi qo'rquvdan forig' bo'lishga urinadilar. vazifani bajarishda qiyinchilikka uchraganlar o'yindan chetlashtiriladi. Oqibatda guruhda 1 nafar g'olib qoladi.

Metodik tavsiya: ishtirokchilar javob berishi istalgan tartibda bo'lishi mumkin, buni ishtirokchilarning o'zlari belgilaydilar. Ya'ni javob bergan ishtirokchi keyingi ishtirokchini o'zi ko'rsatadi.

Muloqotchanlik sifatlarini o'stirishga oid trening mashg'ulotlari

Maqsadi: Muloqotga kirisha olish malakasini takomillashtirish va muloqotda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish.

vazifalari: shaxs holati va kayfiyatlarini barqarorlashtirish; ishtirokchilarning bir-birlari haqida tasavvurlarni kengaytirish; ijtimoiylashuvga yordam bo'ladigan ko'nikma, malakalarini shakllantirish; guruh ishtirokchilarini bir-birlarini tushunishga hamda hamkorlikda ishlashga o'rgatish.

Kutilayotgan natijalar: muloqotga kirisha olish qobiliyatini takomillashtirish; muloqot jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish; hamkorlikda ishlashga o'rgatish;

Qoidalar: O'ng qo'l qoidasi (kimni qo'lida mikrofon bo'lsa o'sha odam gapiradi); Faollik qoidasi (rolli vaziyatlarda har bir kishi o'ziga mavjud bilim, ko'nikma va malakasidan foydalanish); Muloyimlik qoidasi (barcha qatnashchilari bir-birlariga xushmuomalalik bilan, ismlari bilan muloqot qilishlari kerak bo'ladi); Reglament qoidasi (Trening qatnashchilar o'z fikrlarini aniq, lo'nda, qisqa bayon etishlari kerak); Sirlilik qoidasi (mashg'ulot jarayonidagi barcha kechinmalar guruhdan tashqaridagi chiqishi mumkin emas); Telefonlarni o'chirib qo'yish qoidasi;

Trening o'tkazishning o'ziga xos xususiyati: muloqot jarayonida yuzaga ma'daniyati shakllantirish, muloqot texnikasini yanada rivojlantirish.

Muloqot mavzusiga tegishli o'yinlar.

«Buzuq telefon» mashqi.

Maqsad: Ma'lumot uzatishdagi buzilishlarni anglash.

Ma'lumotni anglangan holda idrok qilish va faol tinglash uslubini o'zlashtirish.

Yo'riqnoma: «Ushbu mashqimizda 6 kishi ishtirok etishi kerak. Bunda 5 kishi xonadan tashqarida poylab turishadi, 1 kishi esa xonada qoladi. Men xonada qolgan odamga og'zaki topshiriq aytaman. Bu odam iloji boricha hamma topshiriqni eslab qoladi va ikkinchi (xonadan tashqarida turganlardan biriga) odamga aytadi. Ikkinchi odam uchinchisiga, uchinchi to'rtinchisiga va h.k. Biz esa ma'lumotlar qanday uzatilishini kuzatib turamiz. Keyin esa xuddi shu jarayonni muhokama qilamiz».

5 ta o'quvchi xonadan chiqqanidan keyin boshlovchi qolgan 1 kishiga quyidagicha topshiriq aytadi: «Siz maktab direktorining muovinisiz. Direktorimiz Sobir Komilovich Sizni ancha poyladilar. Lekin kelmaganingizdan so'ng sizga men orqali topshiriq aytib ketdilar. Aytdilarki, u kishi hozir bizga Yaponiya apparaturasini olish uchun hujjatlarni rasmiylashtirishga ketdilar, u yerdan chiqib rayonda kengaytirilgan yig'ilishga borar ekanlar. Agar ular soat 12 gacha kelmasalar o'qituvchilar majlisini o'zingiz o'tkazar ekansiz, bu majlisda 8 «b» sinfning davomatini ko'rib chiqish kerak. Keyin soat 15.00 da maktabimizga Polshadan kelayotgan mehmonlarni kutib olish uchun aeroportga 1 ta «Neksiya» bilan 1 ta «Damas» avtomashinasini chiqarish kerak ekan. Yana aytdilarki, soat

17.00 da XTBning ijtimoiy ta'minot bo'limidan go'sht kelar ekan. Hamma o'qituvchilarga 2 kilogrammdan go'sht tarqatib direktorning ulushini xolodilnikka solib qo'ysangiz o'zlari kelib olib ketar ekanlar». Shundan so'ng ma'lumotlar birin-ketin kirib kelayotgan o'quvchilarga uzatila boshlaydi.

Mashq so'ngida odatda ma'lumotning buzilishi kuzatiladi. Mashqda ishtirok etgan o'quvchilar video yordamida ma'lumot mazmunini bilib oladilar. Shundan so'ng o'quvchilarga har qanday ma'lumotni birinchi manbadan olish zaruriyati aytib o'tiladi. Ma'lumotlarning bir kishidan ikkinchi kishiga o'tishi natijasida u qanchalik o'zgarib ketishi paydo bo'ladigan mish-mish gaplarga asos bo'lishi aytib o'tiladi.

Ma'lumot uzatishdagi xatolarni bartaraf etish maqsadida faol tinglashni o'rganish mashqi taklif etiladi. Bu mashq yo'riqnomasiga ko'ra hamma o'quvchilar uch kishilik guruhlariga bo'linadilar. Bu guruhdagi uch o'quvchi uch xil rolda ishtirok etadi: gapiruvchi, tinglovchi va nazoratchi.

Gapiruvchi hayotdagi biror bir voqeani aytib beradi va tinglovchi bu voqeani iloji boricha esida olib qolib, qaytadan takrorlab aytib berishi kerak. Nazoratchining vazifasi yo'l qo'yilgan xatolarni aytishdan iborat. Guruhdagi har bir ishtirokchi uchta roldan birortasida ishtirok etishi shart. Ushbu mashqni bajarish orqali ishtirokchilar verbalizatsiya, ya'ni faol tinglash metodini o'zlashtiradilar.

MULOQOTCHANLIKNI OSHIRISHGA QARATILGAN TRENING MASHG'ULOTI.

Maqsad: Shaxslarda muloqotchanlik xususiyatlarini rivojlantirish, shaxslararo munosabatlarda muloqotga kirisha olish qobiliyatini oshirish.

vazifa:

1. Turli xil vaziyatlarda muloqotga kirishishini o'rgatish.
2. Eshitish va tinglash malakasini.
3. O'z fikrini boshqalarga singdira olishga o'rgatish.

Kutilayotgan natijalar:

1. Turli xil vaziyatlarda o'zgalar bilan muloqotga kirishish ko'nikmalarini shakllantirish.

2. O'z-o'ziga baho berishni o'zgartirish va o'ziga bo'lgan ishonchsizlikdan xalos bo'lish.

3. Suxbatdoshining noverbal xatti harakatlarini tushunishga o'rgatish.

Trening o'tkazishning o'ziga xos xususiyatlari:

Muloqotchanlikni oshirish maqsadida trener tomonidan trening mashg'ulotlarida, o'qituvchi tomonidan o'quvchilar va talabalarda qo'llanilishi mumkin.

Uslublar: «Qor uyumi», «Presskonferensiya», «Karusel», «Ishorani top» mashqlari.

Ishtirokchilar: Talabalar.

vaqti: 80 minut.

Reja:

900	Kirish qismi.	Trener
910	- qoidalar qabul qilish. - Maqsad va vazifalar	

	- Kutuvlar. - Tanishuv «qor uyumi» usuli.	
910 930 930 950	Asosiy qism (Amaliy mashg'ulotlar). 1)«Presskonferensiya» mashqi. - Trener so'zi (instruksiya) - Mashg'ulot davomiyligi. 2)«Karusel» mashqi. - Trener xulosasi - Trener so'zi. - Mashg'ulot davomiyligi. - Muxokama. - Trener xulosasi.	Trener
950 1010	3)«Holatni top» mashqi. - Trener so'zi. - Mashg'ulot davomiyligi. - Muxokama. - Trener xulosasi	Trener
1010-1020	Yakuniy qism. - Trener xulosasi - Kutilgan maqsadlarni aniqlash (Bugungi treningdan men...). - Yakuniy muxokama.	Trener

Avtoritar usul – bunda shaxslararo teng huquqlilik, erkin xatti-harakat qilish, tashabbuskorlik o‘z ahamiyatini yo‘qotadi.

Adaptatsiya - (lot. «*adapto*» - moslanmoq) – sezgi organlari, ya’ni a’zolari (analizatorlar)ning taassurot kuchiga moslashuvi natijasida muayyan sezgirlikning o‘zgarishidan iborat bo‘lgan holatdir. Adaptatsiya hodisasida sezgirlik ortishi yoki kamayishi mumkin.

Antipatsiya - (lot. «*anticipatio*» - oldindan sezish, payqash, oldindan idrok qilish, hodisa mohiyatini ochishdagi topqirlik) inson tomonidan faoliyat maqsadini ro‘yobga chiqarish rejasini va modelini yaratishda ifodalanadi.

Appersepsiya – idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman, ruhiy hayotning barcha mazmuni bilan belgilanishidir.

Aralashtirib yuborish – shaxs xavotiriga sabab bo‘lgan ob’ektga nisbatan yuzaga keluvchi hisslarni boshqa ob’ektga yo‘naltirilishini ifodalovchi himoya mexanizmi.

Attraksiya - insonni (o‘zi bilan o‘zga o‘rtasidagi munosabatda namoyon bo‘ladigan) o‘ziga mahliyo qilish, qalbni «jiz» ettiradigan, ongsizlikka taalluqli insonni inson tomonidan idrok qilish hodisasi bo‘lib, bu hodisa bir qancha manbalar, qo‘zg‘atuvchilar, motivlar ta’sirida vujudga keladi.

Affekt - (hissiy portlash, jazava) kishini tez chulg‘ab oladigan va shiddat bilan o‘tib ketadigan holat bo‘lib, ular ongning anchagina darajada o‘zgarganligi, xatti-harakatlarni nazorat qilishning buzilgan-ligi, odamning o‘zini o‘zi idrok qila olmasligi, shuningdek uning butun hayoti va faoliyati o‘zgarib qolganligi bilan ajralib turadi.

Biogenetik konsepsiya - inson shaxsining taraqqiyotini biologik omil, ya’ni nasliy omil bilan belgilaydigan yo‘nalish.

Biografiya (tarjimai hol) metodi - yordamida inson hayoti, faoliyati, ijodiyoti to‘g‘risidagi og‘zaki va yozma ma’lumotlar o‘rganiladi. Bunda kishilarning tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o‘zgalar ijodiga bergan baholari, tanbehlari, taqrizlari alohida o‘rin egallaydi.

Boshqaruv psixologiyasi – jamiyatda faoliyat ko‘rsatayotgan shaxslar, guruhlar va jamoalar o‘rtasidagi ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan nazorat, baholash, munosabat qonuniyatlarini, rahbar faoliyati va xarakteri, qobiliyati xususiyatlarini tadqiq qiladigan ijtimoiy psixologiyaning sohasi.

Gallyusinatsiya - yaqqol voqelikdagi idrok va hodisalarning tana analizatorlariga bevosita ta’sir etmasdan inson ongida turli obrazlar-ning (ovozlarning eshivilishi, sharpalarning sezilishi) xayolan, fikran paydo bo‘lishidan iborat idrokning psixopatologik (ruhiy xastalik) hodisasi.

Guruh – ma’lum ijtimoiy faoliyat maqsadlar asosida to‘plangan, muloqot ehtiyojlari qondiriladigan insonlar uyushmasi bo‘lib, bunda ikkita asosiy mezon mavjud, ya’ni biror faoliyatning bo‘lishi (muloqot, o‘yin, o‘qish, mehnat) hamda u yerda odamlarning o‘zaro muloqoti uchun imkoniyatning mavjudligi kuzatiladi.

Demokratik usul – bu usulda suhbatlar, munozaralar, mulohazalar o‘zaro tenglik, o‘zaro hurmat ruhiga bo‘ysundirilib, ta’sir o‘tkazish sohalari yashiringan

holda bo'ladi.

Depressiya – bu hozirgi kunga va kelajakka ishonchsizlik bilan qarash, doimo past kayfiyatda bo'lish, horg'inlik, hech narsa qilishga intilmaslik va fikrlashning sustlashuvidir. Depressiya (tushkunlik) - bu siqilish, ma'yuslik va g'amginlik kayfiyatidir.

Determinizm prinsipi - (lot. *determinata-belgilayman degan ma'noni bildiradi*) tabiat va jamiyat hodisalari, xususan, psixik hodisalarning ob'ektiv sabablar bilan belgilanishi haqidagi ta'limotdir.

Diqqat - inson his-tuyg'usini va ongini bir nuqtaga to'plab, muayyan bir ob'ektga faol qaratilishiga aytiladi.

Diqqatsizlik – diqqatni ob'ektga yo'naltira olmaslik va to'play olmaslik, atrofdagi kishilarga nisbatan e'tiborsizlik yoki iltifotsizlikdan iborat shaxsning salbiy xarakter xislatidir.

Differensial psixologiya – shaxslar o'rtasidagi tafovut va farqlarni hamda guruh a'zolari orasidagi nomutanosibliklarning psixologik jihatlarini, ya'ni psixologik farqlarini o'rganuvchi psixologiya sohasi.

Yosh psixologiyasi – shaxsning psixik rivojlanish qonuniyatlarini inson tug'ilishidan to umrining oxirigacha bo'lgan davrini, ya'ni ontogenezni o'rganadigan psixologiya sohasi.

Identifikatsiya - (aynan o'xshatish) kishi hamkorlikda harakat qilish vaziyatida sherigi o'rniga o'zini qo'yib ko'rib, uning ichki holati, niyatlari, o'y-fikrlari, xohish-istaklari haqida taxmin qilinadi, bunda ular anglanilgan yoki anglanilmagan bo'lishi mumkin.

Idrok - sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib, barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi va bevosita aks ettirishda ishtirok etadi.

Ijtimoiylashuv – inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash, hayot – faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayoni bo'lib, bunda har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning me'yorlari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi va kerak bo'lsa, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishdek murakkab jarayondir.

Izolyatsiya - uyat, aybdorlik, shodlik, qayg'u bilan bog'liq tasavvurlar bo'lib, shaxs ular bilan bog'liq affektlardan uzoqlashtiriladi (ajratiladi).

Illyuziya - hissiy a'zolarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni noto'g'ri (noadekvat), yanglish, xato idrok qilishdan iborat jarayonning noyob hodisasi.

Ingibisiya - shaxs faoliyati samaradorligiga o'zgalarning borligi tufayli salbiy ta'sir ko'rsatish, masalan, ma'nosiz so'zlarni yodlashda, labirintli masalalarni yechishda, ko'paytirish bilan bog'liq, murakkab arifmetik misollarni bajarishda boshqa odamlarning aralashuvi va ularning borligi faqat fikrlash jarayoniga tormozlovchi salbiy ta'sir ko'rsatishi tushuniladi.

Intellekt - (lot. «*intellectus*» – tushunish, bilish, «*intellectum*» – aql) aql-idrokning shunday bo'lagiki, uni o'lchab, o'zgartirib, rivojlantirib boriladi. Bu intellekt va u bilan bog'liq qobiliyatlar ijtimoiy xarakterga ega ekanligidan darak

beradi. Qobiliyatlar va intellektga bevosita tashqi muhit, undagi insoniy munosabatlar, yashash davri ta'sir ko'rsatadi.

Intellekt karta - (*ing. mind maps*) taniqli ingliz psixologi, xotira va ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi metodikalar muallifi Toni Byuzen tomonidan ishlab chiqilgan.

Intellektualizatsiya – mavhum, intellektual terminlarni muhokama qilishdan o'zini uzoqlashtirish sifatida tazyiq soluvchi emotsional tang vaziyatdan chiqib ketish uchun o'ziga xos urinishdir.

Interioreseptiv sezgilar - ichki tana a'zolari holatlarini in'ikos etuvchi hamda uning reseptorlari ichki tana a'zolarida, to'qimalarida joylashgan bo'ladi.

Interiorizatsiya - tashqi faoliyat asosida psixik jarayonlarga o'tish ro'y berishidir.

Intravertlik - timsollarga, tasavvurlarga, o'tmish hamda kelajak bilan uyg'unlashgan mulohazalarga taalluqligiga asoslangan holda munosabat ifodasidir.

Iroda – shaxsning oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishda qiyinchiliklarni yengib o'tishga qaratilgan faoliyati va xulq-atvorini ongli ravishda tashkil qilishi va o'z-o'zini boshqarishidir.

Irodaviy harakatlar - oldindan ko'zlangan maqsadga erishish uchun ongli ravishda amalga oshiriladigan va rejalashtirilgan harakatlardir.

Kayfiyat – ancha vaqt davomida kishining butun xatti-harakatiga tus berib turadigan umumiy hissiy holatni ifoda etib, u aniq bir hissiyotga aloqador bo'lmaydi.

Kauzal atributsiya - kishining o'z xatti-harakatlari sabablarini, niyatlarini, o'y-fikrlarini, xulq-atvor motivlarini boshqa kishilarga to'nkash orqali tushuntirishidir.

Kognitiv dissonans - insonni yangi bilimlarni izlashga, muammolar yechimini topishga chorlovchi hayajonlanish, ajablanish, qiziqish, hayratlanish, lol qolish, shubhalanish kabi intellektual hisslarning paydo bo'lishi.

Konformizm — shaxsning guruh yoki ko'pchilikning ta'siriga berilishini tushuntiruvchi xodisadir.

Kuzatish metodi - tabiiy metodlar jumlasiga kirib, bunda tashqi kuzatuv mohiyatan kuzatiluvchi xulq-atvorini bevosita tashqaridan turib kuzatish orqali ma'lumotlar to'plash usuli bo'lsa, o'z-o'zini kuzatish esa odam o'zida kechayotgan biror o'zgarish yoki hodisani o'zi o'rganish maqsadida ma'lumotlar to'plashdir.

Qobiliyat - shaxs faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual-psixologik xususiyat-larga aytiladi.

Laboratoriya eksperimenti - tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisani qachon kerak bo'lsa, o'sha vaqtda ataylab vujudga keltirilib, tekshirilayotgan psixik hodisa tabiiy sharoitda birgalikda sodir bo'ladigan boshqa psixik hodisalar eksperiment mobaynida o'zgartirilishi, boshqa psixik hodisalar bilan muayyan bir tarzda bog'lanishi, kuchi, tezligi, hajmi va boshqa shu kabi jihatlari o'lchab ko'rilishi mumkin.

Layoqat - qobiliyatlar taraqqiy etishining dastlabki tabiiy sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining, sezgi a'zolari va harakatlarning

morfologik hamda funksional xususiyatlari.

Liberal usuli - bu usul muloqot jarayonida murosasiz, ko'ngilchan bo'lish, tashqi ko'rinishdan iliq psixologik iqlimni, guruhiiy moslikni o'zida aks ettirgandek tuyulsada, har qanday vaziyatni til topib hal qilishga, prinsipiiallikdan uzoqlashishga, subutsizlikka olib keladi.

Lider - guruhning shunday a'zosiki, u go'yoki barcha guruhiiy jarayonlarning boshida turadi va o'z xulqi, qobiliyati bilan o'zgalarga ta'sir qila oladi.

Manipulyatsiya - muloqot jarayonidagi manipulyatsiyada suhbatdoshga ta'sir ko'rsatib, uning xohishiga qarshi ravishda o'z fikriga ko'ndiriladi. Bunda biryoqlama ustunlikka erishiladi.

Maxsus psixologiya – normal psixik rivojlanmagan tug'ma yoki keyinchalik orttirilgan nuqsonlar, defektlar ta'siri ostidagi insonlarning psixologiyasini tadqiq qilish sohasi.

Mehnat psixologiyasi – insonning mehnatga munosabati, mehnat faoliyatining qonuniyatlari va rivojlanishini tadqiq qiladigan psixologiya sohasi.

Mehnat faoliyati - tabiiy ehtiyojlarga asoslangan faoliyat bo'lib, uning maqsadi albatta biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlarni yaratish, jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shishdir.

Modellashtirish metodi - kuzatish, so'roq, eksperiment yoki boshqa usullar yordamida olingan natijalar qoniqtirmagan vaziyatda qo'llaniladi. Bunda o'rganilayotgan hodisaning umumiy xossasi yoki asosiy parametrlari modellashtirilib, o'sha model asosida tadqiqotchini qiziqtirgan jihat o'rganiladi va xulosalar chiqariladi.

Muloqot - odamlar o'rtasida birgalikda faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir.

Muloqot faoliyati – shaxsning individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri bo'lib, u insondagi kuchli ehtiyojlardan biri – inson bo'lish, odamlarga o'xshab gapirish, ularni tushunish, sevish, o'zaro munosabatlarni muvofiqlashti-rishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

Muloqotning interaktiv jihati - munosabatga kirishuvchilarning nutq jarayonida axborotni faqat so'zlar bilan emas, balki *xatti-harakatlar* bilan ham almashinuvi nazarda tutiladi.

Muloqotning kommunikativ jihati - muloqotda hamkorlikdagi faoliyat ko'rsatuvchilar o'rtasida axborot ayirboshlashni o'z ichiga olib, ma'lumot almashinuv sifatida ta'riflanadi.

Muloqotning perseptiv jihati - munosabatga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlari tushuniladi.

Nutq – inson til yordami bilan boshqa odamlarga o'tmish, hozirgi zamon va kelajakka oid narsalar, voqelik yuzasidan axborot, xabar, ma'lumot berishi.

Ong va faoliyat birligi tamoyili - psixologiya fanida ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi voqelik emas, ular aynan bir-biriga o'xshash ham emas, biroq ular bir butunlikni tashkil etishi bilan izohlanadi.

Ongsizlik - shunday holatki, bunda odam ixtiyorsiz tarzda, o'zi bilmasdan yoki anglamasdan turli xatti-harakatlarni amalga oshiradi. Bu xatti-harakatlar avtomatik tarzda kundalik hayotda, uyquda, ya'ni tush ko'rayotganda yoki gipnotik

holatlarda kuzatilib turadi. Ongsizlik, tabiiyki, ongga bog‘liq bo‘lmagan holat.

Oreol effekti - shaxs muloqot jarayonida o‘z ob‘ektiga nisbatan ijobiy taassurotga ega bo‘lsa, sub‘ektga ma‘lum bo‘lmagan fazilatlarni ijobiy baholashga yoki aksincha, ob‘ekt salbiy taassurot qoldirgan bo‘lsa, sub‘ektga ma‘lum bo‘lmagan xislatlarini salbiy baholashdir.

Parapsixologiya – hozirgi zamon fanining chegarasidan tashqari-dagi, tushuntirish qiyin bo‘lgan ekstrosensorika – o‘ta sezuvchanlik, telepatiya – fikrni masofaga uzatish, kelajakka bashorat qilish va shu kabi psixik hodisalarni o‘rganadi.

Parishonlik – diqqatni ma‘lum bir ob‘ektga qarata olmaslikdan iborat salbiy xususiyat.

Pedagogik psixologiya – tarbiya va ta‘lim muammolarini hamda shaxsning maqsadga muvofiq rivojlanishi, bilish faoliyatining va shaxsda ijtimoiy ijobiy sifatlarni tarbiyalashning psixologik muammolarini o‘rganadi.

Proeksiya - individ o‘zining nojoiz istaklari va qilmishlarini boshqa odamga tegishli deb hisoblaydigan xavfli himoya mexanizmi hisoblanadi.

Proprioreseptiv sezgilar - tana va gavdaning holati hamda harakatlari haqida ma‘lumot (axborot, xabar) beruvchi, muskullarda, bog‘lovchi paylarda, mushaklarda joylashgan bo‘ladi.

Psixogenetik yondashish - biogenetik, sosiogenetik omillarning qiymatini kamsitmaydi, balki psixik jarayonlar taraqqiyotini birinchi darajali ahamiyatga ega, deb hisoblaydi.

Psixika - yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyati va miyaning mahsuli bo‘lib, u borliqni sezgi organlari orqali insonning miyasiga bevosita ta‘sir etishi asosida vujudga kelib, bilish jarayonlarida, shaxsning xususiyati va holatlarida, diqqati, his-tuyg‘ulari, xarakter xislatlarida, qiziqishi hamda ehtiyojlarida o‘z ifodasini topadi.

Psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi tamoyili - psixik taraqqiyot insonning mehnat faoliyatiga, ta‘limga, o‘yin va muloqot faoliyatiga bog‘liq ekanligini aniqlashda foydalaniladi.

Psixologik himoya – sub‘ektning mavjud ijobiy holatni saqlashga yunaltilgan jarayon va mexanizmlar tizimidir.

Psixologiya - yunoncha psychelogos so‘zi “jon”, “ruh” haqidagi fan, ta‘limot degan ma‘noni anglatadi.

Psixofiziologiya – odamlarning individual-psixologik va psixofiziologik farqlarini tadqiq qiluvchi, psixikaning genetikasini o‘rganuvchi psixologiya sohasi.

Rad etish – individning atrofdagilar tufayli unga tahdid solayotgan kechinmalardan, ularning mavjudligidan o‘zini chetga tortish yo‘li bilan himoyalashida namoyon bo‘ladigan himoya mexanizmi.

Rasionalizatsiya - individga o‘z muvaffaqiyatsizliklarini haqiqatga yaqinroq oqlab izohlashga imkon beradigan himoya mexanizmi sanaladi.

Reaktiv qurilma (reaksiya shakllanishi) - himoya mexanizmi bir xil impuls va hissiyotlarni cheklash, ularga qarama qarshi impuls va hissiyotlarni kuchaytirish yuli bilan xavotirlanish darajasini pasaytirishga imkon beradi.

Reaktivlik - aynan bir xil kuch bilan ta‘sir etuvchi tashqi va ichki taassurotlarga shaxs qanday kuch bilan emotsional reaksiya qilishiga qarab

munosabat bildiriladi va uning yorqin ro'yobga chiqishi – emotsionallik, ta'sirchanlikda ifodalanadi.

Reaksiya tempi – turli xususiyatli psixik reaksiyalar va jarayonlarning kechish tezligiga, binobarin, harakat tezligiga, nutq sur'atiga, farosatlilikka, aql tezligiga asoslanib xulosa chiqarishdir.

Regressiya – individning stressni bartaraf qilishga urinishda bir muncha soddaroq usullardan foydalanishi. Masalan, tang vaziyatlarda bolalikka qaytishi yoki o'zini yosh boladek tutishidir.

Repressiya (siqib chiqarish) - noxush fikrlarni ong darajasiga yetib borishiga to'sqinlik qiladigan himoya mexanizmi. Bunda ong uchun iztirobli bo'lgan mazmun birmuncha yengilroq narsaga ko'chadi.

Referent guruh - shunday odamlar guruhiki, ular har bir shaxs uchun ideal insonlar bo'ladiki, shaxs ularning niyatlari, qiziqishlari, harakat normalari, g'oya va fikrlariga ergashishga tayyor bo'ladi, harakatlaridan andoza oladi, ularga taqlid qiladi.

Refleksiya - kishining idrok etish sub'ekti sifatida o'ziga nisbatan sherigining munosabatini anglab yetishidir.

Ruhlanish - muayyan maqsadga, faoliyatga katta kuch va istak bilan intilishdan iborat bo'lgan holat.

Salomatlik psixologiyasi - psixogigiena va psixoprofilaktika, turmush darajasining infratuzilmasini oshirish masalalari bilan shug'ullanadi.

Samotizatsiya – qiyin vaziyatdan chiqib ketish uchun o'zini bemor sifatida ko'rsatish, yoki sog'ligi yomonligi bilan fiksatsiya qilish tushuniladi.

Sezgi - oddiy psixik bilish jarayoni bo'lib, moddiy qo'zg'atuvchilarning muayyan reseptorlarga bevosita ta'sir etishi orqali real olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini va shuning bilan birga, inson organizmining (uning a'zolarining) ichki holatlari-ni alohida-alohida aks ettirishdan iborat bilishning dastlabki bosqichidir.

Senzitivlik - (*lot. «sensus» - sezish, his qilish*) – insonda bironta psixik reaksiyani hosil qilish uchun zarur bo'lgan o'ta kuchsiz tashqi taassurot kuchiga qarab mulohaza yuritiladi jumladan, sezgilarning paydo bo'lishi uchun qo'zg'ovchining ozgina kuchi (ularning quyi chegarasi), ehtiyojlar qondirilmasligining sezilar-sezilmas darajasining (shaxsga ruhiy azob beruvchi) mujassamlashishi tushuniladi.

Sensibilizatsiya - analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezgirlikning kuchayishi.

Sinesteziya - (*yunon. «sinesteziya» - birgalikda sezish*) qo'zg'atuvchi-ning birin-ketin analizatorga ta'siri bilan analizatorlarga xos sezgining paydo bo'lishi.

Sotsiogenetik konsepsiya - shaxs taraqqiyotini uning atrofidagi ijtimoiy muhitga bog'lab tushuntiradi. Bunga ko'ra, «odam ijtimoiy muhit nusxasidir».

Sotsiometrik test - kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llanilib, unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan.

Stereotiplashtirish - kishilarga, ijtimoiy guruh a'zolariga nisbatan berilgan xislatlarni hozirgacha ma'lum bo'lgan ijtimoiy qoliplarga mos tarzda ommaviy tarzda yoyish, tavsif berish va baholashdir.

Stress - (inglizchada *stress* – *tazyiq ko'rsatish, zo'riqish degan so'zdan olingan*) psixologik ta'rifga ko'ra, affektiv holatga yaqin turadigan, lekin boshdan kechirilishining davomlilikiga ko'ra kayfiyatlarga yaqin bo'lgan his-tuyg'ular boshdan kechirilishining alohida shakli ya'ni, hissiy zo'riqishdir

Sublimatsiya - idning impulsleri ijtimoiy ma'qul faollikka yo'naltiriladigan o'rin almashtirish shaklidir.

So'rov metodi - psixologiyaning barcha tarmoqlarida birlamchi ma'lumotlar to'plashning an'anaviy usullaridan biri bo'lib, unda sinaluvchi tekshiruvchining savollariga javob berishi kerak bo'ladi.

Tabiiy eksperiment - kuzatish va laboratoriya eksperimenti metodi o'rtasida turadi. Tabiiy eksperimentda tekshiruvchi kishining o'zi tekshiriladigan kishida yoki kishilarda psixik jarayon (masalan, xotira, diqqat, tasavvur) hosil qilish yoki tekshiriladigan kishilarda individual xususiyatlarni namoyon etish uchun maxsus sharoit tug'diriladi.

Talant - (yunon. «*talanton*» - *qimmatbaho, noyob narsa, irsiy, tabiiy xislat*) muayyan faoliyatning muvaffaqiyatli va ijodiy ravishda bajarilishini ta'minlaydigan qobiliyat hamda iste'dodlar majmuasi-dir.

Tafakkur - atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordamida bilvosita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon bo'lib, u ijtimoiy sababiy ichki bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir. Qachonki muammoli vaziyat paydo bo'lganda tafakkur ishga tushadi.

Temperament (lot. «*temperamentum*» - *aralashma*) – shaxs faoliyati va xulqining dinamik (o'zgaruvchan) va emotsional-hissiy tomonlarini xarakterlovchi, biologik shartlashgan individual xususiyatlar majmuidir.

Test metodi - (ing. *sinash, tekshirish*) biror o'rganilayotgan hodisa xususida ham sifat, ham miqdor xarakteristikalarini olish, hamda ularni ko'pchilikda qayta-qayta sinash va ma'lumotlarni korrelyatsion analiz orqali ishonchlilikni tekshirishda ham ishlatiladi.

Tibbiyot psixologiyasi – bemorlarning davolanishi, gigiena, profilaktika, diagnostika jihatlarini tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi bo'lib, unda tadqiqotlar tizimiga kasalliklarning kechishi, ularning shaxs psixologiyasiga ta'siri qonuniyatlari, insonning kasallikdan sog'ayishiga mikroijtimoiy guruh ta'siri o'rganiladi.

O'yin faoliyati – bevosita biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlar yaratishni nazarda tutmasada, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma-xil faoliyat normalari, harakatlarning simvolik andozalari taqlid qilish orqali bola tomonidan o'zlashtiriladigan faoliyatdir.

O'qish faoliyati - shaxs kamolotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli ko'nikmalar o'zlashtiriladi.

Umumiy psixologiya – umumiy psixologik qonuniyatlar, mexanizmlar, murakkab ichki bog'lanishlar, nazariy va metodologik tamoyillar, ilmiy tadqiqot metodlari, psixikaning filo va ontogenetik o'zgarishlarini, ilmiy tushunchalar va kategoriyalar, bilish jarayonlarini amaliy va nazariy jihatdan o'rganadigan fan sohasidir.

Faoliyat mahsulini tahlil qilish metodi - inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida psixologiyada keng qo'llaniladi.

Faollik – inson qandaydir faollik darajasi bilan tashqi olamga ta'sir etishi va maqsadlarini amalga oshirishida ob'ektiv hamda sub'ektiv qarama-qarshiliklarni faollik bilan yengishidir.

Fasilitatsiya - inglizcha «*facilitate*» so'zidan olingan bo'lib, "engillashtirmoq" degan ma'noni anglatib, o'zgalarning borligi tufayli shaxs faolligining ortishi, ishining yengillashuvi va samaradorligi tushuniladi.

Frustratsiya - doimiy stress oqibatida maqsadning yo'q bo'lib qolishi, rejaning izdan chiqish holatidir.

Xayol - inson ijodiy faoliyatining tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi, u tizimiy xususiyatli xatti-harakatning oraliq va yakuniy mahsullari orqali aks etadi, muammoli vaziyatda noaniqlik, noma'lumlik alomatlari vujudga kelsa, u holda faoliyat rejasini qayta ko'rib chiqishni ta'minlash imkoniyatiga ega.

Xarakter – ijtimoiy muhit ta'sirida tarkib topib, shaxsning atrofdagi voqelikka va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan, muayyan sharoitda tipik xulq-atvor usullarini belgilab beradigan barqaror individual psixik xususiyatlar yig'indisidir.

Xotira - individning o'z tajribasini esda olib qolishi (fiksatsiya), esda saqlashi (retensiya) va keyinchalik uni yana esga tushirishi (reproduksiya) yoki unutishi jarayoni.

His-tuyg'u – kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'zicha turli xil shaklda bildiradigan ichki munosabatidir.

Shaxs yo'nalganligi - psixologiyada ijtimoiylashuv jarayonida shaxs faoliyatini yo'naltirib turadigan hamda real vaziyatlarga nisbatan turg'un va barqaror motivlar majmuiga ega bo'lish deb, ta'riflanadi.

Shaxs - muayyan jamiyatda yashovchi faoliyatning biror turi bilan shug'ullanuvchi, kishilar bilan normal til orqali munosabatga kirishuvchi ongli individdir.

Ekzopsixika - shaxsning tashqi muhitga nisbatan munosabati, shaxsga qarama-qarshi bo'lgan barcha jihatlari, shaxslararo va ob'ektiv munosabati ifodalanadi.

Eksperimental psixologiya – eksperimental metodlar yordamida psixik hodisalarni tadqiq qilishning umumiy sohasi. XIX asrning o'rtalarida psixologik hodisalar ustidan ilk bor amaliy eksperimental-psixologik tadqiqotlar o'tkazilgan. V.Vundt eksperimental psixologiya-ning fan sifatida ajralib chiqishiga o'zining katta hissasini qo'shgan.

Eksterioreseptiv sezgilar - tashqi muhitdagi narsa va hodisalarning xususiyatlarini aks ettirishga moslashgan hamda reseptorlari tananing sirtqi qismida joylashgan bo'ladi.

Eksteriorizatsiya - aqlda shakllangan g'oyalarni bevosita tashqi harakatlarga yoki tashqi faoliyatga ko'chirilishidir.

Ekstravertlik - shaxs faoliyati va reaksiyasi ko'p jihatdan favquloddagi tashqi taassurotlarga asoslangan holda munosabat ifodasidir.

Emotsiyalar – «hissiyot» («emotsiya») va «his-tuyg'u» so'zlari ko'pincha sinonimlar sifatida qo'llaniladi. «Emotsiya» so'zini o'zbek tiliga aniq tarjima qilinganda u ruhiy hayajonlanish, ruhiy harakatlanish degan ma'noni anglatadi.

Endopsixika - shaxs psixik tuzilishining ichki qismlari sifatida psixik elementlar va funksiyalarning o‘zaro bog‘liqligida aks etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: “O‘zbekiston”, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratiko‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2016.- 56 b. (Мы все вместе построим свободное, демократическое и просвещающее государство Узбекистан).
3. Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – 910 p.
4. Абрамова М. . Практическая психология.Учебное пособие. Москва:Мысл.2003 г
5. Рубинштейн С.Л Основы общей психологии.Учебник. СПб: Питер 2007г
6. G‘oziev E.G‘.Umumiy psixologiya Toshkent. O‘quv qo‘llanma. Uzbekiston faylasuflari milliy jamiyati 2010y.
7. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya. O‘quv qo‘llanma. T. TDPU 20
12. Maxsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma T. Yangi asr avlodi 2006y
13. Психология. Учебник. Под ред. Рогова Е.И Владос 2005г
14. Ибрагимов Х. Педагогик психология. Учебное пособие Т.:2009
15. Вердербер Р., Вердербер К. Психология общения. – СПб.: прайм - ЕВРОЗНАК, 2003
16. Илин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. – СПб.: ПИТЕР, 2009. – 576 с
17. Новгородцева И.В. Педагогика в медицине. Издательство «ФЛИНТА», 2017.
18. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. Учебник для вузов. - СПб.: Питер, 2002
19. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Большая книга психологии. Личность. Теории, упражнения, эксперименты. /пер. с англ.-СПб.:Прайм-ЕВРОЗНАК. 2008.
20. Davis S. F. Handbook of Research. Methods in Experimental Psychology. Wiley-Blackwell, 2003
21. Criteria for High-Quality Assessment. Stanford Center for Opportunity Policy in Education. Chicago. 2013
22. Dominic Upton, Annie Trapp. Teaching psychology in higher education. Copyright © 2010 Blackwell Publishing Ltd . 328 pages

Internet saytlari:

1. www.edu.uz - OO'MTV rasmiy sayti
2. www.ziynet.uz - ta'limiy portal
3. www.pedagog.uz - TDPU rasmiy sayti
4. www.natlib.uz - Alisher Navoiy nomli O'zbekiston Milliy kutubxonasi sayti.

MUNDARIJA

Kirish.....	4
1-mavzu. Umumiy psixologiya fanining dolzarb vazifalari, predmeti.....	6
2-mavzu. Umumiy psixologiyaning zamonaviy metodlari va ularni amaliyotga tadbiq etish.....	20
3-mavzu. Umumiy psixologiyada shaxs va jamiyat muammosi. Shaxsga ta'sir etuvchi psixologik omillar Shaxsning ijtimoiy-psixologik xarakteristikasi va yosh taraqqiyoti.....	32
4-mavzu. Shaxsning ijtimoiy borliqni bilishi. Bilish mezonlari va ularning adekvatligi.....	78
5-mavzu. Shaxsning individual psixologik xususiyatlari va ularni diagnostika qilish. Xarakter, temperament va qobiliyatlarni bilishning ahamiyati.....	105
6-mavzu. Boshqaruv psixologiyasi.....	120
Qo'shimcha materiallar.....	128
Shaxsning psixologik tuzilishi modellari tahlili.....	128
Qiziqishning psixologik tavsifi.....	135
Shaxsning ustanovkasi yoki anglanilmagan mayllari.....	140
Muloqot psixologiyasi.....	143
Glossariy.....	156
Adabiyotlar ro'yxati.....	165

